

ISSN 2227-6521 (Print)

ISSN 3083-564X (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА**

**Серія “Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи”**

Випуск 56

Засновано 1983 р.

Харків

2026

Засновник і видавець – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Міністерства освіти і науки України
Рік заснування – 1983.
Періодичність – 2 рази на рік.

У Віснику опубліковані результати теоретичних та емпіричних досліджень сучасного суспільства відомих українських та зарубіжних учених, а також молодих науковців. Акцентовано увагу на актуальних проблемах та перспективах розвитку соціології в умовах соціальних невизначеностей. Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів соціологічних спеціальностей та всіх, хто цікавиться соціологічною проблематикою. Видання включено до Переліку наукових фахових видань України (спеціальність – 054) з присвоєнням категорії «Б» (згідно Наказу МОН №409 від 17.03.2020).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол №9 від 25.05.2026 р.)

Головний редактор:

Голіков О. С. – професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна).

Відповідальний редактор:

Сокурянська Л. Г. – професорка, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна).

Технічний секретар:

Остроухова Г. С. – фахівчиня, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна).

Редакційна колегія:

Бакіров В. С. – професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна);

Батасєва К. В. – професорка, Житомирський економіко-гуманітарний інститут Університету «Україна» (Україна);

Зелінська М. – професорка, Інститут соціології Університету Зеленої Гури, Зелена Гура (Польща);

Клочко М. – професорка, Державний університет штату Огайо (США);

Лисиця Н. М. – професорка, Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця (Україна);

Марценюк Т. О. – доцентка, Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Україна);

Меншиков В. – професор, Центр соціальних досліджень Інституту гуманітарних та соціальних наук Університету Даугавпілса (Латвія);

Рущенко І. П. – професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна);

Сердюк О. О. – доцент, Харківський національний університет внутрішніх справ (Україна);

Сорока Ю. Г. – професорка, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна).

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Тел.: 707-53-89; 707-54-90

e-mail: socioedition@karazin.ua

<http://periodicals.karazin.ua/ssms>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04469 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол № 15)

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
оформлення 2026

ISSN 2227-6521 (Print)
ISSN 3083-564X (Online)

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

VISNYK

**of V. N. KARAZIN
KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY**

**Series "Sociological studies
of contemporary society:
methodology, theory, methods"**

Issue 56

Founded 1983

**Kharkiv
2026**

Founder and Publisher – V. N. Karazin Kharkiv National University
of the Ministry of Education and Science of Ukraine
Established in 1983
Published 2 times a year

The Visnyk presents the results of theoretical and empirical studies of modern society from well-known Ukrainian and foreign scientists, as well as young scientists. The attention is focused on the actual problems and perspectives of sociology development in social uncertainty conditions. It is intended for scientists, lecturers, students and postgraduates of sociological specialties and all those interested in sociological issues.

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory methods» is a specialized edition in sociology (Order of the Ministry of education and science of Ukraine from 17.03.2020, No. 409).

Published by the decision of the Academic Council of V. N. Karazin Kharkiv National University
(Protocol № 9 25 May 2026)

Chief Editor:

Golikov Oleksandr – Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine).

Assistant Editor

Sokurianska Liudmyla – Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine).

Technical secretary

Ostroukhova Anna – specialist, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine).

Editorial Board

Bakirov Vil – Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine);

Bataeva K. – Professor, Zhytomyr Institute of Economics and Humanities of the University of «Ukraine» (Ukraine).

Klochko M. – Professor, The Ohio State University, Marion (USA);

Lysytsia N. – Professor, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (Ukraine);

Martsenyuk T. – Associate professor, National University of Kyiv-Mohyla Academy (Ukraine);

Menshikov V. – Professor, Center for Social Research, Institute of Humanities and Social Sciences, Daugavpils University (Latvia);

Ruschenko I. – Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine);

Serdiuk O. – Associate professor, Kharkiv National University of Internal Affairs (Ukraine);

Soroka Y. – Professor, N. V. Karazin Kharkiv National University (Ukraine);

Zielińska M. – Professor, Institute of Sociology, University of Zielona Gora (Poland).

Contacts:

6, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

phones (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; fax (+38-057) 714-14-08;

e-mail: socioedition@karazin.ua <http://periodicals.karazin.ua/ssms>

The Peer-reviewed Journal

Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04469 (Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Protocol № 15)

ЗМІСТ

Зміст	5
Contents	7
 РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ	
Стародубцева Л. В., Петренко Д. В. Травмована війною медіапам'ять як відкритий архів	9
Балинська О. М. Соціально-символічний капітал суспільства: нормативність vs міфологія	20
Голіков О. С., Дикань Б. О., Кутирьова В. І. Речі у (від)творенні емоційного: скромність, липкість і контексти надзвичайної ситуації	28
Зінчина О. Б. Постмортальна соціальність в епоху цифр і речей: між оцифруванням смерті та конструюванням безсмертя	41
Бойко А. С. Інтернет в умовах розвитку штучного інтелекту: нова логіка доступу до знання та її когнітивні наслідки	51
 РОЗДІЛ 2	
ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	
Малес Л. В. Досвід вимушеного переміщення в соціологічному дослідженні: евристичні виклики для української соціології	57
Гоманюк М. А., Маркелюк А. В., Пилипенко І. О. Відвідуваність храмів, релігійна статистика та патріархати в Україні: кейс православного Херсона	66
Тащенко А. Ю., Федоренко О. О., Горобчук Б. Д. Взаємозв'язок статусної (не)консистентності з релігійним знанням жителів України: довоєнний та воєнний контекст	74
Довбиш Н. Є. Гетерогенність джерел соціального капіталу територіальних громад	86
Тягло В. І. Відсутні маси у ванній кімнаті: соціологія душевої лійки	94
 РОЗДІЛ 3	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ ТА МОЛОДІ	
Дікова-Фаворська О. М. Освіта в новій соціальній реальності: ресурс інклюзії	105

Сопільняк Д. Р. Порядок, влада, простір: інтегративна оптика дослідження трансформації шкільної освіти у війні	114
Вимоги до публікацій	122
Навчально-науковий інститут соціології та медіакомунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	123

CONTENTS

Зміст	5
Contents	7
 CHAPTER 1	
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGY	
Starodubtseva L., Petrenko D. War-Traumatized Media Memory as an Open Archive	9
Balynska O. Social-Symbolic Capital of Society: Normatism vs Mythology	20
Golikov A. S., Dikan B. O., Kutiryova V. I. Things in the (Re)Production of the Emotional: Humility, Stickiness, and Emergency Contexts	28
Zinchyna O. Postmortal Sociality in the Digital and Thing Age: Between The Digitization of Death and the Construction of Immortality	41
Boiko A. The Internet in the Artificial Intelligence Age: a New Logic of Access to Knowledge and its Cognitive Consequences	51
 CHAPTER 2	
EMPIRICAL RESEARCHES OF MODERN SOCIETY	
Males L. Experience of Forced Displacement in Sociological Research: Heuristic Challenges for Ukrainian Sociology	57
Homanyuk M., Markeliuk A., Pylypenko I. Church Attendance, Religious Statistics and Patriarchies in Ukraine: the Case of Orthodox Kherson	66
Tashchenko A., Fedorenko O., Horobchuk B. The Interrelation of Status (In)Consistency with Religious Knowledge Among Residents of Ukraine: Pre-War and Wartime Context	74
Dovbysh N. Heterogeneity of Sources of Social Capital of Territorial Communities	86
Tyaglo V. Absent Masses in the Bathroom: the Sociology of the Shower Head	94
 CHAPTER 2	
EMPIRICAL RESEARCHES OF MODERN SOCIETY	
Dikova-Favorska O. Education in The New Social Reality: a Resource for Inclusion	105

Sopilniak D. Order, Power, Space: an Integrative Lens for Studying the Transformation of School Education in Wartime	114
The Requirements to the Publication	122
Educational and Scientific Institute of Sociology and Media Communications of V. N. Karazin Kharkiv National University	123

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

DOI 10.26565/2227-6521-2026-56-01

УДК 316.75:070:355.01(477)

ТРАВМОВАНА ВІЙНОЮ МЕДІАПАМ'ЯТЬ ЯК ВІДКРИТИЙ АРХІВ

Стародубцева Лідія Володимирівна – докторка філософських наук, професорка, професорка ЗВО кафедри медіакомунікацій навчально-наукового інституту соціології та медіакомунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022, e-mail: l.starodubtseva@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8259-4775>

Петренко Дмитрій Володимирович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри теорії культури і філософії науки навчально-наукового інституту філософії, культурології та політології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022, Україна, e-mail: d.v.petrenko@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6771-2916>

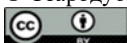
У статті здійснюється концептуалізація феномену травмованої війною медіапам'яті як відкритого архіву свідчень у реаліях повномасштабної російської агресії проти України на основі визначення специфіки взаємних кореляцій між концептами «медіа», «пам'ять» та «війна» як предмету соціокультурних рефлексій. Обґрунтовується теоретико-методологічний інструментарій аналізу соціокультурного феномену травмованої медіапам'яті в реаліях російсько-української війни. Прослідковується генеза та розвиток основних ідей концепції медіапам'яті. Пропонується авторська концептуальна модель наукового дослідження феномену травмованої війною медіапам'яті в межах соціокультурного підходу як інтердисциплінарної сфери знань, що актуалізується на перетині медіастудій (Media Studies), досліджень пам'яті (Memory Studies), соціології війни та збройних конфліктів (War Studies) у контексті сучасного цифрового суспільства. Доводиться, що медіапам'ять в умовах війни, в тому числі російсько-української, є не лише простором конфлікту між конкуруючими історичними наративами, але й полем битви між фундаментальними етичними полюсами усвідомлення воєнних подій у соціальній свідомості (між архівацією і амнезією, пам'яттю та забуттям, індивідуальною та колективною пам'яттю тощо). Акцентується увага на аналізі особливостей функціонування медіапам'яті війни як незавершеного «пораненого свідчення», що одночасно фіксує насильство та несе в собі травму, формує архів болю та доказу, але в той же час виконує функції суспільної консолідації та мобілізації. Описується специфіка феномену травмованої медіапам'яті як відкритого мережевого медіаархіву цифрових свідчень повномасштабної російської агресії проти України. Визначаються головні відмінності між поняттям «травмована медіапам'ять» та такими синонімічними категоріями, як «протезована пам'ять», «крах пам'яті» та «медіатравмування». Окреслюються перспективні напрями подальших наукових, зокрема соціологічних, досліджень медіапам'яті про війну в концептуальному ландшафті соціокультурного підходу. Визначаються місце та роль феномену травмованої медіапам'яті у післявоєнному відновленні історичної справедливості.

Ключові слова: амнезія, архів, етика, забуття, культурна травма, медіа, минуле, наратив, російсько-українська війна, простори, цифровий простір, свідчення, режими, травмована медіапам'ять, цифрова пам'ять, виробництво соціального.

How to Cite: Starodubtseva L., & Petrenko D. (2026). War-Traumatized Media Memory As An Open Archive. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*. 56, pp. 9-19. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-01> [in Ukrainian]

Для цитування: Стародубцева Л. В., Петренко Д. В. Травмована війною медіапам'ять як відкритий архів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2026. Випуск 56. 9-19. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-01>

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Одним із ключових вимірів травмованої медіапам'яті є напруга між індивідуальною та колективною пам'яттю, яку класично окреслив Моріс Альбакс, наголошуючи на соціальних рамках пам'ятування. У цифрову епоху ці рамки радикально трансформуються: медіа дають

голос одиничному досвіду війни, виводячи його за межі локальної спільноти, але водночас прискорюють процеси його інкорпорації в ширші колективні наративи. У термінах Яна Ассмана, індивідуальні свідчення війни перебувають у постійному переході між комунікативною пам'яттю – безпосередньою, тілесною, афективною – та культурною пам'яттю, яка прагне стабілізації, символізації й канонізації. Саме в цьому переході «травмована медіапам'ять» і стає полем битви – між збереженням одиницності досвіду і його перетворенням на репрезентативний образ.

У процесах «аутсорсингу» (делегування живих свідчень машинним архівам) пам'ять стає мандруючою, а межа між пам'яттю «в головах» і «пам'яттю в мережі» – прозорою, а це означає, що між ними відбувається перманентний взаємообмін. Невипадково один із улюблених термінів дослідниці медіапам'яті Астрід Ерл – «мандруюча пам'ять» (*travelling memory*: Astrid Erll, 2011b [15, p. 4]). Циркуляція між живими людськими спогадами і штучним простором медіатизованої пам'яті «ex machina» – одне із відкритих питань у галузі Digital Memory. «Як алгоритми змушують нас пам'ятати та забувати?», – запитує Микола Махортих (Mykola Makhortykh, 2021 [27]). «Коли спогади стають даними?», – формулює споріднене питання Рік Сміт (Rik Smit, 2025 [36]). Відриваючись від живих носіїв і свідків, пам'ять перетворюється на медіадані, комерціалізується та індустріалізується. Фактично медіапам'ять формується тими форматами, платформами і алгоритмами, що автоматизують вибір і медіарепазентацію. А це означає, що медіаплатформи стають активними агентами пам'яті, впливаючи на зберігання, відбір і відтворення спогадів. Це явище зазвичай прийнято називати «платформізацією» пам'яті (José van Dijck, 2007 [13]; Anna Reading, 2011 [35]; Rik Smit, Benjamin Jacobsen, & Taylor Annabell, 2024 [37] та ін.). В умовах російсько-української війни глобальною платформою фіксації суб'єктивної, політизованої та ідеологізованої війни і стає цифровий простір медіапам'яті, під якою в найбільш широкому сенсі можна розуміти «медіатизовану присутність відсутнього» в ситуації переживання гострої колективної травми. Ключовою проблемою наших роздумів є пошук відповіді на питання, якою мірою визначення специфіки взаємних кореляцій між концептами «медіа», «пам'ять» і «війна» як предмета соціокультурних рефлексій може слугувати аналітичною рамкою для концептуалізації феномена «травмованої війною медіапам'яті» як відкритого архіву свідчень в реаліях повномасштабної російської агресії проти України.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Соціокультурний феномен травмованої медіапам'яті, безумовно, має свою передісторію, для розуміння якої ми вважаємо за доцільне здійснити стислий екскурс до генези та еволюції змісту самого поняття «медіапам'ять». У сучасній гуманітаристиці існує певний розрив між дослідженнями в галузі медіа та пам'яті, на що звертає увагу у своїй праці «Медіа, пам'ять, метафора: згадування і конективний поворот» (*Media, Memory, Metaphor: Remembering and the Connective Turn*) професор кафедри штучного інтелекту, пам'яті та війни Школи соціальних і політичних наук Единбурзького університету Ендрю Госкінс (Andrew Hoskins, 2011 [20, p. 22]). Певною спробою подолати цей розрив і стало введення до наукового обігу поняття «медіапам'ять». Протягом кількох останніх десятиліть – від Яна Ассмана до Астрід Ерл – зближення понять медіа і пам'яті неодноразово стають предметом гуманітарних рефлексій, однак, як правило, ці поняття об'єднуються або через сполучник «і» (*media and memory*), або ієрархічно підпорядковуються одне одному (*media of memory*, *memory on media* – див., наприклад: Astrid Erll, 2011a [14]), або навіть пишуться через слеш (*media / memory* – див.: Andrew Hoskins, 2011 [20]) чи «обрастають» перехідними словесними конструкціями на кшталт «медіаопосередкована», «медіапов'язана» пам'ять (*media-connected memory*: Wolfgang Ernst, 2018 [18]). Однак попри те, що у більшості спроб їхнього поєднання і досі домінує введене голландською дослідницею цифрової культури Жозе ван Дейк поняття «медіатизована пам'ять» (José van Dijck, 2007 [13]), де медіа слухно підкоряються владі пам'яті, слугуючи лише її інструментом і одним із її семантичних маркерів, наразі ми маємо достатньо підстав стверджувати, що саме Ендрю Госкінса, який обґрунтував ідею симбіотичної контамінації двох сфер знань: медіазнавства і досліджень пам'яті (*Media Studies і Memory Studies*), можна вважати головним «концептмейстером» досліджень медіапам'яті.

Іншу версію розуміння медіапам'яті розвиває німецька дослідниця культурної пам'яті, нараторології, теорії медіа та інтермедіальності, професорка Франкфуртського університету імені Гете Астрід Ерл у своїх дослідженнях медіальності пам'яті (Astrid Erll, 2008 [17], 2011a [14], 2025 [16] та ін.). Не випадково один із розділів фундаментальної монографії А. Ерл «Пам'ять в культурі» мала назву «Медіа і пам'ять» (Astrid Erll, 2011a [14, p. 113–143]). Згідно з нею, медіальність пам'яті слід розглядати як симбіоз двох протилежно спрямованих процесів: «екстерналізації» (коли особисті спогади набувають соціальної релевантності завдяки медіарепазентації та поширенню, перетворюючись на елемент культурної пам'яті) та «інтерналізації» (коли людина отримує доступ до соціально поширених знань та образів минулого через комунікацію та медіасприйняття). Інакше кажучи, для А. Ерл медіа не лише мають конститутивну релевантність для обох рівнів пам'яті: індивідуальної та колективної, – але й являють собою «інтерфейс», що з'єднує ці дві сфери. З часів М. Альббакса та А. Варбурга основним припущенням досліджень культурної пам'яті було те, що вона не є ні абстрагованою від індивіда сутністю, ні результатом біологічних механізмів, таких як спадковість. Саме тому, – стверджує Астрід Ерл, – ми повинні розуміти медіа «як своєрідний комутатор, що працює між

індивідуальним та колективним вимірами пам'яті» (Astrid Erll, 2011a [14, p. 113–114]). Розглядаючи медіа як інструмент конструювання пам'яті, а історію пам'яті – як історію медіа, пропонуючи детальну типологію «медіумів пам'яті» та аналізуючи їхні функції, А. Ерл окреслює ключові ідеї, концепції і теоретичні каркаси цієї галузі знань, яку вона іменує Media Memory Studies.

Майже синхронно з цими дослідницькими ідеями, розчиненими у повітрі початку XXI століття, поняття «медіапам'ять» (media memory) як науковий концепт в англomовному теоретичному дискурсі уперше було ретельно обґрунтовано у 2011 році у колективній монографії ізраїльських, американських і британських дослідників «Про медіапам'ять: колективна пам'ять в епоху нових медіа» (*On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age*) за редакцією трьох ізраїльських вчених: професора у галузі журналізму і політичних комунікацій, декана факультету комунікації Бар-Іланського університету Мотті (Мордехая) Нейгера, професора кафедри комунікацій Університету Хайфи Орена Маєрса і професора Школи комунікацій Академічного коледжу Нетанії Ейяла Зандберга (Motti Neiger, Oren Meyers, Eyal Zandberg, 2011 [32]). Автори цієї монографії запропонували всебічний розгляд феномена медіапам'яті, висувуючи медіа та медіацію на передній план досліджень колективної пам'яті. У цьому дослідженні медіапам'ять проаналізовано у широких міждисциплінарних і кроскультурних рамках через різноманітність медіатехнологій (телебачення, радіо, кіно та нові медіа), жанрів (новини, художня література, документальні фільми) і контекстів (США, Велика Британія, Іспанія, Нігерія, Німеччина та Близький Схід). У фокусі дослідницької уваги – низка способів осмислення того, як медіапам'ять конструюється, пов'язується, створюється, викликається, передається, вислизає, втілюється та відтворюється в соціальному, культурному, індивідуальному та колективному планах. Одним із головних висновків за результатами введення поняття медіапам'яті стало розуміння того, що медіа не просто передають пам'ять, а «формують її», не просто репрезентують минуле, але змінюють його зміст і форму.

В іншому фундаментальному дослідженні – «Передача благоговіння: медіапам'ять та вшанування пам'яті жертв Голокосту» (*Communicating Awe: Media Memory and Holocaust Commemoration*) – авторами виступили колишні редактори вищезгаданої збірки есеїв «Про медіапам'ять» Орен Маєрс, Мотті (Мордехай) Нейгер і Ейял Зандберг (Oren Meyers, Motti Neiger, Eyal Zandberg, 2014 [30]), і тут вже думки про медіапам'ять кристалізуються в цілісну концепцію пам'ятування *acting out*. «Як суспільство може передати колективну травму?» – запитують автори. У монографії ретельно проаналізовано, як такі змінні, як засоби масової інформації, структура власності, жанр та цільова аудиторія формують колективну пам'ять про травматичні спогади. Автори стверджують, що поєднання цих факторів, закріплених як на політичній арені, так і в сфері медіапрактик та конвенцій, призводить до того, що медіа працюють з пам'яттю жертв Голокосту, «відтворюючи» (*acting out*) колективну травму. Звернемо увагу, що медіапам'ять, за думкою авторів, спрямована не на імерсивне занурення в знов-переживання трагедії, не на «зцілення» та «звільнення» від досвіду колективної травми, не на її «витіснення» або суспільну анестезію, а на те, що автори іменують «відтворенням» травмуючого досвіду у формі *acting out*. Дієслово «to act out» у цьому контексті є дуже важливим: медіапам'ять «відіграє» колективну травму (у такому розумінні пам'ять покликана через медіа «інсценувати» пережитий досвід у психоаналітичному сенсі повторюваної, неосмисленої дії), «відтворює» травмуючий досвід не на рівні «опрацювання минулого» (Теодор Адорно, 2018 [1]), а на рівні її «репродукування» у формі несвідомого повторення. Цікавий поворот у дослідженнях медіапам'яті відкриває дослідник школи комунікацій Бар-Іланського університету Хаїм Ной: аналізуючи дискурси пам'яті музейної аудиторії, він концептуалізує їх як «динамічні ремедіації», що розривають з інституційними медіаформатами (такими як літописи / записи / журнали), стверджуючи право на «голос та суб'єктивність аудиторії» (Chaim Noy, 2018 [33, p. 19]). Приєднуючись до плідної лінії критичних досліджень колективного пам'ятування і музеїв як «місць пам'яті», дослідник аналізує політичні відносини між музеями та пам'яттю як фон, на якому аналізується виробництво аудиторією «дискурсів пам'яті», і розглядає колективну пам'ять не як пасивний носій інформації, а як сукупність публічних мнемонічних практик.

В світлі всього вищезазначеного **метою цієї статті** є концептуалізація феномену травмованої війною медіапам'яті як відкритого архіву свідчень в реаліях повномасштабної російської агресії проти України на основі визначення специфіки взаємних кореляцій між концептами «медіа», «пам'ять» і «війна» як предмету соціокультурних рефлексій.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У контексті соціокультурних рефлексій над феноменом медіапам'яті в умовах повномасштабної російської агресії проти України наведені у попередньому огляді концепції Ендрю Госкінса, Астрід Ерл, Орена Маєрса, Мотті Нейгера та інших дослідників медіапам'яті мають важливе значення. Їхнім продовженням на новому витку історичної спіралі розвитку стала серія праць сучасних українських дослідників у галузі студій пам'яті, що розглядається як медіатизований архів свідчень воєнного часу. Тут медіапам'ять не «відтворює» травмуючий досвід у режимі «*acting out*», а скоріше схоплює його «*in action*» – фіксує в процесі розгортання самої дії як відеокамера, що одночасно знімає і запам'ятовує рухомий об'єкт зйомки. З цієї точки зору суттєвим теоретичним доробком є робота С. Кот, А. Мозолєвської та О. Поліщук «Цифрові воєнні щоденники: Свідчення війни Росії проти України 2022 року», авторки якого пропонують погляд на воєнні

щоденники українців як нову форму свідчення війни, що стирає межу між особистим і колективним, трансформуючи індивідуальну травму і приватний досвід переживання війни в колективну медіапам'ять (Svitlana Kot, Alina Mozolevska, Olha Polishchuk, 2024 [25]). Концептуально близькою за цією дослідницькою перспективою є аналітична розвідка О. Гудошник, О. Крупського і Н. Стирник, присвячена медіатизації колективних свідчень під час російсько-української війни у період 2022–2023 років (Oksana Hudoshnyk, Oleksandr Krupskyi, Nataliia Styrnik, 2025 [21]). Автори окреслюють головні напрями сучасної теорії медіатизації війни, аналізуючи соціальні мережі, цифрові платформи, онлайн-музеї, YouTube-канали та месенджери як інструменти для збору, розповсюдження та архівування особистих історій та свідчень війни, що формують «потужний медіаконтент воєнної пам'яті» (the powerful media content of war memory). Результатами цього аналізу стала детальна систематизація практик документування свідчень¹ і виокремлення трьох тематичних напрямів збору колективних свідчень (документування воєнних злочинів на державних офіційних платформах, веб-сайтах громадських організацій та онлайн-музеї; медіасвідчення та медіаархіви; ремедіація як варіант тривалої комунікації, комеморація, можливий засіб дестигматизації травматичного змісту). Це дослідження показує, яким чином воєнні свідчення трансформуються, перетворюючись з фактів на медіапродукти, підпорядковані медіаформатам, медіаплатформам, алгоритмам формування колективного дискурсу війни. Розвиваючи концепцію цього дослідження, підкреслимо, що українські медіа отримують можливість не лише передавати пам'ять колективних свідчень про війну, але й структурувати і формувати її.

З точки зору генези ідеї «травмованої війною медіапам'яті» на окрему увагу заслуговують теоретичні розвідки, спеціально присвячені питанням, що були порушені, але не стали предметом системного аналізу і залишилися поза межами ґрунтовної розробки у присвячених «воюючій пам'яті» ґрунтовних дослідженнях В. Хархун і О. Морозова (Valentyna Kharkhun, 2025 [24]; Олег Морозов, 2024 [6]), а саме – формуванню наративних стратегій пам'яті про російсько-українську війну як основи медіатизованих практик комеморації. У цьому контексті вагомому аналітичному значущість має дослідження О. Романенко «Війна і пам'ять: трансформація наративних меморіальних практик» (Олена Романенко, 2024 [9]), в якому мистецькі та літературні цифрові практики війни проаналізовано як форму культурної пам'яті. Авторка показує, що спогад про російсько-українську війну формується в дискурсі не тільки традиційних меморіальних практик вшанування (таких як хвилина пам'яті, публікація спогадів тощо), але й іммерсивних цифрових меморіальних практик, що дають можливість поєднати особистий та колективний досвід переживання війни через сприяння консолідації українців довкола спогаду та формування солідарності у сприйнятті й тлумаченні травматичного досвіду. Теоретично плідною розробкою з цієї теми є також праця «Медіасторітелінг і пам'ять війни: наративні стратегії комеморації» (Тетяна Ковальова, Юрій Зубахін, Сергій Ковальов, 2025 [4]). На думку її авторів, тоді як наратив медіапам'яті про російсько-українську війну для однієї частини аудиторії може виступати лише емоційним тригером, для іншої ж такий наратив слугуватиме інструментом збереження пам'яті про події, місця, людей і саму історичну реальність – так воєнний сторітелінг в українському медіаланшафті перетворюється на інструмент формування наративів пам'яті і практик комеморації (див. також: Тетяна Ковальова, Анна Оропай, 2025 [5]). Для розуміння вищезазначених підходів до формування наративних стратегій конструювання «травмованої війною медіапам'яті» принципове значення має дослідження С. Зайцевої, О. Добродум, М. Єніна і Н. Ісазаде «Цифрові військові наративи та медіапрактики в українському медіапросторі» (Stanislava Zaitseva, Olga Dobrodum, Maksym Yenin, Namig Isazade, 2025 [41]). Аналізуючи цифрові воєнні наративи як стійкі міфологізовані та ритуалізовані структури пам'яті, що повторюються й закріплюються в медіа, автори описують специфіку «переписування» історії війни у цифрових форматах, де конструктивні легенди співіснують з брехнею: так алгоритми медіаплатформ, прискорюючи генезу і глобальну циркуляцію цифрових наративів і міфів війни, перетворюють їх на шаблони колективної пам'яті.

Існують й інші тематичні напрями розробки проблеми медіапам'яті в реаліях російсько-української війни як теоретичного, так і практичного спрямування, що вносять різнобарвність відтінків і полісемантичність у розуміння «травмованої медіапам'яті». У цьому контексті слід згадати дослідження російсько-української війни і політик пам'яті в міжнародних відносинах як чинників формування стратегій глобальної транснаціональної пам'яті (Mykhailo Omelchenko, 2024 [34]); Thomas Fetzer, Ivan Nikolovski, 2025 [19] та ін.); численні розвідки щодо «платформізації» медіапам'яті та інформаційних війн у соціальних медіа як дискурсивного простору пам'ятування, де контроль над пам'яттю стає інструментом пропаганди, ресурсом впливу і формою інформаційної зброї (Kyrylo Mieliekiestsev, 2023 [31]; Mykola Makhortykh, Aytalina Kulichkina, Kateryna Maikovska, 2025 [28]; Nadia Zasanska and Nadiya Ivanenko, 2025 [42] та ін.); аналіз впливу колективної пам'яті на соціальне відчуття тривоги (Nutsa Batiashvili, Meymune Nur Topçu, James V. Wertsch [12]); дослідження методів документації воєнних злочинів і трансформаційної пам'яті в контексті перехідного правосуддя (Vyshnevskiy V., Shevchuk S., Komorin V., et al., 2023 [40]; Стародубцева Л.В.,

¹ Масова публікація історій, відео- та фотоматеріалів на окремих ресурсах і в соціальних мережах; створення платформ із можливостями цифрового архівування, обробки, каталогізації та зберігання; креативне переосмислення життєвих історій жертв і свідків із використанням різних медіа, образотворчого мистецтва, графіки, документалістики та кінематографії.

Петренко Д.В., 2026 [10] та ін.); дослідницький проєкт Центру прав людини ZMINA, спрямований на формування національної політики вшанування пам'яті російсько-української війни – Зелену та Білу книги з меморіалізації (ZMINA, 2025 [11]); праці, присвячені роботі з травмою, зокрема в межах діяльності «Лабораторії пам'яті» (*MemoryLab*) з її проєктом «Пам'ять – минуле – мистецтво», спрямованим на пропрацювання минулого через мистецькі практики [3]; академічний інституційний міждисциплінарний проєкт із дослідження пам'яті війни *Prisma Ukraina: War, Migration, Memory*, спрямований на аналіз пам'яті війни у зв'язку з міграцією, в русі між країнами, медіа і мовами, за трьома перспективними напрямками: «Пам'ять *pro* війну, пам'ять *pid* час війни і пам'ять *як* війна» [38] та ін.

Підсумовуючи розгляд генеалогічного дерева виникнення і розвитку ідеї травмованої медіапам'яті в реаліях повномасштабної російсько-української війни, зазначимо, що теоретико-методологічним фундаментом соціокультурних досліджень феномену, який ми умовно позначаємо концептом «травмованої війною медіапам'яті», можуть слугувати розробки в інтердисциплінарній сфері знань на перетині медіастудій (*Media Studies*), досліджень пам'яті (*Memory Studies*) і соціології війни та збройних конфліктів (*War Studies*). Ця епістемологічна територія розташована всередині загального поля досліджень цифрового суспільства, в якому, відповідно, виокремлюються три тематично пов'язані з цією проблематикою теоретичні гілки: дослідження цифрової травми (*Digital Trauma Studies*), цифрової пам'яті (*Digital Memory Studies*) і цифрової війни, що є складовою цифрової історії (*Digital History Studies*) (див. рис. 1).

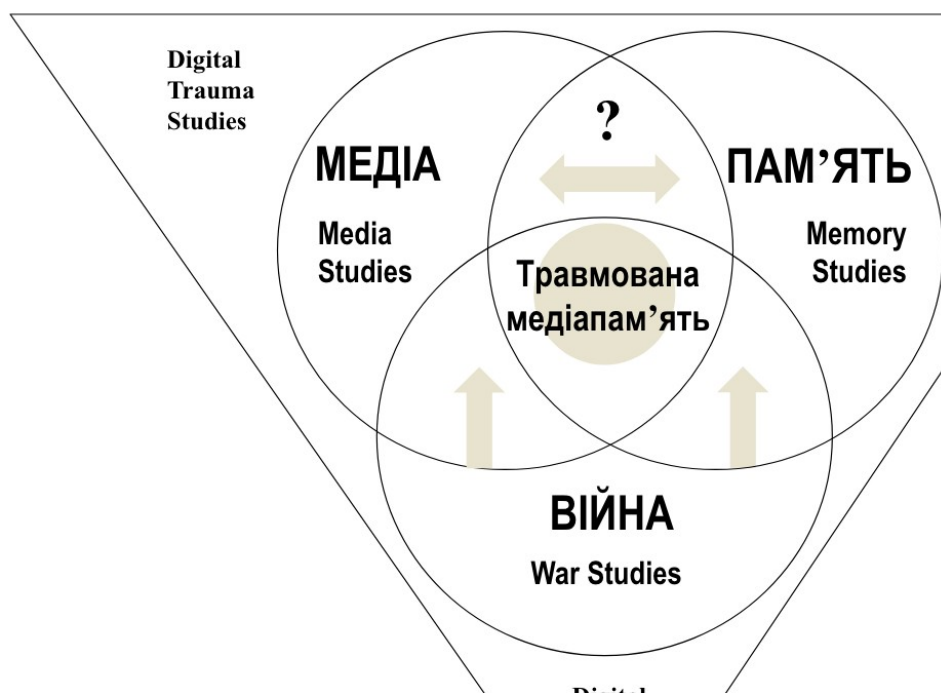

Рисунок 1. Теоретико-методологічний інструментарій соціокультурних досліджень травмованої медіапам'яті
Джерело: власна розробка авторів

Picture 1. Theoretical and methodological tools for sociocultural research on traumatized media memory.
Source: authors' own development

Розгляд історії ідеї «травмованої медіапам'яті» ставить перед нами питання про відмежування самого цього поняття від таких близьких йому і за сенсом, і фонетично, категорій як «протезна пам'ять», «крах пам'яті» і «медіатравмування», що є поширеними в сучасних гуманітарних дослідженнях. Спокуса ототожнити ці поняття є щонайменше семантично небезпечною: вони належать до єдиного синонімічного ряду, але розбіжність значень між ними є більш ніж суттєвою.

По-перше, проблематичною є спроба поставити знак рівності між «травмованою медіапам'яттю» і тим, що дослідники слідом за американською культурологінею Елісон Ландсберг називають «протезною пам'яттю» (*Prosthetic Memory*). В однойменній монографії Е. Ландсберг йдеться не про відновлення втраченої пам'яті про пережиту подію, а про штучну пам'ять, набуту через медіа, – таку, що «приєднується» до суб'єкта як додатковий досвід (Alison Landsberg, 2004 [26]). Як зауважує дослідниця, завдяки емпатії та вмінню не тільки співчувати медіаперсонажам, але й ідентифікувати себе з ними, людина набуває здатність мати спогади про події, яких вона не пережила. Якщо така «протезна пам'ять» є різновидом ігор «псевдоремінісценцій», мнемонічних підмін і ментальної хвороби «криптомнезії», себто, по суті, є спробою «інтерналізації» колективної пам'яті, її «присвоєння» через розширення здібності людини пам'ятати за допомогою своєрідних цифрових «медіапротезів» і включення її медіафрагментів до індивідуальної пам'яті

суб'єкта, то травмована медіапам'ять є результатом синергійної взаємодетермінації цього процесу з тим, що є протилежно спрямованим до нього, а саме – «екстерналізації» різних типів суб'єктивного досвіду, що перетворюються на розсип фрагментів колективної пам'яті. Травмована медіапам'ять є «подвійним протезом» – двоєм між індивідуальною та колективною пам'яттю, коли вони переходять одне в одне.

По-друге, на відміну від категорії «крах пам'яті», якою український історик Г. Касьянов іменує сумний результат процесів знущання над історією (abuse of history) у посткомуністичну добу, коли різні соціальні, політичні та культурні групи використовували українське минуле та зловживали ним (misused the past, див.: Georgiy Kasianov, 2022 [23]), поняття «травмована медіапам'ять» апелює не до загрози втратити «живу», правдиву історію, а навпаки – до ризику сконструювати таку «штучну», технологічно опосередковану множинність мережових історій, що у майбутньому може призвести до «інформаційної втоми», надлишку пригадувань про травмуючий досвід війни. Така тенденція існує вже наразі: можна згадати аналітичне дослідження «інформаційної втоми» в українському суспільстві та її впливу на сприйняття пам'яті війни, що дає достатньо підстав для застереження: надлишок пам'яті може призводити до її витіснення (News Fatigue Research, 2025 [22]). Незважаючи на існування потужних інструментів і технологій цифрових комунікацій та архівних баз даних (або саме завдяки ним), моментальність і зв'язність медіатизованого світу, який знаходиться одночасно і повсюдно, тут і тепер, буквально під рукою, парадоксально створює гравітаційне тяжіння медіапам'яті, яке слідом за П. Вірильо можна назвати «залишковим надлишком» (*residual abundance*: Paul Virilio, 2008 [39, p. 24]). Витіснення як шлях ескапізму, захисний механізм психіки, втеча від травмуючої події і легкий спосіб подолання безкінечного, «нестерпного» болю є виправдовуванням забуття. І крах пам'яті, і травмована медіапам'ять є епіфеноменами страху зникнення, провалля в темну прірву амнезії, але це історичне забуття розуміється по-різному. Якщо крах пам'яті є пасеїстичним вгляданням в історичне минуле, то травмована медіапам'ять відкрита, спрямована в майбутнє, розрахована на «відтерміновану справедливість» після завершення війни.

По-третє, поняття «травмована медіапам'ять» слід відрізнити і від категорії «медіатравмування», що часто вживається у психотерапії воєнного часу і означає процеси виникнення і переживання психічної травми під інтенсивним впливом медіаконтенту. Медіатравми та її різновиди – «цифрові травми» активно вивчаються в сучасних Digital Trauma Studies як форми передачі індивідуального травматичного досвіду засобами мережових комунікацій, завдяки чому відбувається поширення і плюралізація дискурсу травми (Anna Menyhért, Mykola Makhortykh, 2017 [29]). Зрозуміло, що для людини, яка безпосередньо зазнала травматичної події, медіаповідомлення, в якому міститься шокуєчий воєнний злочин чи образ жертви, може містити тригер – ознаку, що викликає «каскад неконтрольованих спогадів» про пережиту подію. Однак, як це не дивно, і на людину, яка знаходиться далеко від зони бойових дій, яка не зазнала воєнних травм, однак яка здатна до співчуття або ототожнення з медіагероем, таке медіаповідомлення може мати також не менш деструктивний вплив. Медіа, що сприяють дисемінації так званих «травми свідка» та «травми того, хто вижив», посилюють вплив війни на психіку суспільства, як підкреслює медіааналітик, експерт Центру зовнішньополітичних досліджень *Opad* Назар Приходько у дослідженні «Травми війни та культурні ідентичності: візуальні медіа в українському контексті» (Назар Приходько, 2024 [8]). Втім, цей вплив не завжди є негативним і не обов'язково веде до стресів і фрустрацій. Так, за думкою української психологині Любові Найдьонової, очільниці колективу вчених Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, що вивчає медіатравматизацію, ретравматизацію та повторне (медіа)переживання воєнних жахів, вплив медіатравмування на свідомість може мати як негативний, так і зцілювальний ефект: медіа можуть не лише травмувати, але й сприяти психологічному відновленню, мобілізувати і об'єднувати, перетворюватися на форму соціальної підтримки (Любов Найдьонова, 2023 [7, с. 34–36]; див. також: Марина Баранівська, Юлія Поліковська, 2025 [2]). Ці ідеї є важливими для розуміння колективної медіапам'яті про війну, що одночасно є і травмованою, і травмуючою, може мати як деструктивний, так і конструктивний характер.

У принципових розбіжностях між цими та іншими подібними їм семантично близькими категоріями кристалізується розуміння «травмованої медіапам'яті» як подвійного процесу: з одного боку, медіатизації уламків безлічі персональних мікроісторій воєнного часу – «екстерналізації» різних типів суб'єктивного досвіду, що перетворюються на розсип уламків калейдоскопу колективної цифрової пам'яті, а з іншого – «інтерналізації» колективної пам'яті в індивідуальній свідомості через повторні переживання і медіатравматизацію. З цієї точки зору травмовану медіапам'ять російсько-української війни можна назвати одночасно і пораненою, і мобілізованою. Метафора пораненої медіапам'яті війни дозволяє осмислити пам'ять не як завершений продукт, а як процес, що несе на собі сліди травми. Ці «цифрові рани пам'яті» не зникають після завершення бойових дій; вони формують довготривалий афективний ландшафт суспільства.

Водночас не треба забувати, що медіапам'ять в українському контексті є мобілізованою. Вона використовується для консолідації, міжнародної адвокації, документування злочинів. Тут пам'ять постає не лише як спогад, але й як інструмент дії, що пов'язує минуле з вимогою справедливості. Найбільш гостро в медіапам'яті проявляється суперечність між прагненням до справедливості та готовністю до примирення. Задokumentовані свідчення війни можуть стати підставою для судових процесів, але можуть бути й

нейтралізовані через політичні компроміси або втому суспільства. У цьому сенсі медіапам'ять функціонує як архів болю і доказу. Вона не гарантує справедливості, але створює умову її можливості. Саме тут проявляється феномен відтермінованої справедливості, коли пам'ять зберігає потенціал майбутнього вироку навіть за відсутності негайної юридичної реакції.

Травмована війною медіапам'ять постає як незавершений, відкритий архів документації, як поле битви між свідченням і мовчанням, що конструює межі видимості травматичного минулого. Кожне фото, відео чи пост є актом фіксації, але водночас є фрагментом, який не здатен вичерпати досвід насильства. Тут виникає напруга між необхідністю свідчити і ризиком вторинної травматизації. Мовчання у цьому контексті не завжди є формою заперечення. Воно може бути знаком межі репрезентації, жестом етичного опору надмірній візуалізації болю. Таким чином, травмована медіапам'ять включає конфлікт між вимогою показувати воєнні події і правом їх не показувати, конфлікт між видимістю і гідністю жертви. Нарешті, «травмована медіапам'ять» включає напругу між раною і зціленням. Цифрові медіа можуть як консервувати травму, так і сприяти її трансформації через ритуали комеморації, спільне проговорення, символічне визнання втрат. Тут відкривається перспектива трансформаційної пам'яті, в якій медіапам'ятування перестає бути лише полем конфлікту і стає простором відповідальності. Однак це зцілення ще не є завершенням війни; радше йдеться про переосмислення травми без її стирання. Така травмована медіапам'ять більше не є пасивним сховищем слідів минулого – вона стає активним полем битви, де перетинаються і конфліктують різні режими бачення, мовлення і навіть мовчання. Цей конфлікт не вичерпується протистоянням воюючих сторін і їхніх пропагандистських наративів. Травмована медіапам'ять війни функціонує як простір напруги між тим, що ми пам'ятаємо і що намагаємося забути, між свідченням і травмою, між вироком і амністією, між раною і можливістю зцілення. В умовах цифрової медіареальності ці напруги загострюються: масове продукування зображень жертв насильства і катастрофічних образів, їхня миттєва циркуляція та водночас швидка втрата контексту формують своєрідну травматичну екологію медіапам'яті, в якій спогади нескінченно «мігрують» між різними суб'єктами і групами колективного пам'ятування, а збереження і стирання слідів відбуваються одночасно.

Є підстави сподіватися, що саме травмована медіапам'ять російсько-української війни відіграватиме вирішальну роль у процесах перехідного правосуддя (transitional justice) та трансформаційної пам'яті (transformative memory) після війни. Поки що травмована медіапам'ять існує в режимі «очікування» як підготовка до реалізації відтермінованої справедливості, слугуючи фундаментом як для майбутніх процесів меморіального відтворення колективної травми в режимі *acting out*, так і для ментально-психологічних, когнітивних процедур «опрацювання минулого» в роботі з травмою. Однак саме «травмована війною медіапам'ять» і є тим концептуальним ґрунтом, на якому будуватимуться після завершення війни політики пам'яті, здійснюватимуться локальні та глобальні комеморативні практики формування архівів свідчень, музеєфікації і меморіалізації. І це дарує надію на вихід з в'язниці «меланхолійного заточення у пам'яті» до простору свободи, відновлення справедливості і неповернення до трагедій минулого.

Висновки і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі. В епоху діджитал, коли «миттєве пам'ятування» формується не після завершення подій, а безпосередньо під час них, через медіаплатформи та цифрові свідчення, травмована медіапам'ять про російсько-українську війну стає полем напруги між індивідуальним досвідом і колективними наративами, між етикою документації травматичного досвіду і політикою колективної мобілізації.

Ключові результати проведеного нами дослідження в цій царині полягають у такому:

- обґрунтовано теоретико-методологічний інструментарій аналізу соціокультурного феномену травмованої медіапам'яті: надано дефініцію поняття «травмована війною медіапам'ять», прослідковано генезу і розвиток ідей медіапам'яті, запропоновано концептуальну модель її інтерпретації в межах соціокультурного підходу як інтердисциплінарної сфери знань на перетині медіастудій, досліджень пам'яті, соціології війни та збройних конфліктів у контексті цифрового суспільства;

- показано, що медіапам'ять в умовах війни є не лише простором конфлікту між конкуруючими історичними наративами, але й полем битви між фундаментальними етичними полюсами усвідомлення воєнних подій в соціальній свідомості (між архівацією і амнезією, пам'яттю та забуттям, індивідуальною та колективною пам'яттю); проаналізовано особливості функціонування медіапам'яті війни як незавершеного «пораненого свідчення», що одночасно фіксує насильство і несе в собі травму, формує архів болю і доказу, і в той же час виконує функції суспільної консолідації та мобілізації;

- описано специфіку травмованої медіапам'яті як відкритого мережевого медіаархіву цифрових свідчень повномасштабної російської агресії проти України, характерними ознаками якого є миттєвість, фрагментованість, відкритість, нелінійність, гіпертекстуальність, фрактальність, персоналізованість; виявлено відмінність поняття «травмована медіапам'ять» від синонімічних категорій (зокрема «протезована пам'ять», «крах пам'яті» та «медіатравмування»); окреслено роль травмованої медіапам'яті у післявоєнному відновленні історичної справедливості.

За межами нашого аналізу залишається ціла низка питань, пов'язаних із меморативною етикою відповідальності, шляхами медіатизації пам'яті і контролю над нею з боку влади, верифікацією цифрового свідчення та його вразливості до маніпуляції, медіаархівуванням травми та його політичних наслідків,

перетворенням пам'яті цифровими платформами на інструмент інформаційної війни, роллю медіапам'яті війни у формуванні колективної ідентичності та конструюванні образу майбутнього, еволюційними змінами у медіапам'яті та компаративним аналізом різних її типів, варіативністю та диверсифікованістю медіапам'яті війни, метаморфозами медіапам'яті при переході від воєнного стану до мирного часу, історичною амнезією і криптомнезією, анонімними «мандруючими» спогадами і фейковими ремінісценціями у просторі медіапам'яті в еру генеративного штучного інтелекту і нейромереж (останні ставлять під сумнів саме поняття пам'яті, оскільки спогади, викликані ШІ, генеруються, а не відновлюються), а також низки інших проблем, що потребують подальших досліджень. Всі ці теми є не тільки обмеженнями проведеного нами дослідження, але й подальшими перспективними напрямками.

В цілому розгляд травмованої медіапам'яті як поля битви в трикутнику напруги між медіа, пам'яттю і війною дозволяє вийти за межі редукованого розуміння війни як суто військового або інформаційного конфлікту. В українському контексті медіапам'ять постає пораним, фрагментованим, але водночас солідарізуючим трансформативним свідченням, у якому перетинаються етика, політика і право. Це поле битви не зникне з завершенням активних бойових дій. Навпаки, як свідчить історія, саме в післявоєнний період відбувається загострення боротьби між пам'яттю і забуттям, між вимогою справедливості і спокусою амністії. Усвідомлення травмованої медіапам'яті як складного, динамічного, конфліктного простору є необхідною умовою для формування відповідальної політики пам'яті та справедливості. Таким чином, травмована війною медіапам'ять – це не лише архів минулого, але й поле битви за майбутнє.

Список використаної літератури:

1. Адорно Т. Що означає опрацювання минулого? / пер. із нім.: Віталій Брижнік. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2018. № 1 (22). С. 6–24. DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2018-22-1-6-24>
2. Баранівська М., Поліковська Ю. Медіатравма, освітні втрати, ШІ. *Media sapiens*. 2025. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/37177/2025-01-10-mediatravma-osvitni-vtraty-shi-chomu-mediagramotnist-maie-buty-bazovoyu-navychkoyu/> (дата звернення: 05.01.2026).
3. Калита Н. Минуле / Майбутнє / Мистецтво про моделі пам'яті, глосарій роботи з минулим та непропрацьовані травми. *Your Art*. 2021. URL: <https://supportyourart.com/conversations/mynule-majbutnye-mystecztvo/> (дата звернення: 05.01.2026).
4. Ковальова Т., Зубахін Ю., Ковальов С. Медіаторієлінг і пам'ять війни: нарративні стратегії комеморації. *Образ*. 2025. Вип. 2 (48). С. 13–20. DOI: [https://doi.org/10.21272/Obraz.2025.2\(48\)-13-20](https://doi.org/10.21272/Obraz.2025.2(48)-13-20)
5. Ковальова Т., Оропай А. Комеморація російсько-української війни у відеорекламі. *Інтегровані комунікації*. 2025. № 1(19). С. 206–211. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-2652.2025.126>
6. Морозов О. Між самовіктимізацією і спільною пам'яттю: війна Росії проти України в російських незалежних медіа / пер. англ. Юрія Шаповала. *Політичні дослідження*. 2024. № 2 (8). С. 94–110. DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-5>
7. Найдьонов Л. А. Медіатравма і посттравмівні стреси: система гіпотез і результати дослідження. *Медіаторчість в часи війни: протистояння медіатравм: матеріали V Всеукраїнської наукової інтернет-конференції, 19 червня – 23 серпня 2023 року* / за наук. ред. Л. А. Найдьонов, О. Л. Вознесенської. Київ: ІСПП НАПН України, 2023. С. 33–40. DOI: <http://doi.org/10.59416/QZGG1091>.
8. Приходько Н. Травми війни та культурні ідентичності: візуальні медіа в українському контексті. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія*. 2024. № 28. С. 109–118. DOI: <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2024-14-28-109-118>
9. Романенко О. Війна і пам'ять: трансформація нарративних меморіальних практик. *Філологічні науки: збірник наукових праць. Літературний процес: методологія, імена, тенденції*. 2024. № 24. С. 114–122. DOI: <https://doi.org/10.28925/2412-2475.2024.24.12>
10. Стародубцева Л. В., Петренко Д. В. (Не)справедливість пам'яті, або (без)пам'ятство справедливості: перехідне правосуддя і трансформаційна пам'ять в реаліях повномасштабної російсько-української війни. *Вісник гуманітарних наук*. 2026. № 15. С. 1–38. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18485188>
11. Те, що зберігається в пам'яті, стає відповіддю суспільства на несправедливість: ZMINA презентувала дослідження з меморіалізації війни. *Zmina*. 2025. URL: <https://surl.lu/lxrdr> (дата звернення: 05.01.2026).
12. Batiashvili N., Topçu M. N., Wertsch J. V. Memory and anxiety: A sociocultural approach: Introduction to the Special Collection. *Memory, Mind & Media*. 2025. Vol. 4. Issue e9, P. 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1017/mem.2025.10004>.
13. Dijck J., van. *Mediated Memories in the Digital Age*. Redwood City, CA: Stanford University Press, 2007. 256 p.
14. Erll A. Media and Memory // Erll A. *Memory in Culture* / transl. from Germany by Sara B. Young. New York, NY: Palgrave Macmillan, 2011. P. 113–143.
15. Erll A. Travelling Memory. *Parallax*. 2011. Vol. 17. P. 4–18. DOI: <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605570>
16. Erll A., Hirst W. (Eds). *Media and Memory: The Case of the Odyssey. Cognition, Culture, and Political Momentum: Breaking down the Silos in Collective Memory Research*. Oxford, UK: Oxford University Press, 2025. Chapter 18. P. 245–257. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780197788332.003.0019>
17. Erll A., Nünning A. *Cultural Memory Studies: An Introduction*. Berlin; New York: De Gruyter, 2008. P. 1–18.
18. Ernst W. Tempor(e)alities and archive-textures of media-connected memory. In: *Digital Memory Studies* / ed. by Andrew Hoskins. New York: Routledge, 2018. P. 143–155.
19. Fetzer T., Nikolovski I. The Russo-Ukrainian War and Memory Politics in International Relations. *Global Studies Quarterly*. 2025. Vol. 5. Issue 4. ksaf109. P. 1–11. DOI: <https://doi.org/10.1093/isagsq/ksaf109>
20. Hoskins A. Media, Memory, Metaphor: Remembering and the Connective Turn. *Parallax*. 2011. Vol. 17. Issue 4: Transcultural Memory. P. 19–31. DOI: <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605573>

21. Hudoshnyk O., Krupskyi O. P., Styrnik N. Mediatization of Collective Testimonies During the Russian-Ukrainian War 2022–2023. *Communication & Society*. 2025. Vol. 38. No. 1. P. 281–297. DOI: <https://doi.org/10.15581/003.38.1.021>
22. Information Fatigue as a Window of Opportunities: A Chance for Regional Media During the War and Beyond. *Media Development Foundation*. 2025. URL: https://news-fatigue-research.mediadevelopmentfoundation.org/en?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 05.03.2026).
23. Kasianov G. *Memory Crash: Politics of History in and around Ukraine, 1980s–2010s*. Budapest: Central European University Press, 2022. 424 p.
24. Kharkhun V. Warring Memory: Exhibiting the Russo-Ukrainian War in National Museums. *Nationalities Papers*. Published online by Cambridge University Press, 2025. P. 1–25. DOI: <https://doi.org/10.1017/nps.2025.10089>
25. Kot S., Mozolevska A., Polishchuk O. Digital war diaries: Witnessing the 2022 Russian War against Ukraine. *Memory, Mind & Media*. 2024. Vol. 3. P. 1–18. DOI: <https://doi.org/10.1017/mem.2024.11>
26. Landsberg A. *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York, NY: Columbia University Press, 2004. 240 p.
27. Makhortykh M. Memoriae ex machina: How algorithms make us remember and forget. *Georgetown Journal of International Affairs* (Johns Hopkins University Press). 2021. Vol. 22. No. 2. P. 180–185. DOI: <https://doi.org/10.1353/gia.2021.0027>
28. Makhortykh M., Kulichkina A., Maikovska K. Evolution of wartime discourse on Telegram: A comparative study of Ukrainian and Russian policymakers' communication before and after Russia's full-scale invasion of Ukraine. *Social and Information Networks*. 2025. arXiv:2510.11746 [cs.SI], P. 1–46. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2510.11746>
29. Menyhért A., Makhortykh M. From Individual Trauma to Frozen Currents: Conceptualising Digital Trauma Studies. *Digital Icons. Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media*. 2017. No. 18. P. 1–8.
30. Meyers O., Neiger M., Zandberg E. *Communicating Awe: Media Memory and Holocaust Commemoration*. London: Palgrave Macmillan, 2014. 195 p. DOI: <https://doi.org/10.1057/9781137325242> (Palgrave Macmillan Memory Studies).
31. Mieliekiestev K. The post-truth discourse and the politics of memory in the contemporary media spaces. *SKHID (EAST)*. 2023. Vol. 4. Issue 1. P. 22–26.
32. Neiger M., Meyers O., Zandberg E. (Eds.). *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age*. London: Palgrave Macmillan, 2011. 316 p. (Palgrave Macmillan Memory Studies).
33. Noy C. Memory, media, and museum audience's discourse of remembering. *Critical Discourse Studies*. 2018. Vol. 15. Issue 1. P. 19–38. DOI: <https://doi.org/10.1080/17405904.2017.1392331>
34. Omelchenko M. Mediatized remembrance rituals in Ukrainian international communication during the Russo-Ukrainian war. *Актуальні питання масової комунікації*. 2024. № 36. С. 54–65. DOI: <https://doi.org/10.17721/CIMC.2024.36.54-65>
35. Reading A. Memory and Digital Media: Six Dynamics of the Global Memory Field. In: *On Media Memory* / ed. by Neiger M., Meyers O., Zandberg E. London: Palgrave Macmillan, 2011. P. 241–252.
36. Smit R. When Memories Become Data. In: *The Remaking of Memory in the Age of Internet and Social Media* / ed. by Qi Wang, Andrew Hoskins. Oxford, UK: Oxford University Press, 2025. P. 210–223.
37. Smit R., Jacobsen B., Annabell T. The multiplicities of platformed remembering. *Memory, Mind & Media*. 2024. Vol. 3. e3. P. 1–6. DOI: <https://doi.org/10.1017/mem.2024.3>
38. Prisma Ukraïna / Research Group: War, Migration, Memory. *Research Network Eastern Europe*. 2022. URL: <https://www.prisma-ukraine.de/en/projects/research-group-war-migration-memory> (дата звернення: 05.01.2026).
39. Virilio P. *Open Sky* / transl. from French by Julie Rose. New York, NY: Verso, 2007. 162 p. (Radical Thinkers).
40. Vyshnevskiy V., Shevchuk S., Komorin V., et al. The destruction of the Kakhovka dam and its consequences. *Water International*. 2023. Vol. 48. Issue 5. P. 631–647. DOI: <https://doi.org/10.1080/02508060.2023.2247679>
41. Zaitseva S., Dobrodum O., Yenin M., Isazade N. Digital War Narratives And Media Practices Within The Ukrainian Media Field. *Proceedings of Azerbaijan High Technical Educational Institutions Journal*. 2025. P. 1–12. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5315716 (дата звернення: 05.01.2026).
42. Zasanska N., Ivanenko N. *Digital Warfare: Media and Technologies in the Russo-Ukrainian War*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2026. 366 p. (Edition Politik Book 176).

Статтю отримано 08.01.2026

Статтю рекомендовано до публікації 07.02.2026

Статтю прийнято до друку 25.05.2026

Статтю опубліковано 29.05.2026

Внесок авторів: всі автори зробили рівний внесок у цю роботу

Конфлікт інтересів : автори повідомляють про відсутність конфлікту інтересів

WAR-TRAUMATIZED MEDIA MEMORY AS AN OPEN ARCHIVE

Starodubtseva Lidiya – Doctor of Science (Philosophy), Full Professor, Professor of Media Communications Department, Educational and Scientific Institute of Sociology and Media Communications, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody square, Kharkiv, 61022, Ukraine, email: e-mail: l.starodubtseva@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8259-4775>

Petrenko Dmytry – Doctor of Science (Philosophy), Full Professor, Head of the Department of Theory of Culture and Philosophy of Science, Educational and Scientific Institute of Philosophy, Cultural Studies and Political Science, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody square, Kharkiv, 61022, Ukraine, email: d.v.petrenko@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6771-2916>

The article is devoted to the conceptualization of the phenomenon of «war-traumatized media memory» as an open archive of testimonies in the context of Russia's full-scale aggression against Ukraine, based on identifying the specific nature of the interrelations between the concepts of «media», «memory» and «war» as an object of sociocultural reflection. The theoretical and methodological framework for investigating the socio-cultural phenomenon of «traumatized media memory» under the conditions of the Russian-Ukrainian war is substantiated. The study traces the genesis and development of media memory research. A conceptual model for studying «war-traumatized media memory» is proposed within the framework of a sociocultural approach, understood as an interdisciplinary field of knowledge at the intersection of Media Studies, Memory Studies, and the sociology of war and armed conflicts (War Studies) in the digital society context. It is demonstrated that media memory in wartime constitutes not only a space of conflict between competing historical narratives but also a battlefield between fundamental ethical poles of understanding war in social consciousness (between archiving and amnesia, memory and forgetting, individual and collective memory). The functioning of wartime media memory is analyzed as an unfinished «wounded testimony» that simultaneously documents violence and carries trauma, forming an archive of pain and evidence, and at the same time performs the functions of social consolidation and mobilization. The article further describes the specific features of «traumatized media memory» as an open networked media archive of digital testimonies of Russia's full-scale aggression against Ukraine. The distinction between «traumatized media memory» and related concepts, such as «prosthetic memory» «memory crash» and «media traumatization», is clarified. Prospective directions for further research on wartime media memory within the conceptual landscape of the socio-cultural approach are outlined, as is the role of «traumatized media memory» in postwar justice and processes of restorative accountability.

Keywords: amnesia, archive, ethics, forgetting, cultural trauma, media, past, narrative, Russian-Ukrainian war, spaces, digital space, testimony, regimes, war-traumatized media memory, digital memory, producing social.

References:

- Adorno, T. (2018). What does «working through the past» mean? (V. Bryzhnik, Trans.). *Philosophy of Education*, 22(1), 6–24. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2018-22-1-6-24> [in Ukrainian]
- Baranivska, M., & Polikovska, Y. (2025, January 10). Media trauma, educational losses, and AI: Why media literacy should be a basic skill. *Media Sapiens*. <https://ms.detector.media/trendi/post/37177/2025-01-10-mediatravma-osvitni-vtraty-shi-chomu-mediagramotnist-maie-but-y-bazovoyu-navychkoyu/> [in Ukrainian]
- Kalita, N. (2021). Past / Future / Art: On memory models, a glossary of working with the past, and unprocessed traumas. *Your Art*. <https://supportyourart.com/conversations/mynule-majbutnye-mystecztvo/> [in Ukrainian]
- Kovalova, T., Zubakhin, Y., & Kovalov, S. (2025). Media storytelling and the memory of war: Narrative strategies of commemoration. *Obraz*, 2 (48), 13–20. [https://doi.org/10.21272/Obraz.2025.2\(48\)-13-20](https://doi.org/10.21272/Obraz.2025.2(48)-13-20) [in Ukrainian]
- Kovalova, T., & Oropai, A. (2025). Commemoration of the Russian-Ukrainian war in video advertising. *Integrated Communications*, 1 (19), 206–211. <https://doi.org/10.28925/2524-2652.2025.126> [in Ukrainian]
- Morozov, O. (2024). Between self-victimization and shared memory: Russia's war against Ukraine in Russian independent media (Y. Shapoval, Trans.). *Political Researches*, 2 (8), 94–110. <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-5> [in Ukrainian]
- Naidonova, L.A. (2023). Media trauma and post-traumatic stress: A system of hypotheses and research results. In L. A. Naidonova & O. L. Voznesenska (Eds.), *Media creativity in times of war: Confronting media trauma* (pp. 33–40). ISPP NAPN Ukrainy. <http://doi.org/10.59416/QZGG109> [in Ukrainian]
- Prykhodko, N. (2024). War traumas and cultural identities: Visual media in the Ukrainian context. *Herald of Mariupol State University. Series: Philosophy, Culturology, Sociology*, 28, 109–118. <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2024-14-28-109-118> [in Ukrainian]
- Romanenko, O. (2024). War and memory: Transformation of narrative memorial practices. *Philological Sciences: Collection of Scientific Papers. Literary Process: Methodology, Names, Trends*, 24, 114–122. <https://doi.org/10.28925/2412-2475.2024.24.12> [in Ukrainian]
- Starodubtseva, L.V., & Petrenko, D.V. (2026). (In)justice of memory, or (un)memory of justice: Transitional justice and transformational memory in the realities of the full-scale Russian-Ukrainian war. *Herald of Humanitarian Sciences*, 15, 1–38. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18485188> [in Ukrainian].
- ZMINA Human Rights Center. (2025, September 30). What is preserved in memory becomes society's response to injustice: ZMINA presented a study on the memorialization of the war. <https://surl.lulxrdr> [in Ukrainian]
- Batiashvili, N., Topçu, M. N., Wertsch, J. V. (2025) 'Memory and anxiety: A sociocultural approach: Introduction to the Special Collection', *Memory, Mind & Media*, 4 (e9), pp. 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1017/mem.2025.10004>
- Dijck, J., van (2007). *Mediated Memories in the Digital Age*. Redwood City, CA: Stanford University Press (Cultural Memory in the Present)
- Erll, A. (2011a) 'Media and Memory' in Erll A. *Memory in Culture* (transl. from Germany by Sara B. Young). New York, NY: Palgrave Macmillan, pp. 113–143
- Erll, A. (2011b) 'Travelling Memory', *Parallax*, 17, pp. 4–18. DOI: <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605570>

16. Erll, A., Hirst, W. (eds). 'Media and Memory: The Case of the Odyssey', *Cognition, Culture, and Political Momentum: Breaking down the Silos in Collective Memory Research*. Oxford, UK: Oxford University Press, 2025. Chapter 18. pp. 245–257. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780197788332.003.0019>
17. Erll, A., Nünning, A. (2008) 'Cultural memory studies: An introduction', *Cultural Memory Studies: An Introduction*. Berlin; New York: De Gruyter, pp. 1–18.
18. Ernst, W. (2018) 'Tempor(e)alities and archive-textures of media-connected memory', in Hoskins A. (ed) *Digital Memory Studies*. New York: Routledge, pp. 143–155.
19. Fetzer T., Nikolovski I. (2025) 'The Russo-Ukrainian War and Memory Politics in International Relations', *Global Studies Quarterly*, 5(4), ksaf109, pp. 1–11. DOI: <https://doi.org/10.1093/isagsq/ksaf109>
20. Hoskins, A. (2011) 'Media, Memory, Metaphor: Remembering and the Connective Turn', *Parallax*, 17(4): Transcultural Memory, pp. 19–31. DOI: <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605573>
21. Hudoshnyk, O., Krupskiy, O. P., Stymik, N. (2025) 'Mediatization of Collective Testimonies During the Russian-Ukrainian War 2022–2023', *Communication & Society*, 38(1), pp. 281–297. DOI: <https://doi.org/10.15581/003.38.1.021>
22. Information Fatigue as a Window of Opportunities: A Chance for Regional Media During the War and Beyond (2025), in: *Media Development Foundation*. Available at: https://news-fatigue-research.mediadevelopmentfoundation.org/en?utm_source=chatgpt.com (Accessed: 5 January 2026)
23. Kasianov, G. (2022) *Memory Crash: Politics of History in and around Ukraine, 1980s–2010s*. Budapest: Central European University Press.
24. Kharkhun, V. (2025) 'Warring Memory: Exhibiting the Russo-Ukrainian War in National Museums', *Nationalities Papers* (Published online by Cambridge University Press), pp. 1–25. DOI: <https://doi.org/10.1017/nps.2025.10089>
25. Kot, S., Mozolevska, A., Polishchuk, O. (2024) 'Digital war diaries: Witnessing the 2022 Russian War against Ukraine', *Memory, Mind & Media*, 3, pp. 1–18. DOI: <https://doi.org/10.1017/mem.2024.11>
26. Landsberg, A. (2004) *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York, NY: Columbia University Press.
27. Makhortykh, M. (2021) *Memoriae ex machina: How algorithms make us remember and forget*. *Georgetown Journal of International Affairs* (Johns Hopkins University Press), 22(2), pp. 180–185. DOI: <https://doi.org/10.1353/gia.2021.0027>
28. Makhortykh, M., Kulichkina, A., Maikovska, K. (2025) 'Evolution of wartime discourse on Telegram: A comparative study of Ukrainian and Russian policymakers' communication before and after Russia's full-scale invasion of Ukraine', *Social and Information Networks*, arXiv:2510.11746 [cs.SI], pp. 1–46. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2510.11746>
29. Menyhért, A., Makhortykh, M. (2017) 'From Individual Trauma to Frozen Currents: Conceptualising Digital Trauma Studies', *Digital Icons. Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media*, 18, pp. 1–8.
30. Meyers, O., Neiger, M., Zandberg, E. (2014) *Communicating Awe: Media Memory and Holocaust Commemoration*. London: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1057/9781137325242> (Palgrave Macmillan Memory Studies).
31. Mieliekiestsev, K. (2023) 'The post-truth discourse and the politics of memory in the contemporary media spaces', *SKHID (EAST)*, 4(1), pp. 22–26.
32. Neiger, M., Meyers, O., Zandberg, E. (eds.) (2011) *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age*. London: Palgrave Macmillan (Palgrave Macmillan Memory Studies).
33. Noy, C. (2018) 'Memory, media, and museum audience's discourse of remembering', *Critical Discourse Studies*, 15(1), pp. 19–38. DOI: <https://doi.org/10.1080/17405904.2017.1392331>
34. Omelchenko, M. (2024) 'Mediatized remembrance rituals in Ukrainian international communication during the Russo-Ukrainian war', *Actual Problems of Mass Communications*, 36, pp. 54–65. DOI: <https://doi.org/10.17721/CIMC.2024.36.54-65>
35. Reading, A. (2011) 'Memory and Digital Media: Six Dynamics of the Global Memory Field', in Neiger M., Meyers O., Zandberg E. (eds.) *On Media Memory*. London: Palgrave Macmillan, 2011. pp. 241–252.
36. Smit, R. (2025) 'When Memories Become Data', in Wang Q., Hoskins A. (eds.) *The Remaking of Memory in the Age of Internet and Social Media*. Oxford, UK: Oxford University Press, pp. 210–223.
37. Smit, R., Jacobsen, B., Annabell, T. (2024) 'The multiplicities of platformed remembering', *Memory, Mind & Media*, 3(e3), pp. 1–6. DOI: <https://doi.org/10.1017/mem.2024.3>
38. Prisma Ukraina / Research Group: War, Migration, Memory (2022), in: *Research Network Eastern Europe*. Available at: <https://www.prisma-ukraina.de/en/projects/research-group-war-migration-memory> (Accessed: 5 January 2026).
39. Virilio, P. (2007) *Open Sky* (transl. from French by Julie Rose). New York, NY: Verso (Radical Thinkers).
40. Vyshnevskiy, V., Shevchuk, S., Komorin, V., et al. (2023) 'The destruction of the Kakhovka dam and its consequences', *Water International*, 48(5), pp. 631–647. DOI: <https://doi.org/10.1080/02508060.2023.2247679>
41. Zaitseva, S., Dobrodum, O., Yenin, M., Isazade, N. (2025) 'Digital War Narratives and Media Practices Within The Ukrainian Media Field', *Proceedings of Azerbaijan High Technical Educational Institutions Journal*, pp. 1–12. Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5315716 (Accessed: 5 January 2026).
42. Zasanska, N., Ivanenko, N. (2026) *Digital Warfare: Media and Technologies in the Russo-Ukrainian War*. Bielefeld: Transcript Verlag (Edition Politik Book 176).

The article received 08.01.2026

The article is approved for publication 07.02.2026

The article is recommended for publication 25.05.2026

The article is published 29.05.2026

Authors Contribution : All authors have contributed equally to this work

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest

DOI 10.26565/2227-6521-2026-56-02

УДК 340.13

СОЦІАЛЬНО-СИМВОЛІЧНИЙ КАПІТАЛ СУСПІЛЬСТВА: НОРМАТИВНІСТЬ VS МІФОЛОГІЯ

Балинська Ольга Михайлівна – докторка юридичних наук, професорка, професорка ЗВО кафедри теорії, історії та конституційного права Львівського державного університету внутрішніх справ, 79000, Україна, м. Львів, вул. Городоцька, 26, e-mail: olga_bal@ukr.net; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0168-143X>

У статті визначаються та аналізуються умови, завдяки яким соціальні міфи та ритуали можуть бути джерелом правових норм і водночас результатом соціальної адаптації цих норм у суспільстві. Презентується контрверсійний підхід до сприйняття співвідношення права і міфу. Зазначається, що право є реальним та загальнообов'язковим, а міф є лише вигадкою та переказом певних уявлень. Аргументується позиція, згідно з якою ці два соціальні феномени формують соціально-символічний капітал суспільства і держави. Доводиться, що існуючі міфи та право спільно конструюють колективну пам'ять народу та ідентичність нації, а також формують ціннісно-нормативну основу для побудови правових та владно-політичних інститутів. Зазначається, що завдяки правовим нормам міфи можуть переходити зі сфери символічного до сфери нормативного, закріплюючи в українському національному праві образи «героїчного минулого», ідеї «споконвічної державності» та «козацької вольності». Підкреслюється, що завдяки цьому право стає не тільки регулятором суспільних відносин, але й дієвим інструментом відтворення, збереження та розвитку культурно-ціннісних орієнтирів народу. Зазначається, що це дає підстави говорити про «коло соціально-символічного капіталу», в якому немає домінант нормативності чи міфології, бо обидва феномени періодично та перманентно перетворюються один в одного за таким алгоритмом: міф – символ – звичай – норма – природна даність – ритуал – архетип (як довершений міф). Описується, як такий соціально-символічний капітал може консолідувати суспільство, підтверджувати легітимність влади, стимулювати обороноздатність країни та спонукати до розвитку держави, що концептуалізується як мобілізаційна функція соціальних міфів та права. Підкреслюється, що соціально-символічний капітал, окрім зазначеного вище, демонструє історичну тяглість державницьких традицій та особливе призначення народу і нації, що, у свою чергу, концептуалізується як легітимізаційна функція міфів і права. Робиться висновок, що ці функції міфів та права сприяють підвищенню рівня стабільності держави зі збереженням політичного плюралізму, зміцнюють суспільну пам'ять та проєктують вектор колективного самовизначення.

Ключові слова: звичай, ритуал, традиція, міф, код, символ, соціально-символічний капітал, соціальні цінності, суспільство, державність, право, нормативність, легітимація, владний потенціал.

Для цитування: Балинська О.М. Соціально-символічний капітал суспільства: нормативність vs міфологія. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2026. Випуск 56. С. 20-27. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-02>

How to Cite: Balynska, O. (2026) Social-Symbolic Capital Of Society: Normatism Vs Mythology. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*. 56. pp. 20-27. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-02> [in Ukrainian]

Постановка проблеми. У сучасній соціокультурній та соціоструктурній ситуації тісного взаємозв'язку та взаємовпливу практично всіх сфер життєдіяльності людини та функціонування суспільства й держави говорити про право тільки як систему нормативних правил поведінки є епістемологічно примітивним і методологічно необ'єктивним. Тут не можна забувати про історичну тяглість і постійну тривалість процесу формування права, що дає підстави розглядати його також як носія соціально-символічних значень. До таких значень належать зокрема соціальні міфи і ритуали, які можуть бути джерелом походження правових норм, а з іншого боку – результатом соціальної адаптації цих норм у суспільстві. Такий підхід до сприйняття співвідношення права і міфу може видатися дещо контрверсійним, адже право цілком реальне та загальнообов'язкове, а міф є лише вигадкою і переказом певних уявлень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням взаємозумовленості міфу і права цікавляться здавна, відколи почали бачити соціальне в основі цих явищ. Однак усі сучасні дослідники цілком

виправдано спираються на перші чітко сформульовані концепції символізму людини та її оточення. У цьому контексті варто згадати підхід до людини як «семіотичної тварини» німецького філософа Ернста Касієра, який відстоював думку, що вся культура базується на символічній активності людини; його символічна теорія стала засадничою концепцією розуміння сутності політичних міфів [16]. Також французький антрополог Клод Леві-Строс, вивчаючи первісні суспільства на основі їхніх міфів, провів дослідження людської поведінки у контексті різних культур і наголошував, що на поведінку людини найбільше впливають символи, традиції та ритуали, прийняті у певній конкретній культурі [8; 9].

Через сутнісну спорідненість правових міфів із політичними варто звернути увагу на розробки українського політолога Ю. Шайгородського, який вважає, що розвиток сучасної політичної міфології безпосередньо пов'язаний із формуванням нової ціннісної парадигми, і вважає актуальними дослідження політичних міфів як підґрунтя створення концепцій державотворення, національної ідеї, інших засадничих принципів суспільного розвитку [17]. Ще один український науковець Ю. Тіщенко визнає інституціоналізацію правового міфу як ознаку сучасної держави та стабілізуючий фактор її існування й розвитку, наголошуючи на необхідності розмежування політичних, правових і релігійних міфів [13].

Тож проаналізувати природу міфів у сфері права та у політичному середовищі, виявивши їхні різниці і розмежування, тим самим продемонструвати міфологію як конструктивний чинник функціонування сучасної держави поруч з нормами права та доцільність аналізу міфів і права як цілісного соціально-символічного капіталу суспільства, – ось що **ставиться за мету** даної статті.

Методологія дослідження. В основі цієї розвідки, як і кожного семіотично орієнтованого дослідження, лежить структурний аналіз, що дає можливість продемонструвати, як влаштовані й функціонують знаки в різноманітних культурних контекстах, а також як організовані поведінка та комунікація, коли в них використовуються знаки. Водночас основним методологічним інструментом у даній статті є структурно-семіотичний (семіологічний) аналіз тексту, причому йдеться не лише про друкований текст, а й усе, що може продемонструвати, відтворити, передати інформацію – візуальні об'єкти, дії та повадки людини, звукові сигнали та інше. Саме цей методологічний арсенал доречно застосувати для аналізу систем репрезентацій і співвідношення «тексту» й культурного контексту, зіставлення міфів та масової культури з правом і явищами правової дійсності.

Виокремлення не вирішених раніше частин загальної проблеми, що розглядається. Досі в науці недостатньо осмислена циклічність руху міфів, права та інших соціальних норм, покликаних регулювати суспільні відносини. У наявних працях йдеться перш за все про міфи здебільшого як джерело права. Хоча варто розглянути і зворотній зв'язок між цими феноменами: адже право точно так же може бути основою для формування нових міфів, причому як позитивних (дидактичних, превентивних), так і негативних (саркастичних, викривальних), що дає підстави віднести ці регулятивні феномени до соціального капіталу як продукту суспільного нематеріального виробництва (творчості).

Виклад основного змісту дослідження. Поняття «соціальний капітал» як позначення сукупності соціальних зв'язків і мереж стосунків між людьми, певного ресурсу для отримання вигоди у науковий обіг ввів французький соціолог П'єр Бурдьє у статті «Форми капіталу» (1983) нарівні з двома іншими формами капіталу – економічним (матеріальні ресурси, гроші) та культурним (знання, навички, освіта) [5]. З огляду на те, що всі соціальні зв'язки є основою суспільних відносин, які врегульовуються певними правилами поведінки та (життє)діяльності, можна вважати соціальні норми складовим елементом соціального капіталу, оскільки вони організовують і контролюють взаємозв'язки соціальних суб'єктів, надаючи їм певного статусу через потенційні чи реальні права та обов'язки, а також перетворюючи соціальні групи на упорядковані спільноти – об'єднання, організації, органи, відомства, служби тощо.

У цьому контексті ближчим є розуміння соціального капіталу американського соціолога Джеймса Коулмена [18]. Він розглядав соціальний капітал як мережі соціальних відносин, які містять ресурси (інформацію, довіру, норми, можливості для співпраці та взаємодопомоги), що можуть бути використані індивідами та групами для досягнення певних цілей. Дж. Коулмен виокремлював у структурі соціального капіталу чотири компоненти: набір соціальних норм, соціальний контакт, соціальні обміни і базовий рівень довіри. При цьому соціальний капітал має декілька механізмів впливу: через передачу інформації про можливості, ризики і загрози, а також шляхи виходу з них; через надання допомоги, тобто через навчання, передача знань, умінь, навичок і досвіду; через стимулювання певного типу поведінки, зокрема заохочення до правомірної поведінки, мотивація до співпраці, сприяння активній участі у житті спільноти тощо [див.: 12]. Так, у територіальній громаді соціальний капітал між поліцейським офіцером і населенням може бути використаний для запобігання злочинності завдяки спільним зусиллям в обміні інформацією на засадах взаємної довіри та із дотриманням соціально-правових норм і принципів.

Позицію про важливість принципів і норм у структурі соціального капіталу підтримував також американський політолог Роберт Патнем, щоправда, він акцентував саме на моральних правилах поведінки у поєднанні зі соціальними цінностями та соціальною інфраструктурою [11].

Уся решта концепцій, теорій і підходів до розуміння соціального капіталу є похідними від вже наведених, практично у всіх складових цього феномену є соціальні (зокрема моральні) принципи і норми.

Тут варто зауважити, що соціальні норми класифікують за різними критеріями, але найпоширенішим є поділ їх на види за сферою впливу (правові, моральні, етичні, корпоративні, звичаєві, релігійні тощо) у поєднанні зі способами їхнього забезпечення (внутрішні переконання, громадський вплив, державний примус). Формування соціальних норм може відбуватися також різними способами. Одним із них є народна творчість, зокрема міфологія.

Саме міфи, пояснюючи світ і смисли світопорядку, упорядковуючи соціальну реальність, визначаючи належний тип поведінки і створюючи пантеон героїв, впливаючи через культурні наративи на суспільну свідомість, можуть формувати підґрунтя для виникнення та прийняття соціальних норм і усталених правил, цінностей і морально-етичних орієнтирів, створювати взірці для наслідування і надихати людей на певні вчинки, передавати знання і досвід поколінь тощо. Ці характеристики виокремлюють великий пласт міфології, що побутує власне як соціальні міфи [1; 10].

З урахуванням сфери впливу соціальні міфи, які протиставляються праву, що, згідно з деякими поглядами, натомість вирізняється достовірністю, точністю й обов'язковістю. Водночас є багато спільного у цих, на перший погляд, абсолютно різних продуктів суспільної творчості. Адже обидва ці феномени описують середовище існування людини, відтворюючи найважливіші сфери життєдіяльності, пропонують варіанти впорядкування типових і часто повторюваних (а отже, соціально значущих) випадків і ситуацій та мають знаково-символічну природу. З огляду на це, варто розглянути взаємозалежність і взаємовплив міфології і права як основних складових соціально-символічного капіталу людства.

Ключовим аспектом соціально-символічного капіталу є його владний потенціал: стати героєм соціального міфу означає здобути достатнє визнання, а далі й можливість впливу (коли соціальні зв'язки перетворюються на символічну силу); цьому також сприяє можливість міфу перерости у фінансовий капітал (тобто стати прототипом бренду, впізнаваної торгової марки тощо) або культурний капітал (прижитися в суспільстві як репрезентативний елемент панівної ідеології, національного мистецтва, релігійних вірувань та ін.).

У цьому контексті функціональне призначення соціальних міфів і права є практично однаковими. Вони, по-перше, є соціальними, тобто поза людьми вони не виникають і не «живуть»; по-друге, вони усталені, тобто покликані стабілізувати суспільні відносини, фіксуючи певний конкретний стан розвитку і пропонуючи адекватні варіанти вирішення складних ситуацій; по-третє, вони є демонстраційними, тобто абсорбують потреби та інтереси соціальних суб'єктів та їхніх об'єднань; по-четверте, вони є інтеграційними, об'єднуючи суспільство навколо необхідності сприйняття і дотримання однакових стандартів; по-п'яте, вони фільтраційні, бо виокремлюють осіб чи соціальні групи залежно від статусу і повноважень; по-шосте, вони є символічними, тобто є знаковими системами, що відтворюють елементи суспільних відносин у «закодованій» формі.

Однак не всі соціальні міфи взаємопов'язані з правом, далеко не всі фольклорні історії та персонажі, навіть попри значний інтерес аудиторії (населення держави, нацменшин, окремих соціальних груп та ін.). Наприклад, міфи про вечірниць-русалок, мавок та інших істот, що живуть у річках, лісах, горах тощо, не мають правового виміру, але залишаються у звичайних порадах не ходити ввечері чи вночі до водоймищ, не заходити далеко у хащі чи не підійматися високо в гори самостійно.

Натомість соціальні міфи з ідеологічною, релігійною чи політичною установкою виконують інструментальну функцію, оскільки вони не лише пояснюють спосіб упорядкування світу (оточення), але й легітимують владу, формують ідентичність (зокрема у загальносуспільних та національних вимірах), виправдовують політичні рішення і, відповідно, створюють нормативну рамку для поведінки суспільства. До такої категорії можна віднести міфи про рівність і братерство народів (що характеризувало законодавство всіх республік у СРСР) чи про героїчний робітничий клас (що законодавчо закріплювало самовіддачу заради загального блага).

Є категорія соціальних міфів, розрахованих на аудиторію, яка не має уявлення про реальне життя в країні; це так звані зовнішні міфи, вони абсолютно ідеалізовані й приваблюють іноземців. Наприклад, всесвітній міф про «американську мрію», який пропагує уявлення про можливість для всіх, незалежно від походження, досягти успіху і заможного життя завдяки наполегливій праці, а насправді використовується для підтримки індивідуалізму («кожен сам за себе») та ринкової економіки (культивування приватної власності та вільної конкуренції).

До зовнішніх належать і міждержавні міфи, що відображають конкретні аспекти відносин двох або декількох держав; вони спрямовані або на стабілізацію та розвиток їхніх відносин, або на відчуження й ворогування населення цих країн. Впливовим і водночас дієвим чинником тут виступає громадська думка. Наприклад, міф про «зовнішнього ворога» наявний практично у всіх державах, але змінюється залежно від політичної ситуації, адже він конструє образ ворога для консолідації населення й виправдання репресивних заходів (українці проти москалів, поляки проти українців, американці проти всіх).

Натомість внутрішні соціальні міфи засновані на історичних фактах і здебільшого покликані гуртувати суспільство навколо певних ідей. Серед таких міфів – міф про «золотий вік» минулого (як образ

втраченої величі Київської Русі, Запорізької Січі та інших періодів «вольності» українців), що використовується для обґрунтування реваншизму або реставраційних політик у різних сферах (освіті, армії, дипломатії тощо); міф про «соборність і єдність народу» (як центральна ідея українців з XIX ст. про засадничу цінність державотворення), що активно популяризується і використовується зараз. Загальнодержавні міфи формуються всередині певної держави і визначають суспільний світогляд. Зазвичай історичні, ідеологічні та соціально-політичні установки контролює влада через унормування суспільних відносин, а міфи підтримують патріотичні уявлення. Зауважимо, що тут ми виводимо за дужки питання етичної оцінки, близькості чи далекості наративу міфу від об'єктивної реальності. Для нас важливо, що наратив є функціонально та структурно міфом, що вимагає від нас певного куту погляду та методології аналізу.

Існують також регіональні соціальні міфи з яскраво вираженим політичним аспектом; як правило, вони спрямовані на підтримку боротьби за розподіл сфер впливу в регіоні чи монополії влади. Так, через велику територію та різні історичні особливості регіонів України різні соціальні агенти активно послуговуються соціальними міфами типу «Степан Бандера» на заході², «вільного козака» – на сході³. Обидва ці міфи ілюструють двополюсність національних наративів (коли одна й та сама особа може бути або героєм, або злочинцем залежно від ідеології), а також показують, як символічний капітал у вигляді міфу стає соціальним ресурсом для формування ідентичності, легітимації політичних рішень та протистояння зовнішньому тиску. Такі міфи виконують мобілізаційну та ідентифікаційну функцію, допомагаючи вибудовувати уявлення про спільну історію, героїв, традиції, національні цінності. Водночас вони можуть бути предметом наукової деконструкції: так історики та соціологи показують, що за міфічними образами часто стоять складні реалії.

Також виокремлюють так звані станові міфи, які стосуються уявлення про певні групи населення за професійною, віковою, фізіологічною чи становою ознакою; вони функціонують за простою схемою «свій – чужий» і виконують ідентифікаційну, регулятивну функцію та функцію престижу. Це втілення стереотипів або символічних наративів, які формуються і циркулюють усередині, скажімо, професійної спільноти або ж у суспільстві загалом про певну професію та її представників. Здебільшого фахівці певної сфери намагаються створити позитивні міфи (правозахисник – адвокат, суддя, правоохоронець – поліцейський, «законник»), які можуть мати аналоги-відповідники з абсолютно іншим змістом («адвокат диявола», «продажний суддя», «мусор», «мент», «поліцей»), що пояснюється дуальністю «правомірності / протиправності» цього професійного середовища та відповідною реакцією з боку тих, кого захистили, і з боку тих, кого покарали. Така ж ситуація у сфері медицини та охорони здоров'я, як приклад – узагальнений міф про лікаря-рятівника на противагу міфу про «м'ясника»-хірурга, «костоправа»-травматолога, або ж подолання негативних міфів і сумнівних фактів, зокрема міфу про пробу реакції організму на туберкульозну паличку, відоме через книгу колишньої міністерки охорони здоров'я У. Супрун «Мочи манту», що вважається реакцією на застій у сфері медицини та опис відповідних реформ. Усі ці міфи спонукали до змін у нормативних актах з галузі адміністративного та медичного права.

Такого ж типу міфи побутують у сфері освіти, журналістики, громадського харчування, торгівлі тощо. Попри іноді відверту зневагу до представників професій, професійні міфи виконують важливу соціальну роль, допомагаючи зрозуміти професію у спрощеному вигляді, формують ідентичність професійної спільноти, даючи їй членам відчуття місії та престижу, а також регулюють суспільні очікування потреби в цих професіях і впливають на взаємини фахівців і соціуму. Водночас вони розкривають «проблемні» аспекти для нормативного врегулювання, виконуючи до певної міри функцію «законодавчої ініціативи».

Прикладами станових міфів можуть бути також вікові соціальні міфи про агресивність підлітків, дівочу пам'ять чи старечий маразм; або міфи про сексуальну орієнтацію, гендерну рівність та інше. Тут варто зауважити певну особливість, що такі міфи є ефективними у спілкуванні представників одного стану (професії, віку та ін.) навіть з різних країн, хоча можуть бути незрозумілими через культурний контекст, особистий життєвий досвід, приватну систему цінностей тощо.

Наведені приклади демонструють приналежність і міфу, і права до пласту соціально-символічного капіталу суспільства та держави як соціально-регулятивних категорій і багатовимірних соціокультурних феноменів. Міф, будучи символічним відображенням важливих аспектів суспільної системи, слугує підґрунтям для захоплення та наслідування (у випадку героїзації особи, спільноти чи середовища) або засудження та покарання – у разі викриття негативних проявів, властивостей чи характеристик. А для того, щоб це захоплення та наслідування або засудження та покарання усталилися в суспільстві, набули статусу

² Від образу «ворога народу» до «символу нації», національної гідності, боротьби за незалежність, непримиренності до окупантів, що визнано на рівні держави і законодавчо закріплено у Законі про декомунізацію, проявляється у вшануванні цього героя як складової державної та політичної пам'яті та впливає на закони, судову практику, державну символіку тощо.

³ Як символу вільнолюбності, демократії, самоврядування; цей образ мобілізує ідентичність українців, але водночас іноді використовується для виправдання поведінки чоловіка-гульвіси.

всезагальності, міф переростає в норму права і вже з використанням легального примусу певним чином моделює суспільні відносини.

У цьому аспекті функціонування міфу Ю. Шайгородський, спираючись на працю Е. Кассіра «Міф держави», наголошує на важливості поширення проблематики символів на соціальне ціле: «За умов суспільних криз збіднюється здатність людини до символічної інтерпретації, через що негативна енергія міфу виходить на перший план і створює загрозу для раціонального мислення та адекватного досягнення та пояснення дійсності; натомість сила міфу, яка в сприятливі часи локалізується в релігії та мистецтві, має отримати можливість розгорнутися в дійсності» [16, с. 280].

Важлива ремарка: щоби перейти на рівень права, міф має пройти процедуру своєрідного суспільного визнання; тут йдеться про закорінення міфу в масовій (колективній, суспільній) свідомості. Однакове або як мінімум близьке сприйняття міфу всіма членами суспільства сприяє формуванню одного вектору суспільної комунікації, стимулює суспільство до проголошення певних ідей і оголошення потреби у вирішенні певних проблем. Надаючи певного змісту колективній свідомості та формалізуючи певні стереотипи людської поведінки, міф закладає підвалини стійких соціальних структур, однією з яких власне і є право як регулятивний чинник порядку в державі.

Можливий і зворотній взаємозв'язок у цій дихотомії, коли правові норми переростають у міф. Тут уже варто вести мову про створення соціокультурних кодів як системи символів, за якими розпізнають правову систему й державу загалом. У цьому контексті доречно згадати «символічний обмін» (Жан Бодрийяр [3]), або так звану реверсивність елементів ціннісної системи суспільства. Такий символічний обмін можна розглядати у широкому значенні на рівні обміну цінностями між людьми, між людиною і суспільством, між соціальними спільнотами тощо.

У цьому контексті правову норму треба розглядати як носія соціально-символічного капіталу, бо вона є регулятором поведінки соціальних суб'єктів і вербальною моделлю бажаних дій і вчинків, які мають наслідувати ці суб'єкти. Дієвою силою таких моделей є їхня легітимність: закріплення у праві гарантує таким правилам поведінки суспільне визнання та всезагальну обов'язковість. Звідси постає ще одна сила – а саме суспільна довіра до державних інституцій, що є класичною характеристикою в усіх концепціях соціального капіталу.

Прикладами міфологічного перевтілення права є ритуали і традиції як живе відтворення. Такими є, скажімо, церемонія прийняття присяги, традиція відзначення присвоєння чергового офіцерського звання та появи нової зірки на погонах, вітання з прикладанням руки до кашкета, стройовий огляд, шикування, паради, інавгурація, судовий етикет та ін. При цьому йдеться не тільки про значущість самого факту дії чи події, важливим є також обрання соціально значущого місця і часу проведення урочистих зборів, поєднання історичних подій і співвіднесених з ними дій сучасності – наприклад, прийняття присяги у день Покрови Богородиці як покровительки всіх військових на місці встановлених пам'ятників загиблим у боротьбі зі злочинністю чи з військовим агресором. Правові норми перевтілюються у міфи через тривалу й періодично повторювану спільну діяльність індивідів, тому мають конвенціональний (тобто договірний) характер і є втіленням найвищих соціальних цінностей, пріоритетів, прагнень, орієнтирів і мотивацій.

Міфологічний вимір права можна розглядати також через уявлення, стереотипи і наративи про саме право, правові норми і правові інститути. Такі стереотипи не завжди відповідають дійсності, але все-таки мають вплив на правосвідомість і правову поведінку людей, а також виконують функцію (де)легітимації правових норм і юридичних практик. Тобто через такі соціально-символічні образи суспільство визнає право законним (справедливим, дієвим, прийнятним) і приймає до виконання чи дотримання або відкидає як малозначуще, недоцільне, неприйнятне. Правовий міф трансформує складні правові поняття чи явища у спрощені образи чи сюжети, що полегшує сприйняття, а отже – швидше впливає на процес формування цінностей, очікувань, настроїв, громадської думки, правової культури суспільства загалом.

Дехто із науковців, відзначаючи усталеність правових міфів, говорить про правові міфологеми як особливу форму юридичного знання, що «претендує на науковість, яка містить у собі некритичну інтерпретацію правового міфу і засновану на ній теоретичну юридичну конструкцію» [14, с. 34]. А дехто навіть пропонує розуміти їх як базис правової системи – не єдиний, але доволі дієвий засіб для міжнародного співробітництва, – а формування такого міфологічного простору смислів вважає важливим завданням сучасності. При цьому наголошується, що єдність людства, до якого всі прагнуть, можлива лише за умови визнання всіма учасниками міжнародної взаємодії певної базової системи цінностей, простору загальних смислів, прийнятних для різних типів мислення, чим власне і є правові міфи [15, с. 354].

Найбільш поширеними прикладами правових міфів, що побутують зараз в Україні, можна вважати популярний наратив, що європейська інтеграція забезпечить верховенство права в нашій державі (хоча насправді миттєва зміна правової культури українців неможлива, потрібні глибокі реформи в національному законодавстві та суспільній свідомості); або ж апелювання до запровадження практики суду присяжних як панацеї від несправедливих вироків (насправді ж інститут присяжних у суді не гарантує автоматично справедливих рішень без відповідної правового просвітництва громадян). Хоча треба визнати,

що такі правові міфи потрібні, бо вони конструюють образи «справедливого» права (тобто виконують символічну функцію), спрощено репрезентують і пояснюють складні явища та процеси правової дійсності для масового сприйняття (просвітницька функція), привертають увагу до певних правових інститутів та юридичних практик (пропагандистська функція) та визнають їх прийнятними для свого середовища (легітимаційні функція).

Тож є всі підстави вважати процес переходу міфів у право і правових норм у міфи циклічним. Адже правовий міф, пояснюючи певний порядок, спосіб функціонування влади чи соціальних інститутів, спершу демонструє певні звички чи традиції, далі, закріплюючись у суспільній свідомості як ідеал, переходить у категорію загальних цінностей, а вже потім, адаптуючись як прийятна і корисна норма, формалізується через нормативно-правовий акт і запроваджується у юридичну практику (відбувається процес юридизації міфу). Так, поняття «рівності всіх перед законом» пройшло процедуру становлення від крамольної ідеї до юридичного закріплення, а далі – усвідомлення і сприйняття як норми життя у всьому світі. Міф про «спільні європейські цінності» століттями формував ідентичність європейців і відточував стандарти прав людини, що втілювалося в конкретні норми *acquis communautaire*. Наратив про «героїчний захист державності» в конкретних умовах бойових дій і воєнного протистояння переріс у законодавчі норми про статус воїнів і ветеранів та особливе вшанування героїв в Україні.

Тоді можна говорити про основні етапи трансформації правового міфу у правову норму, які утворюють певну динамічну схему: формування (створення сталого наративу, що надає сенс явищу, дії, події, факту та ін.), популяризація (поширення у суспільстві як певних символів), нормативізація (набуття ознак звичаєвого права через сталі практики), інституціоналізація (кристалізація звичаїв у правових процедурах і текстах, законодавче закріплення), рутинізація (усталення як «самозрозумілих» норм). Право стає стійким, коли суспільство визнає не тільки його легітимну силу примусу, але й символічний сенс і призначення.

Приблизно такою ж є схема подальшої міфологізації права, коли правові норми і явища набувають символічно-ціннісного змісту, виходять за межі раціонального тлумачення та сприймаються як природні (сакральні). Основні етапи цього процесу є такими: масовізація (формується колективне уявлення про правильність і авторитетність норми), символізація (утворення чітких символів-відповідників, наприклад тризуб, суддівська мантия тощо, або вербальних символів-аналогів рівності, справедливості, свободи, об'єктивності), сакралізація (відхід від права як людської конструкції з потенційними санкціями та ототожнення його з природним порядком, природною даністю), ритуалізація (символічне підтвердження чинності права через поширення у публічних, урочистих діях, ритуалах), архетипізація (закріплення у масовій свідомості й культурі серед символічних відповідників добра і зла, культивування окремих рішень чи подій як «епохальних, легендарних»). Саме за цією схемою норми права стають частиною суспільного дискурсу, елементарно відтворюються у вихованні, освіті, медіа, мистецтві, політичній риторичі та ін.

Узагальнюючи, треба звернути увагу на те, що нормативізація соціальних міфів (за Роланом Бартом [2]), формування колективних правових уявлень (за Емілем Дюркгаймом [7]) і символізація влади та права (за П'єром Бурдьє [4]) – все це взаємопов'язані та взаємозумовлені соціокультурні механізми функціонування соціальних норм. Це демонструє й водночас аргументує амбівалентність процесу міфологізації: міф може легітимуватися у праві й розвинути його у правових архетипах. При цьому, будучи глибоко соціально зумовленими й поглинутими, міф і право формують окремий пласт соціально-символічного капіталу, що відтворює одночасно історичні й конкретно-часові, локальні та глобальні аспекти певного суспільства, розкриваючи його потенціал для збереження та зміцнення правопорядку.

Усі проаналізовані концепти можна логічно пов'язати у своєрідне **«коло соціально-символічного капіталу»**, в якому немає домінанти нормативності чи міфології, бо обидва феномени періодично і перманентно перетворюються один в одного: міф – символ – звичай – норма – природна даність – ритуал – архетип (як довершений міф).

Висновки. Міфи є важливим джерелом права. Разом ці два соціальні феномени формують соціально-символічний капітал суспільства і держави. І міф, і право спільно конструюють колективну пам'ять народу та ідентичність нації, а також формують ціннісно-нормативну основу побудови правових і владно-політичних інститутів. Через правові норми міфи переходять зі сфери символічного у сферу нормативного, закріплюючи у праві образи «героїчного минулого», ідеї «споконвічної державності» та «козацької вольності». Завдяки цьому право стає не тільки регулятором суспільних відносин, але й дієвим інструментом відтворення, збереження і розвитку культурно-ціннісних орієнтирів.

Такий соціально-символічний капітал консолідує суспільство, підтверджує легітимність влади, стимулює обороноздатність населення і спонукає до розвитку держави, що і є мобілізаційною функцією соціальних міфів і права. Водночас соціально-символічний капітал демонструє історичну тяглість державницьких традицій та особливе призначення народу і нації, що і є легітимаційною функцією міфів і права. Загалом усе це сприяє стабільності держави зі збереженням політичного плюралізму, зміцнює суспільну пам'ять і проектує вектор колективного самовизначення.

Список використаної літератури:

1. Андрієнко О.В. *Соціальна міфологія у контексті суспільних трансформацій*: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03. Донецьк, 2008. 19 с.
2. Барт Р. Від твору до тексту. У кн.: *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* Львів: Літопис, 2002.
3. Бодріяр Ж. *Символічний обмін і смерть*. Львів: Кальварія, 2004. 376 с.
4. Бурдьє П. *Практичний глузд*. Київ: Український Центр духовної культури, 2003. 503 с.
5. Bourdieu, P. (1986) The forms of capital. In J. Richardson (Ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (New York, Greenwood), 241-258. URL: <https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu-forms-capital.htm>
6. Cassirer E. *The Myth of the State*. London: Yale University Press, 1946. 316 p. URL: <https://ia902908.us.archive.org/18/items/in.ernet.dli.2015.506295/2015.506295.myth-of.pdf>
7. Дюркгайм Е. *Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії*. Київ: Юніверс, 2002. 423 с.
8. Леві-Строс К. *Первісне мислення*. Київ: Український центр духовної культури, 2000. 324 с.
9. Леві-Строс К. *Структурна антропологія*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 1997. 387 с.
10. Павлова Т.С. Міфологічні, релігійні та культурні виміри феномена права. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Том 31. № 2. 2022. С. 16-22.
11. Патнам Р. *Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії*. Київ: Основи, 2001 302 с.
12. *Соціальний капітал: феноменологічна природа, форми прояву, конкурентоспроможність: монографія* / Н. О. Сімченко, С. Ю. Солодовников, О. А. Гавриш та ін.; [відп. ред. О. О. Охріменко]. Київ: НТУУ «КПІ», 2014. 412 с.
13. Тіщенко Ю.В. Інституціоналізація правового міфу як ознака сучасної держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6. 2019. С. 457-460.
14. Тіщенко Ю.В. Правові міфи та міфологеми в юриспруденції. *Вісник Національної академії правових наук України*. Том 25. № 2. 2018. С. 27-40.
15. Халапсіс О. Міжнародні виміри правових міфів, *Науковий вісник ДДУВС*. 2021. Спецвипуск № 2. С. 354-360.
16. Шайгородський Ю. Кассіер Ернст. У кн.: *Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищих навч. закл. / за ред Н. М. Хоми*. Львів: Новий Світ-2000, 2014. С. 280-281.
17. Шайгородський Ю. Ж. *Політика: взаємодія реальності і міфу: монографія*. Київ: Знання України, 2009. 400 с.
18. Шелухін В.А. *Епістемологічний вимір концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена: дисертація ... наук. ступеня кандидата соціологічних наук*. 22.00.01 – теорія та історія соціології. Київ, 2019. 219 с.

Статтю отримано 27.04.2026

Статтю рекомендовано до публікації 27.05.2026

Статтю прийнято до друку 25.05.2026

Статтю опубліковано 29.05.2026

SOCIAL-SYMBOLIC CAPITAL OF SOCIETY: NORMATISM vs MYTHOLOGY

Olha Balynska – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Theory, History and Constitutional Law of the Lviv State University of Internal Affairs, 26 Horodotska St., Lviv, Ukraine, e-mail: olga_bal@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0168-143X>

The article is devoted to the problem of under what conditions and how exactly social myths and rituals can be a source of legal norms and at the same time the result of social adaptation of these norms in society. The author positions this approach to the perception of the relationship between law and myth as controversial, noting that law is real and universally binding, and myth is only a fiction and a retelling of certain ideas. However, the article argues the position that together these two social phenomena form the socio-symbolic capital of society and the state. It is shown that both myth and law jointly construct the collective memory of the people and the identity of the nation, and also form a value-normative basis for building legal and power-political institutions. It is noted that through legal norms, myths move from the sphere of the symbolic to the sphere of the normative, consolidating in national law the images of the «heroic past», the ideas of «primordial statehood» and «Cossack freedom». Thanks to this, the law becomes not only a regulator of social relations, but also an effective tool for the reproduction, preservation and development of cultural and value orientations. This gives the author of the article grounds to speak of a «circle of social and symbolic capital», in which there is no dominant normativity or mythology, because both phenomena periodically and permanently transform into each other: myth - symbol - custom - norm - natural given - ritual - archetype (as a perfect myth). It is described how such social and symbolic capital consolidates society, confirms the legitimacy of power, stimulates the defense capacity of the population and encourages the development of the state, which is conceptualized as the mobilization function of social myths and law. At the same time, social and symbolic capital demonstrates the historical continuity of state traditions and the special purpose of the people and nation, which is conceptualized as the legitimizing function of myths and law. Everything is described by the author as contributing to the stability of the state while preserving political pluralism, strengthening public memory, and projecting a vector of collective self-determination.

Keywords: custom, ritual, tradition, myth, code, symbol, social and symbolic capital, social values, society, statehood, law, normativity, legitimation, power potential.

References:

1. Andriienko, O.V. (2008). *Social mythology in the context of social transformations* [Abstract of candidate dissertation]. Donetsk, Ukraine.
2. Barthes, R. (2002). From work to text. In *Anthology of world literary-critical thought of the 20th century*. Lviv, Litopys.
3. Baudrillard, J. (2004). *Symbolic exchange and death*. Lviv, Kalvariia.
4. Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). Greenwood. <https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu-forms-capital.htm>
5. Bourdieu, P. (2003). *Practical reason*. Kyiv, Ukrainian Center for Spiritual Culture.
6. Cassirer, E. (1946). *The myth of the state*. Yale University Press. <https://ia902908.us.archive.org/18/items/in.ernet.dli.2015.506295/2015.506295.myth-of.pdf>
7. Durkheim, E. (2002). *The elementary forms of religious life: The totemic system in Australia*. Yunivers.
8. Khalapsis, O. (2021). International dimensions of legal myths. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, (Special Issue 2), 354–360.
9. Lévi-Strauss, C. (1997). *Structural anthropology*. Osnovy.
10. Lévi-Strauss, C. (2000). *The savage mind*. Ukrainian Center for Spiritual Culture.
11. Pavlova, T.S. (2022). Mythological, religious, and cultural dimensions of the phenomenon of law. *Research in the History and Philosophy of Science and Technology*, 31 (2), 16–22.
12. Putnam, R. (2001). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Osnovy.
13. Shaihorodskyi, Yu. (2014). Cassirer, Ernst. In N. M. Khoma (Ed.), *History of political thought: Educational encyclopedic dictionary-handbook* (pp. 280–281). Novyi Svit-2000.
14. Shaihorodskyi, Yu. (2009). *Politics: Interaction of reality and myth*. Znannia Ukrainy.
15. Shelukhin, V.A. (2019). *Epistemological dimension of J. S. Coleman's micro-macro transition concept* [Abstract of candidate dissertation]. Kyiv, Ukraine.
16. Simchenko, N.O., Solodovnykov, S.Yu., Havrysh, O.A., et al. (2014). *Social capital: Phenomenological nature, forms of manifestation, competitiveness* (O. O. Okhrimenko, Ed.). National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute».
17. Tishchenko, Yu. V. (2018). Legal myths and mythologems in jurisprudence. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 25 (2), 27–40.
18. Tishchenko, Yu.V. (2019). Institutionalization of legal myth as a feature of the modern state. *Legal Scientific Electronic Journal*, (6), 457–460.

The article received 27.04.2026

The article is approved for publication 27.05.2026

The article is recommended for publication 25.05.2026

The article is published 29.05.2026

DOI 10.26565/2227-6521-2026-56-03

UDC: 316.7:159.942:39:614.8

THINGS IN THE (RE)PRODUCTION OF THE EMOTIONAL: HUMILITY, STICKINESS, AND EMERGENCY CONTEXTS

Golikov Alexander Sergeyevich – Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Sociology, Deputy Director for Scientific Work of the Educational and Scientific Institute of Sociology and Media Communications, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: golikov@karazin.ua, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

Dikan Bogdan Oleksandrovich – Doctor of Philosophy in Sociology, Senior Scientific Researcher, Educational and Scientific Institute of Sociology and Media Communications, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, email: dykanbohnan@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2198-9228>

Kutiryova Vira Igorivna – Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Associate Professor, Department of Sociology, Educational and Scientific Institute of Sociology and Media Communications, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine international research assistant at the Department of Sociology, University of Ljubljana (Slovenia), Kongresni trg 12, 1000 Ljubljana, email: vera.kutyreva@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1637-8927>

The article is devoted to the sociological analysis of the transformation of the ontological status of material objects in the minds of the war. Based on the theoretical synthesis of the «material turn», the phenomenology of M. Heidegger, the theory of practices of P. Bourdieu, the actor -boundary theory and the sociology of emotions, the author of this conceptualization of the transition of speech to status «modest» background of everyday life into the status of active actors in social affairs. The phenomenon of «modesty of speech» is followed by D. Miller, which in peacetime ensures ontological security through the functioning of material culture as an invisible frame that does not require cognitive reflection. War is conceptualized as a process of «illumination» «that causes the collapse of the spiritual Umwelt, transforming «hands-on» (zuhanden) objects into «present» (vorhanden), obsessive to one's own witchcraft or ritual significance. Particular attention is paid to the analysis of affective economies, where speeches develop the power of «stickiness» for S. Ahmed, accumulating and transmitting emotional states over time and space. It is concluded that in a situation of forced movement of speech, the function of «transitional objects» and «self-objects» is established, maintaining the integrity of biographical identity in the minds there will be a breakdown of social bonds. A methodological research framework has been proposed that integrates the theory of «broader emotions» with the analysis of sociomaterial measures, the emotional process is not delimited by the neurophysiological boundaries of the individual, but is constituted through the functional integration of the «subject – artifact» system. Empirical verification of theoretical constructs is carried out through a series of in-depth biographical interviews with local object-centered techniques. It has been revealed that material objects in the minds of war act as containers of memory, affective affordances for tactile regulation of emotions, anchors of identity and agents of magical thinking. Digital artifacts are seen as «effective mobile self- objects» that ensure minimal coherence of the «I» through permanent access to archives of people. The article introduces contributions from the developments of relational ontology, including the Cartesian dualism of subject and object.

Keywords: things, material turn, humility of things, affective affordances, expansion of emotions, transitional object, power, sociomaterial dimensions, ontological safety, unworlding, affective economy, «stickiness» of things, habitus, Umwelt, sensitive objects, war.

Для цитування: Golikov A. S., Dikan B. O., Kutiryova V. I. Things In The (Re)Production Of The Emotional: Humility, Stickiness, And Emergency Contexts. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2026. Issue 56. P. 28-40. doi : <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-03>

How to Cite : Golikov, A., Dykan B. & Kutiryova V. (2026). 'Things In The (Re)Production Of The Emotional: Humility, Stickiness, And Emergency Contexts'. Visnyk of VN Karazin Kharkiv National University Series «Sociological studies of contemporary society : methodology, theory, methods». 56, pp. 28-40. doi : <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-03>

Setting the problem in its general form and its connection with important scientific or practical tasks.

Fundamental problematization of the status of material objects in modern sociological reflections marks decisive break with the classical semiotic tradition, which for decades was reducing thing to the level of passive substrate for translation gender, class or ethnic signifieds. In the paradigm dating back to M. Douglas and M. D. Sahlins, material

culture was considered as something like a «pseudo-language» that is acquiring dignity exclusively in the act of representation of human «I». However, epistemological shift known as a «material turn», placed thing in the epicenter of agency, endowed it with the status as an active co-constituent subjectivity and social structures [1]. This theoretical gesture, dialectically mirroring Hegelian concept of objectification, claims that things create people to the same extent that people create things. Process of subject's self-alienation, reifying his labor in material culture, followed by acquisition of more high level of self-awareness through interaction with this externalized objectivity, described by D. Miller in «Stuff», transforms material environment from mirrors to the necessary medium of human formation [2].

Connection of this problems with the most important scientific and practical tasks are revealed with particular acuteness in the liminal situations. It is precisely a war that is an extreme case of such a situations, like in the conditions of Ukraine in 2022-2026. Armed conflict that is systemically destructing habitual material environment (*Umwelt*) of the subject, produces ontological gap in the very structure of a personality that cannot be adequately understood in purely economic terms of damage or losses of property. When explosive wave knocks out windows housing, when the usual route to the store or water source becomes deadly, and clothes from an identity marker turns into a mean of biological survival, collapse of the «humility of things» happens. Humility of things is that invisible material framework which in peacetime time provided ontological safety, guiding behavior most effectively precisely because of its stealth. Research of this transformations has not only purely academic significance for sociology emotions, theory of practices and actor-network theory (ANT), but also practical dimension related to understanding mechanisms affective regulation, identity conservation and building strategies of resilience in a conditions of forced displacement, humanitarian disasters and post-traumatic restoration. Here thing stops to be a simple instrument, becoming an «obligatory passage point», dictating routes of movements, hierarchies of power and distribution of chances of survival.

Thus, the general scientific problem is a necessity of creation of a relational ontology capable to describe transformation of sociomaterial networks in conditions of their catastrophic destruction when the silent background of everyday life turns into an active one, often hostile, and sometimes saving participant of human dramas. This requires revision of Cartesian dualism delegating emotions exclusively to the mental sphere, and things – to the sphere of utilitarian or symbolic, in favor of holistic models where affect and materiality are being considered as co-constituting elements social reality.

Analysis of recent researches and publications in which the solution to this problem was initiated and which author relies; the allocation of previously unsolved parts of the general problem the article is devoted to. The theoretical foundation on which relies given research is formed at the intersection of several powerful intellectual concepts. Each this concept contributed to the «rehabilitation» of materiality, but none of them does not provide separately exhaustive analytical framework for understanding experience comparable to the experience of Ukrainian citizens in 2022-2026. Here the cornerstone stone role is performed by the Hegelian-Millerian theory of objectification, considering material culture as dialectical cycle of self-alienation and self-knowledge [2]. D. Miller, based on the «Phenomenology of Spirit», postulates that the subject does not precede the world of things, but is born in it and through it, which gives to the material environment the status of not just a mirror, but of an inalienable medium of human formation. Close logic, but in a different conceptual coordinate system, is developed by P. Bourdieu in the theory of habitus, showing that social order is incorporated into the subject not so much through explicit pedagogical instructions, but through routine, bodily rooted interaction with the material order of things [3]. Cultural dichotomies (male / female, high / low) are absorbed by a child through an organization of the house spaces; they silently form a system of sustainable dispositions that disguised under «second nature». E. Goffman, from his own side, conceptualized this invisible work of material as «framing»: objects are functioning like frame paintings that creates and constitutes parameters of appropriate actions, while remaining outside of cognitive focus [4]. Developing this one analogy, D. Miller and E. Gombrich claim that influence things eludes reflection precisely because they form the very structure of the situation, becoming an «obvious background» that does not require spelling and explication [5].

However key heuristic breakthrough in understanding how exactly this «background» gains power over the subject, was accomplished in the phenomenology of M. Heidegger, whose concept of «handiness» (*Zuhandenheit*) is deeply integrated into a modern research of materiality not only in philosophy, but also in sociology [1]. In normal conditions things remain in the status of «helpers» until they are functioning properly: their «humility» is exactly a condition of their maximum efficiency. When the usual thing breaks down or becomes inaccessible, it passes into the status of «present» (*vorhanden*), obsessive in its objectivity requiring forced attention and reflexivity efforts. Exactly this transition from *Zuhandenheit* to *Vorhandenheit* becomes a central mechanism of transformations materiality in war. Researchers working in the paradigm of «affective economics», in particular S. Ahmed, proposed the concept of «stickiness» to describe how affects do not «live» inside subject, but arise at the moment of contact with the object and «stick» to it, turning things in «containers» of emotions capable to save and broadcast experiences through time and space [6]. This theoretical line received a powerful development in works devoted to «sensitive objects», which accumulate affective value and capability to detonate powerful and bodily embodied memories even after decades [7].

Experience of wars as a catastrophic gap of social fabric was deeply understood through introduction concept of «un-worlding». This term describes process destruction habitual «attitude» (*Befindlichkeit, Stimmung*) of the subject, when war doesn't just deprive property, but knocks out the very soil of «being-in-the-world», creating existential vacuum and affective disorganization [8]. In this context, a special role is played by concept of «transitional object», dating back to the psychoanalysis of D. Winnicott, but actively sociologized in research of migration and refugees. Such object perceived in the modality «me / not-me», and functions as a critical mediator of identity, providing continuity of the «I» in conditions of biographical gap [9]. In parallel in cognitive philosophy and sociology of emotions, the researchers are actively developing thesis of «extended emotions», postulating that emotional episodes deep integrate external resources beyond neurophysiological borders of body and organism [10]. Material artifacts – from musical tools to mobile devices – act here not like as external triggers, but as constituent parts of the emotional process, forming functionally integrated gaining systems (FIGS). J. Farnsworth brilliantly applied this logic to analysis of digital devices that turn into «affective mobile self-objects» supporting ontological security through constant access to archives feelings [11].

Finally, a macrosociological framework for integration materiality and social connections provides concept of «sociomaterial networks», developed based on the principle of Spinoza-Simmel duality and the methodological ANT apparatus [12]. In this models social and material structures are two interrelated, co-constitutive systems: instrumental connections lead to joint use specific objects, and expressive (affective) connections – to immersion in general «material contexts», where objects connected functionally or spatially.

Despite the impressive theoretical synthesis a significant gap remains. This gap is exactly is to what this article is dedicated: the process of empirical verification of these concepts based on the material experience war unfolding «here and now» is still not enough researched. Most studies of «sensitive objects» and «un-worlding» are carried out on the historical material (for example, Sarajevo in the 1990s) or in the post-conflict perspective. The question that remains open is how exactly are working mechanisms of «stickiness», «affective affordances» and formation of transitional objects in the situation of ongoing armed high intensity conflict when destruction of material world is not of a memorized, but of a continuing nature. The connection between the collapse of the «modesty of things» and the surge of «magical thinking» in relation to material and digital artifacts is not fully explained also. The unsolved problem also is such a methodological task, as grasp «empiricism of sensation», that is, those affective states and tactile experiences that cannot be controlled through direct verbalization within the framework of standard sociological interview, but they constitute the very essence of interaction of man and things in extreme situations.

Formulating the purpose of article. The purpose of this article is to implement complex sociological conceptualization of transformations of ontological status of things in war conditions. This should be done based on the synthesis of theoretical resources of «material turn», phenomenology, sociology of emotions and actor-network theories. We also plan to conduct empirical verification of key theoretical constructs – «humility of things», «stickiness» and «affective economy», «transitional objects», «affective affordances» within the framework of the «Extended Emotions Paradigm» (ExE) – based on the series of deep biographical interviews with residents of the regions affected by combat actions. The research was aimed on the explication of mechanisms, by means of which material environment from the invisible «frame» of everyday life turns into an active, affective charged actant constituting strategies of survival, identity and emotional states of subject.

This article is part of research project 0126U003821, «Sociological Analysis of the Transformation of Power Relations in the Context of Innovation Policy: Challenges and Prospects for Ukraine», funded by the Ministry of Education and Science of Ukraine.

Things in Sociology: Possibilities of Research and Problematization in War Context

In modern sociological reflections on the status of material objects underwent fundamental transformation from passive substrate of social meanings or epistemological background of the unfolding of communicative or (more broadly) social practices (that is, essentially, a «sign» or «symbol» in the spirit of classical semiotics) thing moved to the epicenter of agency, becoming an active participant of constitution of subjectivity and social structures [1]. This «material turn» requires revision of dichotomies of subject and object, especially in such liminal situations as war conditions when destruction of habitual material environment (*Umwelt*) exposes hidden mechanisms of affective attachment and ontological security [11].

In other words, there was a sociological and philosophical rehabilitation of things that have gone from representation to objectification. In particular, over decades dominated semiotic approach presented, for example, by the names of M. Douglas and M. Salins, who considered things predominantly as a «pseudo-language» representing gender, class or ethnic differences [2]. Within the framework of this paradigms clothes or home utensils were considered as deprived of internal values, acquiring dignity only via broadcast meanings human «I». However, modern theory, as if mirroring Hegelian concept of objectification, claims the reverse: things create people to the same extent that people create things – or, as a classic would put it, the firstborn of a feudal lord belongs to the entail to the same extent that the entail belongs to him.

Process of objectification, considered by D. Miller through the prism of Hegel's phenomenology of the spirit, represents by itself dialectical cycle of self-alienation: subject believes in something outside itself, reifies its labor in material culture and only then, through interaction with this «appearance», it reaches more high level of self-awareness [2]. Thus, the material environment is not just a mirror, but a necessary medium of human formation. In war conditions when this medium is subjected to destruction, it is not just a loss of property, but an ontological gap in the very structure of personalities [13].

Developing P. Bourdieu's theory of *habitus*, we see that culture is incorporated into the subject not through explicit training, but through routine interaction with the order of things. Material objects possess quality that D. Miller calls «humility of things»: they most effectively guide our behavior exactly when they remain unnoticed, forming an invisible framework or «frame» (in the terms of I. Goffman) for the social actions [14].

This raises the question of a deeper understanding of things. Previously exotic research subjects such as biography are coming under the sociological lens – for example, biographies of things or affective economy in crisis conditions. A thing in sociology no longer considered as a static object; it has «cultural biography», during which it can move from status of good into the status of a singular, sacralized object [8]. I. Kopytoff emphasizes that a seizure of thing from spheres exchange and its inclusion into the intimate world of the subject is taking place. In this world things accumulates affective value [15].

S. Ahmed suggests to analyze this process through the concept of «stickiness» and «affective economies» [6]. It implies that emotions do not «live» inside of subject, they arise at the moment of contact with an object and «stick» to it. Things in such conditions become «containers» for emotions, storing and transmitting affects through time and space. In war conditions certain objects – for example, humanitarian aid or miraculously survived objects of everyday life – turn into «sensitive objects», capable to deposit and then to detonate powerful (including bodily embodied) memories even after decades.

There is also a problematization of materiality in war conditions. Using phenomenological terms, war radically transforms *Umwelt* of subject, translating tools from the status of «handy» (*zuhanden*) to the status of «available» (*vorhanden*) objects of reflections [8]. Heidegger's concept of *Befindlichkeit* (disposition / attitude) indicates that our «being-in-the-world» is always affectively colored by a certain mood (*Stimmung*). War destroys this mood, creating what M. Povrzanovich Frickman calls «un-worlding» [7].

So, for adults residents of Sarajevo a chocolate bar from the humanitarian package became an affective reminder of degradation of their familiar world, a challenge to their dignity and identity. At the same time, for children who grew up in this conditions, the same objects participated in the primary process of the «creating the world» through sensory experience, forming other affective connection with materiality. This difference emphasizes that the thing does not possess an immanent affective charge; thing acquires this charge through social practices and historically deterministic context.

Ben Anderson introduces the concept of «affective atmospheres» that «haunt» fixed places and things [16]. Under the conditions of military conflict material traces (ruins, abandoned houses, expropriated property) become source of affective voltage that exceeds rational explanation. Things begin to act as agents of memory, materializing history and making it tangible through tactile contact [17].

Thus, no longer social networks are constituted, but socio-material networks in which extended emotions are practiced and executed. In conditions of social instability study of things requires interdisciplinary tools that combine sociology emotions, theory of practices and actor-network theory (ANT) [18]. ANT allows to consider things as «actants» – that is, as mandatory «transition points» with which human agents are forced to be considered during implementation their own projects. This brings us to the concept of «sociomaterial networks», where social connections and structure of materiality (mutual location of objects in space) are considered as two interrelated and co-constitutive systems [12]. Research shows that:

1. Instrumental connections (*cooperation*) lead to joint use specific items;
2. Expressive, affective connections (*friendship, kinship*) lead to immersion in common «material contexts», where objects connected functionally or spatially, even if they are not used jointly.

Thesis of «Extended Emotions» (ExE) states that material culture is an integral part of mechanisms of regulations of emotional states [18]. We manipulate with artifacts and space to (re)produce a certain practice and phenomenology of experiences [19]. In a war situation when familiar mechanisms regulations (home, clothes, music technologies) are destroyed or unavailable, personality finds himself in a state of «affective hacking» or disorganization caused by refusal of technical mediators.

In other words, thing acquires new statuses here – of a witness and of a mediator. In such contexts, the study of material cultures requires refusal of exclusively text or visual sources in favor of «empiricism of sensation». Methods of «sociomaterial network analysis» and «objective interviews» allow to identify meanings that cannot be articulated verbally. For things in war conditions perform as:

- *Transitional objects*: personal memorable things transported by refugees who encode feeling of family security and ensure continuity of their «I» in conditions of movements;
- *Containers of memory*: objects whose physical form (old age, wear and tear, breakdown) keeps traces of past, acting as «anchors» in networks of time and memory;

- *Agents social imaginary*: for example, photographs or symbols of disappeared states activating affective forces in the «spark gap» between image and relevance.

Thus, sociological study of things in war conditions opens opportunities for analysis of «depth ontology» hidden behind the facade of everyday life [9]. War problematizes materiality, transforming it from unnoticeable background in active, sometimes hostile, and sometimes saving participant of human dramas.

«Humility of Things» as a Concept and Phenomenon: Invisible Reality

The phenomenon denoted by Daniel Miller as a «*humility of things*», postulates that the most radical and profound impact on human behavior objects is not shown when they explicitly declare themselves. It is when they remain unnoticeable, familiar and trivial. In normal conditions material culture functions as invisible «frame» (in Goffmann's sense), which asks parameters of appropriate actions without requiring the subject's cognitive reflections. However situation of armed conflict radically destabilizes this material silence, transforming «modest» objects of everyday life into active, and often hostile forces that compel person to completely different strategies of existence.

This is the most acute ontological gap, and it turns out that when the gap goes from «handiness» to the reflexive and reflexed pain. Within the framework of M. Heidegger's phenomenology, deeply integrated into modern research materiality, things in everyday life are in the status of «handies» (*zuhanden*): we use a hammer or a door handle without realizing them as separate entities, while they are functioning properly. «humility of things» in peacetime time ensures that sociology calls ontological security – feeling stability of the world, supported by routine interaction with material environment [8]. War destroys this «humility» through physical destruction or deprivation of access to the familiar *Umwelt*.

When habitual thing breaks down or becomes inaccessible due to shelling or evacuation, she passes into the status of an «available» (*vorhanden*) and obsessive in its (anti)availability objectness, requiring forced attention and intellectual efforts. Behavioural patterns of people in war conditions are changing precisely because material framework of life stops to be a «modest» background. Subject is forced to reflect constantly on what earlier was automatic: how to get a water if the tap is not just an object, but a node in a destroyed network; how to warm up if clothes turned from identity marker to biological survival tool. Thus, the disappearance of the «humility of things» means collapse of *habitus*, in which body can't anymore rely on the usual material hints of environment [3].

The concept of «un-worlding» proposed to describe experience of residents of Sarajevo, demonstrates how loss of «humility» in things transforms to a perception [7]. «Modest» thing that has become a rare resource, begins to dominate behavior by causing «affective flashes» – from rage to despair. Whereas for children growing up in war conditions, the material world is created anew through sensory experience of interactions with what adults think ruins. What for one generation is lost «modest» everyday life, for another one becomes a primary material for «worlding». The ability of things to remain «modest» or become «flashy» depends on the historical context and personal biographies of subject.

For refugees and displaced persons the role of «humility of things» is replaced by the function of the «*transitional object*». In conditions when the entire social structure of the subject is destroyed, certain material artifacts – photographs, decorations, even children's toys – stop to be invisible elements of interior. They become «anchors» of memory, which personality physically carries across borders to provide continuity of «I».

Stickiness of things means here that they accumulate in themselves affects of past, peaceful relationships and broadcast them into the chaos of war time [6]. Behavior of person in this case is centered around preservation this minimum of materiality, which replaces lost social network. Paradoxically, it is in ultimate physical fragility these things acquire maximum agency, dictating routes of movements and priorities of security to a person.

From a systemic point of view, war reshapes the «socio-material networks» in which man and thing are equal actants. Social connections (friendship, cooperation) are materialized through common usage of objects or through immersion in general material contexts [12]. In the war context these networks are the object to «affective hacking»: when technical mediators (mobile devices, systems connections) come out from building, the social fabric begins to disintegrate, causing splashes of uncontrolled aggression or apathy, as well as other affects.

Humility of things in peacetime time supports «clean» social connections, but in conflict zone thing, as we already noted, becomes a «mandatory point transition». People's behavior begins to be determined by material assemblages: for example, the presence or absence of certain type of generator or special fuel dictates the structure of interaction inside communities, building new hierarchy of power and dependence. Thing is no longer «modest»; it is despotic distributor of chances of survival.

In war conditions things generally become witnesses and containers of memory, discarding the remnants of «humility». «Modest» objects of everyday life, remaining in destroyed houses, create «affective atmospheres» that Ben Anderson describes as something that «*haunt*» fixed places. Ruins are not silent; they possess agency, forcing people returning to their homes to enter into a painful tactile contact with the past.

Behavior of «returnees» is determined with these material traces: they are looking for «their» things in the rubble, so that they could reconstruct biographical identity. The thing that earlier was so «modest» that it was not

noticed (for example, an old cup), turns into a sacred artifact, capable of managing emotional condition subject through time, space and practices.

Thus, «humility of things» is a fragile state, possible only in a stable social environment. War transforms material background of an active participant of human drama and practices. Behavior of man in these conditions is a continuous process of adaptation to the «immodesty» of the material world, where every object either becomes saving medium of identity, or turns into material embodiment of threats and losses. Sociological understanding of this process requires recognition that in conditions of disasters things don't just symbolize social relationship, but directly constitute them, making people «feel their own way» through ruin of former material order.

One of the possible options for revealing the invisibility – and turning things into the visible – is the frame theory (E. Goffman and E. Gombrich [4; 5]). Based on the works of Erving Hoffmann and Ernst Gombrich, D. Miller claims that the material objects are functioning as «frames» – contextual framework that ask parameters of appropriate actions [2]. Just as a suitable picture frame does not draw itself to the eye, allowing to the viewer to focus on the canvas, material environment (interior, urban layout, clothing) directs our perceptions and reactions in a certain direction, remaining outside cognitive focus [7]. We don't notice influence of things because they form the very structure of the situation in which we are, becoming an «obvious background» that does not require reflections.

Another approach may be consideration of the processes and enculturation through *habitus* (P. Bourdieu). Here, the social order is enculturated into the subject not so much through explicit pedagogical instructions, as through routine interaction with the material order of things [13]. A child growing up in a certain type of housing (for example, in a Kabyle house) absorbs cultural dichotomies (top / bottom, male / female, light / dark) through bodily habits of handling space. Things silently «teach» a person, forming *habitus* – a system of stable dispositions that perceived individual as «second nature» [14]. As a result, the influence of material environment disguised under the natural inclinations of the subject.

The third approach is the above-mentioned approach of M. Heidegger to the phenomenological «readiness to hand». In it is described how functioning of material environment fundamentally cannot be noticed because its essence consists of uninterrupted provision of our «being-in-the-world» [1].

In the structure of **socio-material networks** we analyzed earlier the material context comes into play as a «given», which silently, modestly and without insistence, but confidently imposes restrictions on possible combinations actions. Objects in space are connected functionally (teapot and cup, computer and printer) and spatially, creating the basis on which unfold social relations [9]. These connections between things seem a person to be so self-evident that a person does not perceive them as a result of external pressure. Materiality has a «duration» which stabilizes social interactions, making them predictable precisely due to their «modest» immutability [16].

«Humility of things» interferes to notice their influence, because they work at the precognitive level of bodily practices. Things don't «shout» about their presence, but they softly direct acts of human subjects, forming *habitus* and creating frames for social actions. This leads to the fact that material environment in sociological research was ignored during long time as a secondary relatively to language or consciousness, although it is in its «silence» there is maximum of hidden power over human subjectivity [11; 19].

Affective Affordances, Extended Emotions, Stickiness, and «Transitional Objects»

In the theoretical landscape of «material turn» and «extended mind» affective affordances represent environmental elements that actually constitute subject of emotional life [20]. Traditional understanding of affordances, dating back to J. Gibson, were limited by the perception opportunities for motor action, however modern socio-philosophical reflection postulates availability of subjective-affective components that determine our interaction with environment. Part of this concept is the thesis of ExE, namely some emotional episodes deeply integrate external resources beyond neurophysiological borders of organism [10].

Affective affordance is determined as an object of material culture (artifact, tool, space) integrated into everyday life routine practice of the agent and capable to call stable certain emotional states and patterns of behavior [20]. In ExE system such objects are not considered as external triggers, but as constituent parts of emotional process [10]. This allows to overcome internalist orthodoxy and psychologistic reductionism, according to which emotions are locked inside individual brain or bodies. Key mechanism here is the formation of Functionally Integrated Gainful systems (FIGS) possessing three measurements:

1. *Coupling*, which means reliable causal connections between subject and object;
2. *Integration*, that is mutual influence of elements working as a united whole;
3. *Functional gain*, that is an implementation of new functions which are not available to subject and to object separately.

Affective affordances are functioning as external regulators of emotional practices and of *structuration*. In everyday life we manipulate with artifacts and spaces (music, lighting, clothing) to modulate their states that would be unattainable for the isolated subject without material equipment. For example, playing a musical instrument creates affective «reverse loop connections», where physical properties of object (tempo, sound intensity) control dynamics of experience in real life time, and experience controls the physical properties of the object.

From the point of view of social and material networks (structures of actants, according to B. Latour), the material context acts as a «given» that imposes limitations and possibilities for affective attunements [6]. The «humility of things» here manifests itself in the fact that they direct behavior most effectively exactly when they remain invisible «frames» for social actions [2]. Integration with such affordances increases trust agent to the object and allows to fit it into more broad, informed memory affective practices. In the era of digitalization status of critical affective affordances delegated to mobile devices [11]. The smartphone is becoming an «affective mobile self-object», providing ontological security and coherence of the self through constant access to archives of feelings and social networks. Affordances of mobile technologies allow to carry out the transfer and transposition of affective states through time and space that especially relevant in liminal situations such as experience of refugees.

Affective affordances also possess social length. For example, joint presence in the audience at a concert modifies aesthetic response of person, since reactions of other participants become a constitutive elements of one's own experience. This once again emphasizes that affordance is not static property of things, but a relational effect occurring in the «contact zone» between body, material object and social structure.

To describe critical, liminal and traumatic situations in a sociological perspective and analyse material cultures some psychoanalytic categories are mounted in sociological discourse. It is in this synthesis the conceptualization of *transitional object* (D. Winnicott's idea) is built. In other words, transitional object is a critical mediator of identity in the conditions of forced dislocations. For the subject who has undergone traumatic experience of refugees, such object is functioning as a link in the structure of the «ontological security», ensuring minimally necessary stability in a situation of total collapse of habitual social and material *Umwelt*. Such objects «work» in the integral biosphere of the «I». After all, transitional objects in a situation of movements are characterized by quality of «me / not-me»: they are perceived as a part of the subject's inner world, while remaining materially isolated entities. For example, a preservation of personal memorable things – photographs, jewelry or even elements clothes – for a refugee becomes a form of resistance to the «biographical rupture» caused by the war or persecution. These things act as «anchors» that fix identity in networks of memory and time when the physical «house» as a structure is destroyed or becomes inaccessible. Developing and sociologizing Heinz Kohut's ideas, one can interpret these artifacts as «self-objects» that are not perceived as something separate from the personality, but «complete» it, supporting internal harmony and coherence of adult «I». Personal things transported by refugees during their migratis, encode in themselves a feeling of family security, turning into portable containers of affective states. Here, of course, a more sociological turn would be to focus on the actants and non-human subjects of the social, but such a turn «hides» the production of emotions from the researcher.

Adapting another already given concept, one can say that *transitional objects* possess a property of «stickiness», accumulating «affective value» through prolonged contact with the body and social practice in the past. In the context of evacuation when social connections of subject are subjected to destruction, thing retains imprints of previous relations, allowing to individual to reconstruct one's biography in a new, often hostile context.

Materiality of these objects (their tactile characteristics, smell, wear) allows to «feel» the continuity of everyday practices and social connections even under conditions of absence of physical contact or institutional integration. Small items (watches, medallions, bags) worn directly on the body, act as the most effective *transitional objects* because they «absorb» the essence of owner and become an inalienable elements of his physicality.

In the digitalization era transitional status of object is delegated mobile more and more oftenly to devices and smartphones. For a refugee, a smartphone becomes more than just a tool of navigation, but an «affective mobile self-object», which mediates access to social networks, memories and archives feelings. Integration of the subject and the object reach the level when the object begins to be perceived as an «extension of oneself», providing presence of significant others through applications and media content. In situations of ultimate instability the digital environment of smartphone can be the unique guaranteed space of the «familiar» that protects from the final collapse of the identity into chaos.

In the conditions of crises or wars such a *transitional object* performs function of witness: its physical form preserves traces of violence or «miracle» of salvation, turning it into «sensitive object». Holding of such things allows to refugees to transform their passive role of «victim» into the active role of «memory keeper». Interaction with such objects turns out to be a constitutive part of the *worlding process*, shaping affective attachment to history of family or group. *Transitional objects* «stitch together» torned fragments of social time with the means of structures and emotions, allowing to save integrity for identity of refugee in spite of spatial and social disintegration.

Emotions and Things in Sociology Research: Towards a Sociological Synthesis

Synthesis of sociology of emotions and sociology of things marks by itself a transition from representative paradigms to relational ontology where affect and materiality are being considered as co-constituting elements of social reality [21]. The possibilities of such an interdisciplinary conjugations rooted in overcoming of Cartesian dualism, which during long time delegated emotions to mental sphere, and things – to the spheres of utilitarian or

symbolic [1]. Within the «material turn» framework thing stops to be only a passive sign and acquires the status of an «actant» capable to directing, modulating and accumulating of affective flows [13].

One of the most promising strategies of connecting of research of things and emotions is a concept of sociomaterial networks, which is based on the principle of Spinoza-Simmel duality [12]. In this model, social connections and material structures are being considered as two interconnected systems where «objects of usage» act as a binder link between actors. This study proves that the type of social connections determines the nature of interaction with materiality:

- Instrumental connections (*collaborations*) lead to joint use of specific artifacts (tools, materials), that creates «material body» for working processes;
- Expressive connections (*emotional affection*), on the contrary, not always suggest direct separation of objects, but contribute immersion of actors in general «material contexts» – spaces where things connected by the functional or spatial closeness (for example, being in the same kitchen with different cups, but within the same atmosphere).

Thus, emotions do not simply accompany interaction with a thing, but they structure the landscape of materiality itself, determining which objects become knots of solidarity, and which – individual markers of autonomy.

Second opportunity synthesis is revealed through ExE theory, which claims that material artifacts are not just external stimuli, but a constituent parts of emotional process [10]. Emotion does not end «under the skin», but is distributed in FIGS, including biological body and culture environment. An example of such integration can be musical tools or digital devices that perform as «affective affordances», providing subject possibilities for modulation of states that are inaccessible for isolated brain. In sociological terms, this means that research of «emotional habitus» (in the terms of E. Illouz) should include analysis of technological and material mediators that provide stability and coherence of the «I» [11]. The smartphone in this context turns into an «affective mobile self-object», supporting ontological safety of person through permanent access to archives of feelings and networks of recognition. All this allows us to analyze things through the prism of «affective economics», where feelings (hate, fear, love) are produced as an effect of circulation between objects and signs [10].

Synthesis of research of emotions and things allows to see the process of transformations of good in «singular object» (according to I. Kopytoff) as a process of affective investments [17]. Things become «memory containers» in which the work of care and emotional time of families «freezes», and in conditions of crisis or movements exactly these «transition objects» allow refugees to hold the integrity of biographies, being a material anchors in networks of lost time.

Study of materiality allows to sociology of emotions move from analysis of discourses to the analysis of «affective atmospheres» and spatial configurations [1]. W. Griswold and colleagues offer to distinguish:

- Physical position (*position*), that is material characteristics and mutual location of objects;
- Cognitive location (*location*), that is semantic framework that actors impose on this space.

Synthesis occurs at the moment when material «choreography» of the exhibition or home forces body to certain affective reactions (for example, feeling claustrophobia in a narrow corridor or reverence for the sacred object) [9]. Things create a «tuning» (*Stimmung*) which precedes rational comprehension of situations, forming invisible frame for social actions [8].

Compound of sociology of emotions and sociology of things requires specific methods capable of capturing «empirics of sensations». Among most productive opportunities one can stand out:

- *Object Interviews*, that is usage things as a mediator that stimulates memories and affective *splashes* that is impossible to verbalize within the ordinary interview;
- *Wardrobe Interviews*, or studying clothes as the most intimate materiality, «imbued with essence» of the owner [19];
- *Guided Tours* in which researcher as «embodied instrument» follows the informant in his *Umwelt*, recording not only his story, but also his «haptic contact», the rhythm of movement and emotional pauses before certain objects;
- *Visual mapping and photo-elicitation*, which allow to identify «dormant things» as the objects excluded from everyday usage, but retaining a potential of affective activations [14].

Integration of sociology of emotions and sociology of things allows to overcome reductionism of both disciplines. Emotions receive a «body» and material support, becoming observed through the practice of handling of objects, and things gain a «voice» by becoming active participants of social formation [6]. This synthesis opens access to the «deep ontologies» of everyday life, where social order is maintained not only through norms and values, but also through a dense fabric of affective charged materiality [2].

To verify these conceptual developments, a series of in-depth biographical interviews were conducted using remote, informal conversations (using Zoom videoconferencing services; the fieldwork took place in April 2026; average length of interview was 65-70 minutes). Eleven interviews were conducted with representatives of Kharkiv and the surrounding region, Donetsk, Sumy, Zaporizhia, and Dnipropetrovsk regions, aged 18 to 71; four men and seven women were interviewed. Analysis of empirical material allows to explicate deep isomorphism

between theoretical constructs of «material turn» and alive experience subjects in a state of extreme existential crisis. War as a limit manifestation of *social un-worlding* radically transforms ontological status of everyday things, turning them from unnoticeable background in active mediators of survival and guardians of identity. In particular, we have repeatedly recorded descriptions of things as «transitional objects» and «self-objects» when in the forced deterritorialization and rupture of social connections the thing takes on itself function of maintenance the continuity of the «I», becoming a material anchor that binds subject with a lost world or absent significant Others.

R3, F, 40, Zaporizhzhia: *«You know, I have an ordinary children's toy – my son's rabbit. We were separated when I took him abroad, and then I had to come back. This rabbit stunk with saliva, chocolate, it's dirty, but I don't wash it. I lie down when I'm sleeping – I put it next to my face... This the only thing that physically brings back the feeling that my child is so close that I can hear his breathing. I'm an adult woman, I understand that it's just a piece of synthetic, but my nerves are on the edge, and only this smell is calming me. It's like a drug. I can't sleep without this rabbit because there's silence in the house without a child. – the most loud sound in the war».*

R2, F, 69, Slavyansk: *«Oh, baby... I took that God's Mother icon, which I took out of the house in 2014... I still hold each one in my hands every evening. It is already completely worn, the paint has peeled off, but that's the only thing that smells as my old apartment – a little bit of incense, a little bit of wax, a little bit of dust... When I miss home, when I miss that life, I just pick it up and cry. This it's not even a prayer, this is a conversation. I talk to it like I talk to my mother. It absorbed all my tears. And when the exploded bomb I was in Kiev, I grabbed my bag with documents, and on top of it – this icon. Because if it survives, then I will survive too. Maybe it's funny, but it's true».*

Stickiness is also well pronounced: affect and affective economies in which affect «sticks» to objects through the history of contacts, turning them into concentrates of emotions that continue to «emit» and to affect the subject later.

R10, F, 24, Dnepr: *«My hope is the book «The Master and Margarita», I've read it to pieces. I took it with me on the train when for the first time I went to take a rest in the West Ukraine in 2023. It smelled with the paper, like in a library of my childhood. And I suddenly realized that culture is higher than wars, that manuscripts don't burn, and we won't burn. As for hopelessness – it is a mourning tape from a friend's funeral. I folded it and hid in a box, but sometimes I stumble upon her. Black, satin, and cold blows from it – so cold that me paralyzes. Every time I see it, I seem to back to the cemetery, and I understand that the war is a conveyor belt. And not a single yellow dress will never muffle this pain...».*

P1, M, 71, Kharkiv: *«There is, of course. It is an old Bernes' vinyl record «Dark night». I listened her in the basement when the light was from the power bank. I'm generally a music lover. And this melody stuck to me – and now it is spinning in my head at night. Emotion is sticky, viscous – longing for those who are no longer there, and at the same time hope... But mostly this is a negative feeling because I feel like I'm reliving that night when the neighbor was killed. The record became like magnet for my grief».*

We also discovered effective affordances and tactile regulation within the framework of ExE. If within the framework of the theory of ExE material objects perform as external regulators (*scaffolding*), allowing subject to modulate their states through sensory contact, our respondents demonstrate this in real practices.

R6, F, 32, Kharkiv: *«I bought a silk bed linen for me after the first month of war. It seemed as a madness, there is no money, they are shooting, and I am buying underwear. But I thought: if they kill me, at least on a beautiful fabrics. And I laid it out in the hallway where we slept during shelling. This my way to say to death: «Look, I'm still a woman, I'm still alive». When I am really scared I run my hand over this silk, it's cool and smooth, and this feeling of luxury among horror... It gives me back a sense of control over my body. I cling to tactile feelings like drowning at a straw. My husband says I'm crazy with this silk, but it helps more than sedative».*

In fact, we see a description of silk linen as a tool of the restoration of control over the body and life.

R9, F, 27, Kharkiv: *«My woolen sweater that my grandmother have tied before death. It is prickly, scary, with deer. However, when began explosions in Kharkiv and we were sitting without heating, I put it on and did not take it off for a week. Now for me it is an armor. I feel that my grandmother's hands give me a hug. I talk to her when it is hard. I run with my fingers through the wool, and this ritual grounds me. Mom says, «Throw it away, this junk». Nevertheless, I can't. There is so much anger and fear in me that the only thing that me does softer is her sweater. This is as a container for mine hysterics».*

Things are practiced also as «anchors» of memory and witnesses, that is, as «sensitive objects». This is especially significant in the context of destruction of habitual *Umwelt*, which translates things from the status of «helpers» to the status of «sensitive objects», which materialize history and make it tangible.

R4, F, 52, Sumy: *I now carry it with me in my bag documents for the house and an old key to the gate, which is no longer there – it flew off its hinges and broke after explosion. The key is heavy, produced in USSR. When they announce air-raid alarm, I grab my bag and feel this heaviness on the shoulder. It's such a nightmare, but I think: «Here, I'm carrying mine home with me». So I feel like I'm not homeless, though*

in fact I don't even know where my house is. I'm squeezing this key in my hand so much that it hurts to keep from screaming. It's cold, and this cold iron bring me back to reality. I hate it. I love this key and I hate it at the same time. It is a proof that my life was real, not just a dream».

R7, F, 59, Chernihiv: *«After we came out from basement in Chernihiv, I couldn't look at food. But I still had a can of canned tomatoes that I canned in the summer of 2021. I carried it around with me. under shelling. Now it stands on the shelf as a museum exhibit. I won't open it. I'll never open it – especially it is small, just a liter. This is a symbol of the fact that I was once the mistress, that I had a vegetable garden, that I built some plans for a winte. And when I look at it, I remember the smell of tops, summer, heat – it «covers» me. I cry and laugh. War did this can a monument of mine previous life. I don't know if it will be do I have I still have a garden, but this can is a proof that I can to create something, not just survive».*

There is also a collapse of the fundamental fact of the «humility of things», in which the formation of material agency happens. War exposes and deconstructs «humility of things», forcing the subject to fix reflexively on objects that in peaceful time were the invisible background of everyday life.

P1, M, 71, Kharkiv: *«Positive – this is, probably, gratitude. When I take this thermos in my hands, it brings me to tears. I'm grateful that I have it there is, that it survived everything, that I'm not alone. The warmth goes from it, and it seems that we'll endure it all. And the negative ones... that's it: anger. Wild anger when flew nearby, windows knocked out, and the first thought: « I hope only it doesn't hit the thermos». I'm standing among the glass and I realize that I'm more worried about this piece of metal than about the windows. I'm ashamed even».*

Otherwise, the thermos appears as an «accomplice» and a link to the family.

R8, M, 24, Kharkiv: *«I remember something like calm sadness, this even nice – look at your own student's document and remember what was. This is an anchor. And negative – this fierce anger. I look at this photo of me as a kid and think: «Why you stole these years from me?». I want to tear apart this document because it reminds me of how much I've lost. But I can't – it is also a part me».*

Student ticket exists here not simply as a thing, but as a «portal» to the pre-war «I», to its statuses, roles and connections. It is not surprising that in such conditions the reconstitution and actualization of the magical takes place. thinking where impenetrability and epistemicity (according to K. Knorr-Cetina) of digital actants becomes a powerful catalyst for different processes. Modern materiality includes digital traces that are endowed with substantial force of impact on reality (*quasi-objects*).

P5, M, 18, Kharkiv: *«Yes, I didn't even know that it's so important before it starts full-scale. I took with me to the bomb shelter headphones, but the point isn't the music. There was a recording of a voice message from a friend, who is at the front now. I don't listen it because I'm afraid that it will be erased by chance, but I'm looking at the line in the dialogue where it says «audio message 00:45». And it's like a talisman. I feel that if this recording is on the phone and in these specific headphones – nothing will happen to my friend. This is magical thinking, I know. But when hell is around, that's the only way you can hold on. I even charge my phone when there's no power with a power bank, so God forbid I don't lose it this number «00:45». This is my connection with him».*

Conclusions and prospects for further exploration in chosen direction. Our synthesis of theoretical reflections of the «material turn» with empirical analysis of living experience wars allows us to draw a number of conclusions about the transformation of ontological status of things in the conditions of extreme existential crisis. First of all, the concept of «humility of things», introduced for description of peaceful everyday life, finds in the situation of wars its own dialectical denial, becoming the key to understanding of the scale of rupture happened in society. In normal conditions material culture guides behavior, forms habitus and supports ontological safety precisely because of its stealth, functioning as invisible «frame» in the Goffmann's sense. War, as showed our analysis, produces radical destabilization this material silence, translates objects from the status of «handy» (*zuhanden*), smoothly integrated into bodily practices, to the status of «presented» (*vorhanden*), intrusive in their objectivity and requiring permanent reflexive efforts. Our data demonstrate that this transition is experienced by subjects as a painful collapse of habitual *Umwelt*. When a man in Kharkov is thinking that he worries about the safety of the old thermos more than about the windows broken with explosive wave; or when woman carries it around with her under by shelling the key to the gate that no longer exists, – we fix exactly that forced reflexivity and shift in hierarchy significances that signify transformation of material background in active dictating logic of behavior of drama participant.

Empirical verification of the concept of «stickiness» and «affective economics» confirmed that affects in conditions traumatic experiences do not dissipate, but «stick» to objects, transforming them into condensates emotions that can «glow» and cause powerful, bodily embodied reactions later long-term time. Stories of respondents about vinyl record that became a «magnet for grief», or about a funeral tape, which «blows with the cold» and which paralyzes only in appearance, are laboratory clean illustrations of how things become a memory containers at the same time retaining and activating affective charge of the past. It seems especially significant the identified phenomenon of «magical thinking» in relation to digital quasi-objects: a voice message from a friend on the front, or the line in the dialogue «audio message 00:45» is endowed with the substantial power of the amulet. In

this a specific to modern war form of affective economies manifests itself. In this form «epistemic impenetrability» of digital artifacts does not reduce them, but, on the contrary, catalyzes them, their agency, turning them into «self-objects» that support continuity of social connections in spite of physical distance and the threat of death.

Analysis confirmed high explanatory power of the theory of «Extended Emotions» and the concept of «affective affordances» as applicable to the military experience. Stories about silk bed underwear purchased during the first month of full-scale wars as a method of bodily re-articulation, or about the prickly grandma's sweater that functions as «armor» and «a container for hysterics», indicate that subjects in extreme situations are spontaneously building Functionally Integrated Gainful systems (FIGS). They manipulate tactile characteristics of materials objects (smoothness silk, prickliness of wool) to modulate their emotional states in ways that would be inaccessible for isolated psychics. This is direct empirical confirmation of thesis that material artifacts are not external triggers, but constitutive parts of emotional process. Under the war conditions this material regulation affect becomes literally vital practice replacing destroyed social mechanisms of support and pharmacological means.

The study made it possible to explicate mechanism transformations things in «transitional objects» and «memory anchors» in the situation of forced dislocations and «un-worlding». Things that in peacetime life were parts of unnoticeable household background, – old icon, can of tomatoes, children's toy with the smell of saliva and chocolate, – acquire the status of sacralized artifacts that materialize history and those who make it her tangible. In its quality of sensitive objects they become links in the structure of the «ontological security», ensuring minimally necessary stability in conditions of total collapse of habitual social and material order. The function of «witness» and «memory container» performed by these things, allows to individuals to transform the passive role of «victim of circumstances» into the active role of the «keeper of memory», that is critically important for maintenance of integrity of biographical narrative. These objects operate in the «me / not-me» modality, being simultaneously and deeply an intimate part of a subjective world, and material isolated an entity capable to retain on oneself imprints of previous relationships even when these relationship are physically lost.

From a theoretical point of view, the study contributes to overcoming the Cartesian dualism in sociology of emotions, demonstrating productivity of relational ontologies where affect and materiality, social connections and structures of material environment are being considered as two interrelated, co- constitutive systems. War appears in this context as a marginal, almost an experimental case in which mechanisms hidden in peaceful everyday life for «humility of things» are exposed. It is precisely at the moment of breakdown, loss or forced deprivation of material mediator its fundamental role in the assembly of subjectivity and social fabrics becomes visible. Synthesis of the theory of «sociomaterial networks» with the concept of «affective atmospheres» and theory of ExE opens an opportunity to create complex analytical models that allow to describe the behavior of man in conditions of disasters. This behavior is described as not as a reaction to isolated incentives, but as a continuous process of «feeling» of his own way through ruins of former material order.

Perspectives of further research in the selected direction are seen in several planes. Firstly, cross-cultural and cross-conflict verification of identified mechanisms is necessary: are described patterns of transformations of things in «transitional objects» and the collapse of «humility» universal; what specifics is imposed by the cultural context and by the nature of combat actions. Secondly, special attention deserves further in-depth studying of «digital materiality» and its role in «affective war economies». If in our research we only recorded the phenomenon of «magical thinking» in relation to voice messages and digital traces, then in perspective systematic analysis of how exactly smartphones, cloud storage and social networks are becoming «affective» mobile «self-objects» is necessary, as also their role in post-traumatic reconfiguration identity. Thirdly, methodological program research should be expanded towards more active use of «empirics of sensations», especially «objective interview», method of «guided tours» with tactile contact, visual mapping and photo-elicitation. Only such multimodal tools will allow us to capture those layers of affective experience that elude verbal articulations, but which, as our study has shown, are central in understanding of connections of man and thing. Finally, theoretically the task of building a «depth ontology» of everyday life in conditions of chronic instability, that took into account not only heroic narratives survival, but also the «dark side» of affective materiality – processes of aggregation of aggression, resentment and trauma fixations, deposited in «sensitive objects». Such a program will allow not only promote fundamental sociological theory, but also to develop practical recommendations for specialists in the field of psychosocial support and humanitarian work.

References:

1. Griswold, W., Mangione, G., & McDonnell, T. E. (2013). Objects, words, and bodies in space: Bringing materiality into cultural analysis. *Qualitative Sociology*, *36*, 343–364
2. Miller, D. (2010). *Stuff*. Polity Press
3. Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice* (R. Nice, Trans.). Cambridge University Press
4. Goffman, E. (1975). *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. Penguin
5. Gombrich, E. (1979). *The sense of order: A study in the psychology of decorative art*. Phaidon Press
6. Ahmed, S. (2014). *The cultural politics of emotion* (2nd ed.). Edinburgh University Press
7. Frykman, J., & Povrzanović Frykman, M. (Eds.). (2016). *Sensitive objects: Affect and material culture*. Nordic Academic Press

8. Koskinen-Koivisto, E. et al. (Eds.). (2024). *Reconstructing homes: Affective materiality and atmospheres of belonging*. Berghahn Books
9. Barclay, K. et al. (Eds.). (2024). *Inheriting the family: Emotions, objects and the past*. Bloomsbury Academic
10. Krueger, J., & Szanto, T. (2016). Extended emotions. *Philosophy Compass*, *11*(12), 372–383
11. Farnsworth, J. (2014). Affective mobile devices. In C. Vincent & L. Fortunati (Eds.), *The tablet book*. Wilfrid Laurier University Press
12. Basov, N. (2018). Socio-material network analysis: A mixed method study of five European artistic collectives. *Social Networks*, *54*, 179–195
13. Appadurai, A. (Ed.). (1986). *The social life of things: Commodities in cultural perspective*. Cambridge University Press
14. Hall, T. R. A. (2024). *Domestic practices of clutter and hoarding: Consumption, values, and materiality in everyday life* [Doctoral dissertation, University of Manitoba]. University of Manitoba
15. Kopytoff, I. (1986). The cultural biography of things: Commoditization as process. In A. Appadurai (Ed.), *The social life of things: Commodities in cultural perspective* (pp. 64–91). Cambridge University Press
16. Hillard, D., Lempa, H., & Spinney, R. (Eds.). (2020). *Feelings materialized: Emotions, bodies, and things in Germany, 1500–1950*. Berghahn Books
17. Ross, A. A. G. (2013). *Mixed emotions: Beyond fear and hatred in international conflict*. University of Chicago Press
18. Colombetti, G., & Krueger, J. (2015). Extended emotions. *Philosophy Compass*, *10*(6), 372–383
19. Buse, C., & Twigg, J. (2016). Materializing memories: Exploring the stories of people with dementia through dress. *Ageing & Society*, *36*(6), 1115–1135
20. Caravà, M., & Scorolli, C. (2018). Do you just see the mug handle? Let's take a look at affective affordances too! In *Philosophers and cognitive science*. University of Bologna
21. Slaby, J., & von Scheve, C. (Eds.). (2019). *Affective societies: Key concepts*. Routledge.

The article received 14.01.2026

The article is approved for publication 14.02.2026

The article is recommended for publication 25.05.2026

The article is published 29.05.2026

Authors Contribution : All authors have contributed equally to this work

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest

---

РЕЧІ У (ВІД)ВОТРОБІ ЕМОЦІЙНОГО: СКРОМНІСТЬ, ЛІПКІСТЬ І КОНТЕКСТИ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

Голіков Олександр Сергійович – доктор соціологічних наук, доцент, професор ЗВО кафедри соціології, заступник директора з наукової роботи Навчально-наукового інституту соціології та медіакомунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: golikov@karazin.ua, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

Дикань Богдан Олександрович – доктор філософії із соціології, старший науковий співробітник, Навчально-науковий інститут соціології та медіакомунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, email: dykanbohndan@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2198-9228>

Кутирьова Віра Ігорівна – кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка ЗВО кафедри соціології навчально-наукового інституту соціології та медіакомунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, міжнародна дослідниця кафедри соціології Університету Любляни (Словенія), Kongresni trg 12, 1000 Ljubljana, email: vera.kutyreva@karazin.ua, ORCID: 0000-0002-1637-8927

У статті здійснюється соціологічний аналіз трансформації онтологічного статусу матеріальних об'єктів в умовах війни. На основі теоретичного синтезу «матеріального повороту» в соціології, феноменологічної теорії М. Гайдеггера, теорії практик П. Бурдьє, акторно-мережевої теорії та теоретичного доробку в галузі соціології емоцій концептуалізується перехід речей зі статусу «скромного» фону повсякденності у статус активних актантів соціальної дії. Досліджується феномен «скромності речей» (за Д. Міллером), який у мирний час забезпечує онтологічну безпеку завдяки функціонуванню матеріальної культури як невидимого фрейму, що не потребує когнітивної рефлексії. Надається характеристика війни як процесу «роз-світування», що спричиняє колапс звичного *Umwelt*, перетворюючи «підручні» (*zuhanden*) об'єкти на «нааявні» (*vorhanden*), нав'язливі у своїй ворожості або рятівні значущості. Особлива увага приділяється аналізу афективних економік, де речі набувають властивості «липкості» (*stickiness*) (за С. Ахмед), акумулюючи та транслюючи емоційні стани крізь час і простір. Обґрунтовується твердження, що в ситуації вимушеного переміщення речі виконують функцію «перехідних об'єктів» та «селф-об'єктів», підтримуючи цілісність біографічної ідентичності в умовах розриву соціальних зв'язків. Презентується методологічна рамка дослідження, що інтегрує теорію «розширених емоцій» з аналізом соціоматеріальних мереж, де емоційний процес не обмежується нейрофізіологічними межами індивіда, а конститується завдяки функціонально інтегрованим системам «суб'єкт – артефакт». Емпірична верифікація теоретичних конструктів здійснюється завдяки предсталенню серії глибинних біографічних інтерв'ю з використанням об'єктноцентрованих технік. Доводиться, що матеріальні об'єкти в умовах війни виступають контейнерами пам'яті, афективними аффордансами (підказками) щодо тактильної регуляції

емоційних станів, якими ідентичності та агентами магічного мислення. Цифрові артефакти розглядаються як «афективні мобільні селф-об'єкти», що забезпечують мінімальну когерентність «Я» завдяки постійному доступу до архівів почуттів. Робиться висновок про внесок здійсненого дослідження у розвиток реляційної онтології, зокрема у подолання картезіанського дуалізму суб'єкта та об'єкта.

Ключові слова: речі, матеріальний поворот, скромність речей, афективні аффорданси, розширені емоції, перехідний об'єкт, влада, соціоматеріальні мережі, онтологічна безпека, роз-світування (unworlding), афективна економіка, «липкість» речей, габітус, Umwelt, чутливі об'єкти, війна.

Статтю отримано 14.01.2026

Статтю рекомендовано до публікації 14.02.2026

Статтю прийнято до друку 25.05.2026

Статтю опубліковано 29.05.2026

Внесок авторів: всі автори зробили рівний внесок у цю роботу

Конфлікт інтересів: автори повідомляють про відсутність конфлікту інтересів

ПОСТМОРТАЛЬНА СОЦІАЛЬНІСТЬ В ЕПОХУ ЦИФР І РЕЧЕЙ: МІЖ ОЦИФРУВАННЯМ СМЕРТІ ТА КОНСТРУЮВАННЯМ БЕЗСМЕРТЯ

Зінчина Олександра Борисівна – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціально-гуманітарних наук Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова, вул. Чорноглазівська, 17, 61002, м. Харків, Україна e-mail: Oleksandra.Zinchyna@kname.edu.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4680-857X>

У статті здійснено соціологічний аналіз феноменів цифрової смерті та цифрового безсмертя як взаємопов'язаних, але концептуально відмінних вимірів постмортальної соціальності в умовах цифровізації. Продемонстровано, що цифрова смерть означає не припинення соціального існування індивіда, а його трансформацію в інший режим присутності, опосередкований цифровими слідами, алгоритмічними механізмами та платформними інфраструктурами. Натомість цифрове безсмертя розглядається як нормативно-дискурсивна конструкція про можливість продовження індивідуального існування у цифровому середовищі. Уточнено дефініції таких понять, як «цифрова смерть», «цифрове безсмертя» та «постмортальна соціальність», а також обґрунтовано доцільність їхнього аналітичного розмежування. Запропоновано авторське поняття «цифрова лімінальність», яке визначається як інструмент для опису проміжного стану між біологічною смертю та соціальною присутністю індивіда в мережевому середовищі. Показано, що цей стан характеризується розривом між втраченою агентністю та збереженням операційної присутності у цифрових взаємодіях. Особливу увагу приділено трансформації практик пам'яті та скорботи в умовах медіатизованої культури, де цифрові платформи виступають не лише як інструменти збереження, але й як активні агенти реконфігурації пам'яті. Проаналізовано роль техносоціальних механізмів у підтриманні постмортальної присутності, а також окреслено етичні, правові та соціальні виклики, пов'язані з поширенням практик цифрового безсмертя. Сформульовано висновок про те, що постмортальна соціальність у цифрову епоху є результатом взаємодії людських практик, алгоритмічних процесів та інституційного контролю, що зумовлює необхідність переосмислення меж життя і смерті в сучасному суспільстві. Визначаються перспективи подальших досліджень постмортальної соціальності як специфічного режиму взаємодії у цифровому середовищі.

Ключові слова: цифрова смерть, цифрове безсмертя, постмортальна соціальність, цифрова лімінальність, режими, цифровий простір, цифрова ідентичність, медіатизація, цифрові платформи, алгоритмічне управління, практики скорботи.

How to Cite: 'Zinchyna, O. (2026). 'Postmortal Sociality In The Digital And Thing Age: Between The Digitization Of Death And The Construction Of Immortality'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*. 56. pp. 41-50. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-04> [in Ukrainian]

Для цитування: Зінчина О. Б. Постмортальна соціальність в епоху цифр і речей: між оцифруванням смерті та конструюванням безсмертя. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2026. Випуск 56. С. 41-50. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-04>

Постановка проблеми. В сучасному суспільстві, де цифрові технології дедалі глибше проникають у структури повсякденного життя, постає новий феномен – «цифрова смерть» та «цифрове безсмертя», або посмертне цифрове існування. Йдеться не лише про технічну можливість збереження цифрових слідів після біологічної смерті індивіда, але й про соціальні наслідки цих трансформацій: зміну уявлень про пам'ять, ідентичність, тілесність, контроль та «постіснування» в умовах цифрової культури.

Трансформація повсякденності під впливом цифрових технологій зумовлює появу нових модусів людського буття, які виходять за межі біологічного існування. Феномени «цифрової смерті» та «цифрового безсмертя» перестають бути сюжетами наукової фантастики, перетворюючись на об'єкт міждисциплінарних наукових досліджень. Концепції цифрової смерті та цифрового безсмертя привертають увагу соціології, оскільки сучасні технології дозволяють зберігати й відтворювати цифрові сліди людини після її фізичної смерті. Цифрова смерть пов'язана з припиненням активної участі в цифрових платформах, тоді як цифрове безсмертя передбачає збереження даних, профілів і спогадів у віртуальному просторі.

У соціологічному ракурсі цифрова смерть і цифрове безсмертя розглядаються як соціокультурні феномени, що трансформують практики пам'яті, жалоби, ідентичності та соціального контролю в умовах медіатизованої культури, а соціологічний дискурс зосереджується перш за все на тому, як змінюються форми взаємодії, механізми збереження пам'яті та розподіл влади над цифровими даними.

Соціологічний погляд дозволяє досліджувати, як цифрові сліди померлих зберігаються, інтерпретуються та контролюються спільнотами, платформами та інституціями, як трансформуються практики скорботи в онлайн-просторі, як формується цифрова ідентичність після смерті. Важливими є також питання влади над даними та їх використанням, а також вплив цифрової присутності померлих на практики горювання, пам'яті та ідентичності живих.

Особливої актуальності ця проблематика набуває в умовах повномасштабної російсько-української війни, яка актуалізує питання життя і смерті та водночас підкреслює взаємозв'язок фізичної і цифрової реальностей. Цифровий слід людини після її біологічної смерті не зникає, а продовжує існувати, формуючи цифрову спадщину. І такі проєкти, спрямовані на цифровізацію пам'яті про загиблих захисників, як «Bank of Memories», «Спогади України» [1], є яскравим прикладом того, як абстрактні дискусії перетворюються на нагальну суспільну потребу. Це може сприяти більш швидкому формуванню в Україні практик цифрової меморіалізації порівняно з суспільствами, де подібний досвід є менш інтенсивним. У свою чергу, це актуалізує потребу переосмислення поняття смерті та практик управління цифровими даними, щодо яких суспільство ще не виробило усталених норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У західній науці дослідження цифрової смерті поступово оформилися в окремий напрям – Digital Death Studies (цифрову танатологію), в межах якого ця проблематика висвітлюється з різних аналітичних ракурсів. Серед найбільш авторитетних дослідників назовемо М. Массімі [2], який заклав підхід до дизайну технологій з урахуванням смерті користувача, ввівши поняття «танаточутливість» (thanatosensitivity) і поставивши питання про те, що відбувається з цифровою взаємодією після смерті людини.

У контексті медіатеорії цифрову смерть розглядає К. Бассет [3], акцентуючи на трансформації суб'єктності та межах людського у цифровому середовищі. П. Стокс [4] аналізує етичні аспекти цифрової спадщини, зокрема проблеми постмортальної приватності, відповідальності цифрові дані померлих та управління цими даними. М. Гіббс [5] зосереджується на емпіричних дослідженнях практик онлайн-скорботи та меморіалізації, показуючи, як соціальні мережі стають простором підтримки і колективного переживання втрати. У фокусі уваги Р. Брубейкера [6] знаходяться соціальні медіа як середовище постмортальної взаємодії, де профілі померлих продовжують функціонувати як осередки комунікації. Л. Флоріді [7] формує теоретичне підґрунтя для інтерпретації цифрового безсмертя через концепцію інфосфери, у межах якої цифрові дані та сліди людини набувають статусу відносно автономної форми її постмортальної присутності. К. Софка [8] репрезентує осмислення цієї проблематики, показуючи, як онлайн-середовище трансформує практики жалоби та соціальність смерті.

Отже, враховуючи, що сама смерть залишається онтологічно суперечливою й гносеологічно невизначеною категорією, вчені прагнуть до її раціонального осмислення у нових порядках суспільства, зокрема у цифровому контексті. Ця концептуалізація передбачає не лише вивчення того, що відбувається з цифровими слідами особи після її фізичної смерті, але й потребує формулювання етичних та правових принципів управління цими даними.

Український науковий дискурс зосереджений на філософських [9; 10], культурологічних [11; 12], юридичних [13-16] аспектах цифрового спадкування та меморіалізації. Соціологічна ж оптика, яка дозволяє розглядати цифрову смерть не як технічний збій або завершення транзакцій, але як складний соціальний процес, що залучає мережі людей, платформ та нормативних уявлень, не достатньо актуалізована в українській науці. З огляду на це, наше дослідження спрямоване на концептуальне розгортання саме соціологічного підходу до осмислення цифрової смерті й безсмертя.

Цифрова смерть як об'єкт вивчення в межах цифрової танатології репрезентує собою сукупність можливостей фіксації, осмислення й комунікації феномену смерті у цифровому середовищі, що формуються на поточному етапі технічного та технологічного розвитку. Це включає аналіз цифрових практик жалоби, скорботи, пам'яті, співпереживання та соціальної підтримки, які зазнають трансформацій під впливом як індивідуальних, так і структурних чинників.

Соціологічний погляд на цифрову смерть та безсмертя дозволяє приділяти увагу зв'язку між фізичною та цифровою реальностями: як смерть в офлайновому світі спричиняє певні наслідки у віртуальному середовищі і навпаки: як «цифрова активність» померлого впливає на досвід горювання живих. У цьому контексті цифрову смерть можна розглядати не тільки як технічну або культурну проблему, але як цілісний і складний соціальний процес, що залучає мережі людей, платформ, емоцій і нормативних уявлень. Соціологія таким чином не просто фіксує факт цифрового безсмертя, а аналізує його як частину соціальних трансформацій у сфері комунікації і технологій.

Метою статті є теоретичне осмислення феноменів цифрової смерті та цифрового безсмертя в соціологічній перспективі через обґрунтування поняття «цифрова лімінальність» як аналітичного інструменту дослідження постмортальної соціальності, а також виявлення техносціальних, етичних і комунікативних суперечностей посмертної цифрової присутності індивіда.

Виклад основного матеріалу. Цифрова смерть – відносно новий концепт, який описує, як традиційні ритуали та практики, пов'язані зі смертю, переплітаються з новими цифровими технологіями. Концепція цифрових смерті і безсмертя стосується збереження даних, що відображають індивідуальність (спогади, свідомість, вподобання) у цифровій формі та їх потенційне використання після фізичної смерті індивіда. Прикладами подібних (ре)інкарнацій можуть бути цифрові аватари, симуляції або копії свідомості, які продовжують «взаємодіяти» із зовнішнім світом, створюючи ілюзію безперервності існування.

На відміну від традиційних релігійних уявлень про безсмертя, зокрема в християнстві, де вічне життя душі – нематеріальної сутності – досягається після смерті тіла, концепція цифрового безсмертя зосереджена виключно на збереженні особистості чи копії свідомості в технологічному середовищі. Вона не передбачає існування душі чи духовної сутності, фокусуючись на «заморожуванні» особистості в даних, а не на продовженні її життя в метафізичному сенсі. Цей підхід є радикально відмінним і ставить під сумнів усталені філософські та теологічні наративи про життя, смерть та посмертне буття.

Осмислення цифрової смерті та цифрового безсмертя неможливе в межах однієї теоретичної традиції, оскільки йдеться не лише про нові технологічні практики, а про трансформацію базових соціальних категорій – пам'яті, присутності, суб'єктності та межі між життям і смертю. У цьому дослідженні цифрове безсмертя розглядається не як технічна можливість або футуристичний проєкт, а як вже наявна соціальна реальність, що потребує критичного погляду.

Вихідною аналітичною рамкою дослідження є концепція соціальної пам'яті М. Гальбакса [17] та П. Коннертона [18], однак вона виявляє свою обмеженість. Класичні підходи виходять із того, що пам'ять конструюється в межах соціальних груп, але сьогодні інфраструктура пам'яті дедалі більше делегується платформам і алгоритмам. У цьому сенсі цифрова пам'ять не лише колективно, але й інституційно та технічно опосередкована, що змінює сам характер її формування і контролю. Відтак пам'ять стає полем боротьби між користувачами, алгоритмами та корпораціями, що володіють інфраструктурою її збереження.

Ця трансформація безпосередньо пов'язана з постгуманістичними уявленнями про суб'єктність. У межах підходу Д. Гаррауей [19] людина постає як гібридна істота, однак у цифровому контексті ця гібридність набуває нового виміру: після смерті індивід може продовжувати існувати як цифрова конфігурація даних. Тут виникає принципова теоретична колізія: чи можна говорити про суб'єктність там, де відсутній носій досвіду, але зберігається його поведінкова та комунікативна модель? Трансгуманістичні ідеї Н. Бострома [20] радикалізують цю проблему, пропонуючи розглядати свідомість як інформаційний патерн, що потенційно може бути відтворений. Такий нормативно навантажений дискурс переозначає та переінтерпретовує саме поняття людського.

З огляду на це, нової аналітичної ролі набуває інтеракціоністський підхід Е. Гофмана [21]. Якщо соціальна взаємодія є «виставою», то цифрове середовище створює умови для її радикального продовження поза межами біологічного життя. Однак це продовження не є тотожним первинній взаємодії: воно фрагментоване, алгоритмічно відтворене і часто позбавлене інтенціональності. Це дозволяє поставити питання постмортальної цифрової присутності як форми соціального життя чи радше його симуляції. І якщо це симуляція, то яку соціальну функцію вона виконує – підтримки пам'яті, витіснення втрати чи комерціалізації скорботи?

Ці питання перетинаються з концепцією символічного безсмертя Р. Джея Ліфтона [22], однак цифрова епоха змінює сам механізм його досягнення. Якщо раніше символічне безсмертя передбачало включення в культурні або соціальні наративи, то сьогодні воно дедалі більше залежить від інфраструктур збереження даних. У цьому сенсі виникає парадокс: індивід може залишити після себе величезний цифровий слід, але не контролювати ні його інтерпретацію, ні тривалість існування. Таким чином, цифрове безсмертя поєднує в собі одночасно і розширення, і втрату агентності.

Конкретизувати цю проблему через ідею латентного соціального життя можна, звернувшись до концепції «цифрових тіней» Д. Лаптон та Н. Юргенсона [23; 24]. Однак ми пропонуємо змістити акцент: йдеться не лише про те, що дані «продовжують жити», а про те, що вони включаються в нові контексти взаємодії, де їх значення може радикально змінюватися. Алгоритмічне «оживлення» даних – через нагадування або рекомендації – не просто відтворює минуле, але реконструює його відповідно до логіки платформи. Відтак постає питання, хто є автором цієї пам'яті: людина, яка залишила слід, чи система, яка його актуалізує.

Методологічно це вимагає звернення до акторно-мережевої теорії Бруно Латура [25], яка дозволяє розглядати цифрову присутність як ефект взаємодії різномірних акторів. У поєднанні з концепцією мережевого суспільства М. Кастельса [26] це відкриває можливість інтерпретувати цифрове безсмертя як форму розподіленого буття, що не належить повністю ні індивіду, ні системі.

У світлі концепції суспільства контролю Ж. Дельоза [27] цифрове безсмертя постає як амбівалентний феномен. З одного боку, воно забезпечує тривалість присутності; з іншого – інтегрує цю присутність у системи моніторингу та обробки даних. Це дозволяє замислитися над тим, чи не є цифрове безсмертя формою продовженого включення індивіда в режими контролю навіть після смерті. І якщо так, то, можливо, потрібно говорити про нову форму влади – влади над пам'яттю як процесом, що більше не завершується разом із життям?

Отже, ми розглядаємо цифрову смерть не як кінець соціального існування, а як момент його трансформації, в якому змінюються режими пам'яті, присутності та контролю. Такий підхід дозволяє не лише описати нові практики, але й виявити їхню внутрішню суперечливість: цифрове безсмертя одночасно розширює можливості збереження себе і підважує саму ідею суб'єктності, на якій це збереження ґрунтується.

Зауважимо, що, на нашу думку, цифрове безсмертя можна розглядати на кількох рівнях. Перший – пасивне безсмертя – це архіви листування, фото, відео, блоги, коментарі. В цій ситуації людина мертва, але її сліди розкидані по тисячах серверів і продовжують впливати на живих. Другий – активне безсмертя – народився лише нещодавно і представляє собою чат-боти, побудовані на основі листування померлого (проекти типу Replika, Eterni.me, HereAfter AI). І як проєкт можна уявити майбутнє радикальне безсмертя – завантаження свідомості (mind uploading).

Цифрове безсмертя не є продовженням індивідуального існування в класичному розумінні, але становить специфічну форму *розподіленої постмортальної соціальності*, яка виникає на перетині людських практик пам'яті, алгоритмічного відтворення даних та інституційного контролю платформ. Цифрова присутність після смерті не належить більше суб'єкту як носію свідомості, але й не редукується до пасивного архіву: вона функціонує як динамічна конфігурація взаємодій, у межах якої відбувається постійне переозначення ідентичності померлого.

Відповідно, можна припустити, що цифрова смерть означає не припинення соціального буття, а радше його трансформацію в інший режим існування – такий, що характеризується втратою інтенційної агентності та одночасним збереженням операційної присутності в мережі. Цей режим визначається не взаємодією алгоритмів, користувачів і платформ, що актуалізують, інтерпретують і модифікують цифрові сліди. В цьому світлі цифрове безсмертя постає як амбівалентний процес: з одного боку, воно забезпечує тривалість соціальної видимості, а з іншого – підпорядковує цю видимість логікам контролю, комерціалізації та алгоритмічного управління пам'яттю. У цьому контексті продуктивною є акторно-мережева теорія Бруно Латура, відповідно до якої соціальне формується через взаємодію людських і нелюдських акторів [25]. Тож цифрова посмертна присутність існує не автономно, а як ефект взаємодії користувачів, алгоритмів, платформ, архівів даних і комунікативних практик пам'яті. Це дозволяє розглядати постмортальну соціальність не як властивість самого цифрового профілю, а як результат мережевої техносоціальної взаємодії.

Тож з розвитком мережевих комунікацій, зокрема соціальних мереж, виникла концепція «безсмертя профілю». Акаунти користувачів, функціонуючи як своєрідні цифрові двійники, підтримуються увагою (лайками, коментарями) та інтеракціями. Однак у випадку занедбаності сторінки або смерті власника вона трансформується у «цифрову труну», формуючи в мережевому просторі феномен «цифрового кладовища». Цей феномен навіть на початкових етапах його становлення та розвитку, вже зараз вказує на складність управління цифровою спадщиною та потенційну проблему «вічних» віртуальних тіней.

Французький соціолог Ж. Бодрийяр називав би це симулякром третього порядку, де знак (профіль) замінює реальність (людину), а потім починає жити власним життям, втрачаючи своє власне існування. Цифрова смерть – це не просто відсутність нових постів, це особливий соціальний статус небіжчика, який більше не може відповісти, але від якого всі продовжують чекати відповіді.

Для аналітичного опису зазначених процесів ми пропонуємо використовувати поняття «цифрова лімінальність», яким позначається специфічний техносоціальний режим проміжного існування між фізичною смертю та остаточним зникненням із соціального простору. Йдеться не просто про часовий інтервал, але про якісно особливий режим існування, в якому посмертна присутність продовжує відтворюватися та підтримуватися в межах цифрової інфраструктури. У цьому сенсі цифрова лімінальність фіксує ситуацію, коли фізична відсутність особи не збігається з її соціальною «відсутністю», оскільки цифрові сліди, профілі та алгоритмічно керовані процеси забезпечують її подальшу включеність у комунікативні та символічні практики.

Теоретично це поняття спирається на класичну антропологічну концепцію лімінальності А. ван Геннепа та В. Тернера [28; 29], у якій лімінал («поріг») розглядається як фаза переходу між усталеними статусами. Однак у цифровому контексті ця модель зазнає суттєвої трансформації. Якщо в ритуальних структурах лімінальність має обмежений у часі характер і завершується включенням індивіда в новий соціальний стан, то цифрова лімінальність потенційно позбавлена чіткої завершеності. Його тривалість визначається не соціальними ритуалами як такими, а функціонуванням техносоціальних систем

(платформ, алгоритмів, політик збереження даних), що здатні підтримувати або, навпаки, переривати посмертну присутність.

У цьому проміжному стані цифрові репрезентації особи продовжують функціонувати як активні елементи соціальної реальності. Профілі в соціальних мережах залишаються доступними для взаємодії; алгоритмічні механізми генерують нагадування про «спогади», пропонують позначення на фото або реконструюють комунікативні патерни; медіаархіви акумулюють і відтворюють фрагменти минулої активності. Важливо, що ця присутність не є статичною: вона постійно актуалізується в діях інших користувачів і роботі алгоритмів, що перетворює цифровий слід на динамічний соціальний об'єкт. У термінах драматургічного підходу Е. Гофмана цифрові профілі можуть розглядатися як продовження соціальної «вистави» після фізичної смерті індивіда, коли репрезентація особи продовжує функціонувати незалежно від її безпосередньої участі [21].

У зв'язку з цим цифрову ліміальність доцільно розуміти як форму «підвішеної присутності», у якій відбувається розрив між агентністю та представленістю. Індивід більше не виступає суб'єктом дії в класичному сенсі, однак його цифрові репрезентації продовжують циркулювати в мережі, вступаючи у взаємодію з іншими акторами. Це створює специфічну конфігурацію постмортальної соціальності, де пам'ять, комунікація і навіть певні форми «участі» здійснюються без безпосередньої участі носія досвіду.

Додатковий вимір цієї проблеми пов'язаний із розмиванням межі між живими та мертвими у цифровому середовищі. Сучасні технології, зокрема системи штучного інтелекту (ШІ), дозволяють відтворювати голос, стиль мовлення чи поведінкові патерни померлого, створюючи ефект квазіінтеракції. У цьому контексті цифрова ліміальність перестає бути лише станом «між» і набуває рис автономного режиму існування, у якому посмертна присутність не просто зберігається, а активно реконструюється та переінтерпретується. Це, своєю чергою, проблематизує саму ідею завершеності смерті як соціального факту, відкриваючи питання, чи можлива в умовах цифрової культури остаточна «соціальна смерть» індивіда.

Отже, категорія цифрової ліміальності дозволяє не лише описати новий емпіричний феномен, але й уточнити теоретичні уявлення про межі життя і смерті, показуючи, що в цифрову епоху ці межі дедалі більше визначаються не біологічними, а техносоціальними механізмами. Цифрова ліміальність виступає аналітичним зв'язком між теоретичним осмисленням постмортальної присутності та її конкретними соціальними формами.

Водночас окреслення цифрової ліміальності як проміжного стану між біологічною відсутністю та соціальною присутністю потребує звернення до конкретних соціальних практик, у межах яких ця невизначеність набуває певної впорядкованості. Якщо поняття цифрової ліміальності фіксує сам стан «пороговості», то подальший аналіз має бути спрямований на виявлення механізмів, що структурують і регулюють посмертну цифрову присутність. У цьому сенсі поняття цифрової смерті дозволяє конкретизувати процеси, що структурують постмортальну присутність, переводячи її з режиму відкритої потенційності у площину соціально організованих практик і взаємодій.

Цифрова смерть і безсмертя змінюють соціальні практики, пов'язані з пам'яттю та спадщиною. Такі традиційні ритуали, як поховання чи меморіальні служби, доповнюються цифровими формами вшанування, наприклад створенням меморіальних сторінок у соціальних мережах, які стають простором для колективного горювання, де люди можуть ділитися спогадами та підтримувати одне одного.

Переведення практик скорботи в онлайн-середовище змінює переживання втрати родиною та друзями. Так, згідно з моделлю «продовження зв'язків» (Continuing Bonds) мета скорботи – не «відпустити» померлого, а зберігати постійний зв'язок із ним. Соціальні мережі дозволяють покійному нібито зберігати «активну присутність» у житті близьких: на практиці Facebook та інші платформи відкривають нові можливості для «продовження онлайн-ідентичності» небіжчика. У багатьох спостереженнях помічено, що на сторінках покійних у Facebook формується «органічна спільнота» скорботних (членів родини й друзів), які разом співпроживають втрату й підтримують одне одного. Онлайн-меморіали й пости допомагають інтегрувати горе у повсякденне життя, створюючи відчуття віртуальної підтримки. Медіапости і коментарі слугують своєрідними каналами продовження спілкування. Нове бачення горя акцентує, що мета практики суму – «утримати» зв'язок з померлим, а не остаточно розірвати його.

Іншим виміром є трансформація доступу до широкого кола через функціонування онлайн-платформ: родичі та друзі можуть повідомити про смерть негайно, а незнайомці з усього світу можуть висловити співчуття. Це зміцнює соціальні ритуали, адже спільне обговорення втрати в інтернеті дозволяє людям відчутти підтримку віртуальної спільноти і «зміцнює існуючі ритуали» скорботи. Наприклад, за спостереженнями, саме через Facebook народжуються групи взаємопідтримки, адже ця платформа стала дуже буденною формою «комунікації почуттів».

Разом із перевагами виникають і нові виклики. Сум у соціальних мережах відбувається публічно, тож родичі часто відчувають соціальний тиск демонструвати скорботу в мережі. Частково це може допомагати пережити втрату: близькі отримують додаткову увагу і підтримку спільноти, але водночас цифрова відкритість породжує конфлікти, адже надмірна публічність може «розмити серйозність»

переживання і перетворити горе на видовищну публічну подію. Постійний доступ до цифрових спогадів про померлого іноді заважає повноцінному прийняттю смерті, оскільки повідомлення й фотографії тривалий час «тримають хворобливі емоції» активними.

Таким чином, у цифровому просторі ми спостерігаємо трансформацію смерті та ритуалів пам'яті. У соціальних мережах і спеціалізованих сервісах з'являються віртуальні меморіали, які продовжують виконувати функції кладовища чи обрядових залів. Наприклад, тепер активно створюють меморіальні сторінки у соціальних мережах, де зазначають дати народження і смерті покійного, викладають спогади, світлини та відео. Такі сторінки перетворюють звичайний профіль на «цифрове місце пам'яті», що дозволяє зберігати віртуальну ідентичність після фізичної смерті. Фактично це стає простором, де сім'я й друзі можуть збиратися, щоб пом'янути та згадати людину.

Звичкою стало створювати спеціальні сторінки в соціальних мережах чи на платформах на кшталт *ForeverMissed*, *Tributes.com* тощо. Ці цифрові меморіали містять спільні повідомлення від тих, хто переживає втрату, квіти-емодзі, запалені свічки на аватарах, тобто уявні похідні традиційних форм вираження жалоби. Віртуальні надгробки (іноді у вигляді QR-кодів на реальних могилах) та онлайн-трансляції похоронів також стають новими формами ритуалу. Таке публічне вшанування через інтернет дозволяє скорботним бути разом, навіть якщо вони розділені географічно.

Останніми роками з'явилися сервіси, що створюють цифрові реконструкції покійного. Наприклад, платформа *Eterni.me* на основі зібраних даних (листи, пости, фото) формує 3D-аватар, який «виглядає і говорить як оригінал», намагаючись емулювати особистість померлого. Саме так близькі можуть відчувати, що нібито продовжують спілкування з померлим. Відомий випадок, коли у південнокорейської телепрограми «Зустріти тебе» жінка зустрілася з померлою 7-річною донечкою у віртуальній реальності. «Може, це і є рай. Я побачила Найон, яка говорила зі мною з посмішкою, і це був дуже короткий, але і дуже щасливий час. Як ніби у мене був сон, про який я завжди мріяла», – поділилася враженнями жінка [30].

Американська платформа *Hereafter.ai* вже має понад два мільйони цифрових двійників. На головній сторінці сервісу зазначено: «Ваші історії та голос. Назавжди. Збережіть спогади за допомогою додатка, який задає вам питання про ваше життя. А потім дайте змогу вашим близьким почути важливі історії, спілкуючись із вашим віртуальним «Я» [31].

У усіх цих випадках мета – «тримати пам'ять живою» і продовжити емоційний зв'язок. Проте такі ритуали викликають і суперечки: спеціалісти звертають увагу, що «цифрова безсмертність» породжує етичні питання про приватність та коректність імітації померлого. Приклад такого 3D-аватару можна побачити серед персонажів американського серіалу «Скарпетта», в якому образ цифрового двійника померлої коханої можна розглядати не як технологічний артефакт, а як специфічну форму постмортальної присутності, що балансує між пам'яттю, симуляцією і соціальною взаємодією. Такий «двійник» зазвичай конструюється на основі цифрових слідів – повідомлень, відео, голосових записів, поведінкових патернів. У цьому сенсі він не є суб'єктом у строгому онтологічному значенні, але функціонує як інтерфейс продовження стосунків. Героїня серіалу взаємодіє не з «іншою особою», а з алгоритмічно впорядкованою моделлю, яка відтворює звичні реакції, інтонації та навіть емоційні сценарії. Цифровий двійник померлої коханої в «Скарпетті» можна інтерпретувати як модельну ситуацію, де цифрове безсмертя проявляється не як обіцянка «вічного життя», але як технологія відкладеного прощання. Він не долає смерть, а радше переформатує досвід втрати, переводячи його з режиму остаточності в режим керованої, але принципово неповної присутності.

Реалізація концепції цифрового безсмертя зіштовхується з фундаментальними технологічними обмеженнями. Основні складнощі пов'язані з картографуванням та моделюванням людського мозку. Сучасні нейронауки, попри значний прогрес, далекі від повного розуміння всіх аспектів його функціонування, особливо таких складних феноменів, як свідомість, емоції та суб'єктивний досвід. В мистецтві кіноіндустрія вже зверталася до цих питань, зокрема фільм «Субстанція» (2024) режисерки Коралі Фаржа ілюструє провал технології «продовження життя» через невміння оцифрувати та контролювати «суб'єктивність людини». Це порушує питання про доцільність прагнення до такого безсмертя за будь-яку ціну.

Крім технологічних, виникає безліч етичних питань. Наприклад, наскільки припустимим є втручання у свідомість людини та її відтворення в цифровому вигляді? Хто контролюватиме доступ до такої технології та нестиме відповідальність за її наслідки? Ці питання вимагають глибокого філософського та суспільного осмислення. Додатково існують значні правові та соціальні бар'єри. Питання контролю доступу до технології цифрового безсмертя та відповідальності за її наслідки залишаються відкритими. Культурний опір також є вагомим фактором, оскільки для значної частини населення подібні ідеї суперечать їхнім світоглядним або релігійним поглядам на життя і смерть.

Досягнення цифрового безсмертя ставить перед особистістю та суспільством низку безпрецедентних викликів. Так, людська унікальність та біорізноманіття є основою прогресу, а створення цифрових копій свідомості ставить під сумнів цю унікальність. Виникає дилема: чи зберігається оригінальна особистість, чи створюється щось принципово нове? Чи може існувати цифрова копія самостійно, що б змінило саме уявлення про те, що означає бути людиною?

Тривогу викликає і вразливість «цифрової особистості» до несанкціонованого копіювання, блокування, знищення або модифікації, що породжує питання про захист цифрової ідентичності та запобігання зловживанням, а отже, значними є ризики використання цифрових копій не за призначенням. У цьому сенсі цифрові платформи функціонують як елементи «суспільства контролю» Ж. Дельоза, де посмертна присутність підтримується через безперервне накопичення, обробку та актуалізацію даних [27].

У правовій площині регулювання цих аспектів цифрового безсмертя знаходиться на початкових стадіях. Чи матиме цифрова копія права особистості? Яка її правова відповідальність? Як вирішуватиметься питання авторства на відтворенні спогади та дії? Ці питання потребуватимуть розробки нового законодавства та етичних норм.

Пам'ять та особистий досвід становлять основу особистості. При створенні цифрових копій виникає питання про точність їх передачі. Технічно можливо зберегти величезну кількість даних, але людські спогади не є статичною інформацією: вони змінюються, переосмислюються, що складно відтворити в цифровій системі. Більше того, природна здатність пам'яті забувати є важливим аспектом психологічного благополуччя. Штучне збереження всіх спогадів може призвести до когнітивного конфлікту та ускладнити прийняття втрати близьких, оскільки цифрові копії здатні підтримувати ілюзію присутності померлого, розмиваючи межу між життям і смертю у свідомості.

Висновок. У межах дослідження ми пропонуємо принципово розрізняти поняття постмортальної соціальності та цифрового безсмертя, які, попри семантичну близькість, фіксують різні аналітичні рівні опису. Постмортальна соціальність використовується як описово-аналітичне поняття для позначення фактичних процесів продовження соціальної присутності індивіда після його біологічної смерті. Воно акцентує увагу на тому, як саме функціонують цифрові сліди, як вони включаються у взаємодії, практики пам'яті та алгоритмічні процеси. У цьому сенсі йдеться не про «безсмертя» як таке, а про специфічний режим соціального існування, що характеризується розривом між відсутністю суб'єкта та збереженням його соціальної операційності. Натомість цифрове безсмертя є радше нормативно-уявною та дискурсивною конструкцією, яка описує ідею або обіцянку продовження існування особи у цифровому середовищі. Це поняття функціонує на рівні культурних наративів, техноутопічних проєктів і медійних репрезентацій, де цифрові технології постають засобом подолання смертності. Воно передбачає певну цілісність і тяглість «Я», яка, однак, у реальних практиках виявляється проблематичною.

Таким чином, якщо цифрове безсмертя апелює до уявлення про продовження суб'єкта, то постмортальна соціальність описує трансформацію форм його соціальної присутності. Перше пов'язане з очікуваннями, проєкціями та ідеологіями технологічного майбутнього, друге – з емпірично спостережуваними техносціальними процесами. Їх розмежування дозволяє уникнути редукції аналізу до технооптимістичних або технопесимістичних інтерпретацій і зосередитися на конкретних механізмах функціонування пам'яті, даних і соціальних зв'язків у постмортальному вимірі.

У цьому контексті запропоноване поняття цифрової лімінальності дозволяє описати проміжний техносціальний стан між біологічною смертю індивіда та його остаточною зникненням із соціального простору. Цифрова лімінальність фіксує ситуацію, за якої фізична відсутність особи не збігається з її соціальною відсутністю, оскільки цифрові профілі, архіви даних, алгоритмічні механізми та мережеві взаємодії продовжують підтримувати ефект присутності. У такому стані індивід втрачає можливість безпосередньої агентності, однак його цифрові репрезентації залишаються включеними у комунікативні процеси, практики пам'яті та алгоритмічно опосередковані форми соціальної взаємодії. Це дозволяє розглядати цифрову смерть не як одномоментне припинення соціального існування, а як пролонгований і алгоритмічно підтримуваний процес переходу.

Концепція «цифрового безсмертя» є одним із найскладніших та найбагатогранніших феноменів сучасності, що виходить за межі суто технологічної сфери, зачіпаючи глибокі філософські, етичні, правові та соціокультурні аспекти. Вона здатна кардинально змінити уявлення про людську ідентичність, життя, смерть та природу існування. Успішне осмислення та потенційна імплементація цифрового безсмертя вимагатиме не лише проривів у нейротехнологіях та штучному інтелекті, але й глибокого переосмислення фундаментальних принципів людського співіснування, розробки нових правових та етичних рамок, а також відкритого суспільного діалогу щодо меж дозволеного та бажаного у цифровій трансформації людства.

Таким чином, запропонований підхід дозволяє уточнити соціологічне розуміння межі між життям і смертю в умовах цифровізації як динамічний техносціальний конструкт, що формується через взаємодію цифрових платформ, алгоритмів і практик соціальної пам'яті.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з поглибленням аналізу постмортальної соціальності як специфічного режиму взаємодії у цифровому середовищі. Зокрема, потребують окремого вивчення механізми алгоритмічного відтворення посмертної присутності, трансформації практик горювання в умовах ІІІ, а також питання соціального контролю та власності на цифрові дані померлих. Важливим напрямом є емпіричні дослідження досвіду користувачів, які взаємодіють із цифровими репрезентаціями померлих, що дозволить уточнити соціальні наслідки поширення технологій цифрового безсмертя.

Саме тому мілітаризація має і в подальшому досліджуватися соціологами, особливо в умовах українського суспільства. Тут особливо важливими, як нам видається, будуть дослідження стратегій самозбереження та самовідтворення громадянського суспільства у взаємодії з мілітаризмом, формування гібридних та складних способів співіснування та співпрацювання, динаміка культурних та субкультурних форм у суспільстві в таких умовах, а також конструювання нових інституційних утворень, які стануть адаптивними відповідями суспільства на специфічні умови існування.

Список використаної літератури:

1. Bank of Memories. URL: <https://reherit.org.ua/operators/bank-of-memories>; Спогади України. URL: <https://memoriesofua.com/uk/about>
2. Massimi M., Charise A. *Dying, Death, and Mortality: Towards Thanatosensitivity in HCI*. 2009.
3. Bassett D. J. *Digital Afterlife: Death and Digital Media in the 21st Century*. London : Routledge, 2020. 240 p.
4. Stokes P. *Digital Souls: A Philosophy of Online Death*. London : Bloomsbury Academic. 2019. 272 p.
5. Gibbs M., Meese J., Arnold M., Nansen B., & Carter M. (2015). Funeral and Instagram: Death, Social Media, and Platform Vernacular. *Information, Communication & Society*. 2015. 18(3). P. 255–268.
6. Brubaker J. R., Hayes G. R., Dourish P. Beyond the Grave: Facebook as a Site for the Expansion of Death and Mourning. *The Information Society*. 2016. Vol. 29, No. 3. P. 152–163.
7. Floridi L. *Information Ethics: Its Nature and Scope*. 2010.
8. Sofka C. J., Cupit I. N. and Gilbert K. R. *Dying, Death, and Grief in an Online Universe*. 2012.
9. Вітюк І. Механістична онтологія нового часу (XVI–XVIII СТ.) як філософське підґрунтя сучасних концепцій технологічного безсмертя людини. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. №1(97) 2025. С. 79–86. DOI: [https://doi.org/10.35433/PhilosophicalSciences.1\(97\).2025.79-86](https://doi.org/10.35433/PhilosophicalSciences.1(97).2025.79-86)
10. Харитонов О. І., Харитонов Є. О. Цифрова людина, цифрова особа та цифрова особистість: до проблеми співвідношення. *Часопис цивілістики*. URL: <https://clj.nuoua.od.ua/archive/49/1.pdf>
11. Кобижча Н. «Цифрова смерть та безсмертя» у сучасному науковому дискурсі. *Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері*. 2023. Т. 6. № 1 С. 205–216. DOI: <https://doi.org/10.31866/2617-796X.6.1.2023.283991>
12. Король Д. О. Меморативна актуалізація проблематики «цифрового безсмертя». *Культура пам'яті. Гендерні реценції. Локальні історії : збірник матеріалів круглих столів, листопад-грудень 2023 р. (у 2 частинах) / наук.-ред. кол.: Чміль Г. П., Демчук Р. В., Король Д. О. та ін.] ; Інститут культурології Національної академії мистецтв України. Київ : ІК НАМ України, 2023. С. 108–119.*
13. Бугайова Н. М. Етичні та юридичні аспекти цифровізації особистості. *Актуальні проблеми психологічного забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів. Збірник тез II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 28 жовтня 2021 р.)*. С. 15–19. URL: <https://elar.nauvis.edu.ua/server/api/core/bitstreams/270690c5-c14b-4af9-b640-9117e9ba3db8/content>
14. Вовк М. З. Особливості правового регулювання спадкування цифрових активів та інтелектуальної власності в умовах розвитку блокчейн-технологій. *Академічні візії*. Вип. 35/2024. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13903131>
15. Чупрій-Бакшеева Д. Особливості регулювання цифрового спадкування за законодавством США та держав-членів ЄС. *Право і суспільство*. 2024. № 2. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.15>
16. Ясечко С. В. Цифровий спадок в епоху діджиталізації. *Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 трав. 2022 р.)*. Харків : ХНУВС, 2022. С. 218–221. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d23add47-cfb1-484f-ae8f-30d0311c7b43/content>
17. Halbwachs M. *On Collective Memory*. Chicago : University of Chicago Press. 1992. 244 p.
18. Connerton P. *How Societies Remember*. Cambridge : Cambridge University Press, 1989. 210 p.
19. Haraway D. *A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century*. New York : Routledge, 1991. 223 p.
20. Bostrom N., Savulescu J. *Transhumanist Values. Human Enhancement*. Oxford : Oxford University Press. 2005. P. 3–14.
21. Goffman, E. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, NY: Doubleday. 1959.
22. Lifton, R. J. *The Broken Connection: On Death and the Continuity of Life*. New York: Simon & Schuster. 1979. 23. Lupton D. *Digital Death*. Routledge. 2015. 230 p.
24. Jurgenson N. *The IRL Fetish*. The New Inquiry. 2013.
25. Latour B. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press. 2005.
26. Castells M. *Communication Power*. Oxford University Press. 2009.
27. Deleuze G. *Postscript on the Societies of Control*. October. 1992. No. 59. Pp. 3–7.
28. Van Gennep A. *Les Rites de passage*. Paris, 1909.
29. Moore Jerry D. Victor Turner: Symbols, Pilgrims, and Drama. *Visions of Culture*. Lanham, MD: AltaMira Press. 2012. P. 224–234.
30. У Південній Кореї жінка зустрілася з померлою донечкою у віртуальному світі. URL: <https://uain.press/videos/u-pivdennij-koreyi-zhinka-zustrilasya-z-pomerloyu-donechkoyu-u-virtualnomu-sviti-1175053>
31. HereAfter. URL: <https://www.hereafter.ai>

Статтю отримано 09.03.2026

Статтю рекомендовано до публікації 09.04.2026

Статтю прийнято до друку 25.05.2026

Статтю опубліковано 29.05.2026

POSTMORTAL SOCIALITY IN THE DIGITAL AND THING AGE: BETWEEN THE DIGITIZATION OF DEATH AND THE CONSTRUCTION OF IMMORTALITY

Zinchyna Oleksandra – PhD in Sociology, Associate Professor, PhD in Sociology, Associate Professor, Department of Humanities and Social Sciences, O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, 17 Chornohlazivska St., 61002, Kharkiv, Ukraine, e-mail: Oleksandra.Zinchyna@kname.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4680-857X>.

This article presents a sociological analysis of the phenomena of digital death and digital immortality as interrelated yet conceptually distinct dimensions of postmortem sociality in the context of digitalization. It has been demonstrated that digital death does not signify the end of an individual's social existence, but rather their transformation into a different mode of presence, mediated by digital traces, algorithmic mechanisms, and platform infrastructures. In contrast, digital immortality is viewed as a normative-discursive construct regarding the possibility of continuing individual existence in the digital environment. Within the scope of this study, the concepts of «digital death» «digital immortality» and «postmortem sociality» are clarified, and the rationale for their analytical distinction is substantiated. The concept of the «digital liminality» is proposed as a tool for describing the intermediate state between biological death and an individual's social presence in a networked environment. It is shown that this state is characterized by a disconnect between the loss of agency and the preservation of operational presence in digital interactions. Particular attention is paid to the transformation of practices of memory and mourning in a mediatized culture, where digital platforms serve not only as tools for preservation but also as active agents in the reconfiguration of memory. The role of technosocial mechanisms in maintaining posthumous presence is analyzed, and the ethical, legal, and social challenges associated with the spread of digital immortality practices are outlined. The author concludes that postmortem sociality in the digital age is the result of the interaction between human practices, algorithmic processes, and institutional control, which necessitates a rethinking of the boundaries between life and death in contemporary society.

Keywords: digital death, digital immortality, postmortem sociality, digital liminality, modes, digital space, digital identity, mediatization, digital platforms, algorithmic governance, practices of mourning.

References:

1. Bank of Memories. (n.d.). Reherit. <https://reherit.org.ua/operators/bank-of-memories>; Memories of Ukraine. (n.d.). <https://memoriesofua.com/uk/about> (Accessed March 5, 2026)
2. Massimi, M., & Charise, A. (2009). *Dying, Death, and Mortality: Towards Thanatosensitivity in HCI*.
3. Bassett, D. J. (2020). *Digital Afterlife: Death and Digital Media in the 21st Century*. Routledge.
4. Stokes, P. (2019). *Digital Souls: A Philosophy of Online Death*. Bloomsbury Academic.
5. Gibbs, M., Meese, J., Arnold, M., Nansen, B., & Carter, M. (2015). Funeral and Instagram: Death, social media, and platform vernacular. *Information, Communication & Society*, 18(3), 255–268.
6. Brubaker, J. R., Hayes, G. R., & Dourish, P. (2016). Beyond the grave: Facebook as a site for the expansion of death and mourning. *The Information Society*, 29(3), 152–163.
7. Floridi, L. (2010). *Information Ethics: Its Nature and Scope*.
8. Sofka, C. J., Cupit, I. N., & Gilbert, K. R. (Eds.). (2012). *Dying, Death, and Grief in an Online Universe*.
9. Vityuk, I. (2025). Mechanistic ontology of the modern era (16th–18th centuries) as the philosophical foundation of contemporary concepts of technological immortality. *Bulletin of the Ivan Franko State University of Zhytomyr. Philosophical Sciences*, 1(97), 79–86. [https://doi.org/10.35433/PhilosophicalSciences.1\(97\).2025.79-86](https://doi.org/10.35433/PhilosophicalSciences.1(97).2025.79-86) [in Ukrainian]
10. Kharitonova, O. I., & Kharitonov, E. O. (n.d.). Digital human, digital person, and digital personality: On the problem of correlation. *Journal of Civil Law*. <https://clj.nuoua.od.ua/archive/49/1.pdf> (Accessed March 5, 2026) [in Ukrainian].
11. Kobyzhcha, N. (2023). «Digital death and immortality» in contemporary scientific discourse. *Digital Platform: Information Technologies in the Sociocultural Sphere*, 6(1), 205–216. <https://doi.org/10.31866/2617-796X.6.1.2023.283991> [in Ukrainian]
12. Korol, D. O. (2023). The memorialization of the issue of «digital immortality» In G. P. Chmil, R. V. Demchuk, D. O. Korol, et al. (Eds.), *The Culture of Memory. Gender Receptions. Local Histories: Collection of Roundtable Materials*, November–December 2023 (pp. 108–119). Institute of Cultural Studies of the National Academy of Arts of Ukraine. [in Ukrainian]
13. Bugayova, N. M. (2021). Ethical and legal aspects of the digitalization of the individual. In *Current Issues in the Psychological Support of Law Enforcement Officers' Professional Activities* (pp. 15–19). <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/270690c5-c14b-4af9-b640-9117e9ba3db8/content> (Accessed March 5, 2026). [in Ukrainian]
14. Vovk, M. Z. (2024). Features of the legal regulation of the inheritance of digital assets and intellectual property in the context of blockchain technology development. *Academic Visions*, (35). <https://doi.org/10.5281/zenodo.13903131>. [in Ukrainian]
15. Chupriy-Baksheeva, D. (2024). Features of the regulation of digital inheritance under the laws of the United States and EU member states. *Law and Society*, (2). <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.15>. [in Ukrainian]
16. Yasechko, S. V. (2022). Digital inheritance in the era of digitalization. In *Problems of Civil Law and Procedure* (pp. 218–221). Kharkiv National University of Internal Affairs. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d23add47-cfb1-484f-ae8f-30d0311c7b43/content> (Accessed March 5, 2026) [in Ukrainian]
17. Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. University of Chicago Press.
18. Connerton, P. (1989). *How Societies Remember*. Cambridge University Press.
19. Haraway, D. (1991). *A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century*. Routledge.
20. Bostrom, N., & Savulescu, J. (2005). Transhumanist values. In J. Savulescu & N. Bostrom (Eds.), *Human Enhancement* (pp. 3–14). Oxford University Press.

21. Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Doubleday.
22. Lifton, R. J. (1979). *The Broken Connection: On Death and the Continuity of Life*. Simon & Schuster.
23. Lupton, D. (2015). *Digital Sociology*. Routledge.
24. Jurgenson, N. (2013, February 15). *The IRL fetish. The New Inquiry*. <https://thenewinquiry.com/the-irl-fetish/> (Accessed March 5, 2026).
25. Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press.
26. Castells, M. (2009). *Communication Power*. Oxford University Press.
27. Deleuze, G. (1992). Postscript on the societies of control. *October*, 59, 3–7.
28. Van Gennep, A. (1909). *Les Rites de passage*.
29. Moore, J. D. (2012). Victor Turner: Symbols, pilgrims, and drama. In J. D. Moore (Ed.), *Visions of Culture* (pp. 224–234). AltaMira Press.
30. In South Korea, a woman reunited with her deceased daughter in a virtual world. (2020, March 5). UAIN Press. <https://uain.press/videos/u-pivdennij-koreyi-zhinka-zustrilasya-z-pomerloyu-donechkoyu-u-virtualnomu-sviti-1175053> (Accessed March 5, 2026). [in Ukrainian]
31. HereAfter. (n.d.). <https://www.hereafter.ai> Accessed March 5, 2026)

The article received 09.03.2026

The article is approved for publication 09.04.2026

The article is recommended for publication 25.05.2026

The article is published 29.05.2026

ІНТЕРНЕТ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: НОВА ЛОГІКА ДОСТУПУ ДО ЗНАННЯ ТА ЇЇ КОГНІТИВНІ НАСЛІДКИ

Бойко Артем Сергійович – здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти ступеня доктора філософії з соціології кафедри політичної соціології навчально-наукового інституту соціології та медіакомунікацій Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: artem.boiko@unit.city, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-2789-0110>

У статті проаналізовано трансформацію інтернету в умовах розвитку генеративного штучного інтелекту (ШІ). Обґрунтовано, що сучасне цифрове середовище поступово відходить від навігаційної моделі, в межах якої користувач самостійно здійснює пошук, відбір і порівняння джерел, і набуває ознак доставної моделі, де інформація подається у формі персоналізованих стрічок, рекомендацій та згенерованих відповідей. Показано, що така зміна логіки доступу до знання супроводжується трансформацією когнітивних практик: частина операцій, пов'язаних із пошуком, синтезом та інтерпретацією інформації, делегується алгоритмічним системам, тоді як діяльність користувача дедалі більше зосереджується на уточненні, відборі та редагуванні готових варіантів. Окрему увагу приділено змінам у сфері творчості. Запропоновано поняття «алгоритмічно опосередкована творчість» для опису нової форми креативної діяльності, у якій алгоритмічні системи генерують множину можливих рішень, а людина виконує функції їх спрямування, оцінювання, комбінування та редагування. Визначено, що зазначені процеси мають суттєві соціальні наслідки, пов'язані зі зміною ролі користувача, переосмисленням автономії суб'єкта, ризиками стандартизації культурного виробництва та трансформацією способів взаємодії з інформацією онлайн. Розглянуто вплив алгоритмічної медіації на структуру інформаційного поля, включаючи посилення ефектів фільтрації, персоналізації та фрагментації публічного дискурсу. Акцентовано, що зростання ролі генеративних систем змінює характер довіри до інформації, оскільки межа між створенням і відтворенням стає менш очевидною для користувача. Показано, що розвиток ШІ змінює не лише технологічні форми доступу до знання, але й когнітивні та соціальні механізми його засвоєння й продукування. Визначено перспективи подальших досліджень з обраної проблематики, зокрема вивчення довгострокових соціальних ефектів впровадження генеративного штучного інтелекту.

Ключові слова: штучний інтелект, ШІ, генеративний штучний інтелект, інтернет, цифрове середовище, доступ до знань, соціальні наслідки, когнітивні практики, алгоритмічно опосередкована творчість, когнітивне делегування.

Для цитування: Бойко А. С. Інтернет в умовах розвитку штучного інтелекту: нова логіка доступу до знання та її когнітивні наслідки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2026. Випуск 56. С. 51-56. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-05>

How to Cite: Boiko, A. (2026) 'The Internet In The Artificial Intelligence Age: A New Logic Of Access To Knowledge And Its Cognitive Consequences'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*. 56. pp. 51-56. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-05> [in Ukrainian]

Постановка проблеми. В сучасному цифровому суспільстві інтернет виступає ключовим середовищем доступу до знання. Втім, нині логіка цього доступу зазнає суттєвої трансформації під впливом розвитку алгоритмічних рекомендаційних систем і генеративного штучного інтелекту (ШІ). Якщо раніше взаємодія з інформацією будувалася за моделлю активної навігації, що передбачала самостійний пошук, відбір і порівняння джерел, то нині дедалі більшого поширення набуває модель, у межах якої інформація подається користувачу у вже відібраному або згенерованому вигляді.

Такий перехід супроводжується зміною ролі користувача в процесі пізнання: від активного суб'єкта, який конструює знання через взаємодію з множинністю джерел, до учасника взаємодії з уже структурованими інформаційними конструкціями. Відповідно трансформуються і когнітивні практики – частина операцій, пов'язаних із пошуком, аналізом і синтезом інформації, делегується алгоритмічним системам, тоді як діяльність користувача дедалі більше зосереджується на уточненні, відборі та редагуванні результатів.

Попри значну кількість досліджень, присвячених цифровим медіа, алгоритмічній селекції інформації та впливу ШІ на суспільство, все ще недостатньо розкритим залишається взаємозв'язок між

трансформацією структури інтернету як середовища доступу до знання та зміною когнітивних і творчих практик користувача. Зокрема потребує теоретичного осмислення перехід від «навігаційної» до «доставної» моделі цифрового середовища (терміни, які в межах статті використовуються як умовне аналітичне розрізнення) та його наслідки для характеру пізнання, мислення і творчості.

Таким чином, наукова проблема полягає у виявленні та концептуалізації змін у логіці доступу до знання в умовах розвитку генеративного ШІ, а також у визначенні його впливу на трансформацію когнітивних і творчих практик користувача.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика трансформації цифрового середовища під впливом алгоритмічних систем і ШІ перебуває в центрі уваги сучасних соціогуманітарних досліджень. Значний внесок у розуміння логіки цифрової культури зробив Л. Манович, який розглядав нові медіа як середовище вибору, навігації, комбінування та реміксу, підкреслюючи, що цифрові технології змінюють не лише форми репрезентації інформації, а й самі способи взаємодії з нею [1]. Важливим напрямом досліджень є також вивчення платформ як посередників доступу до інформації. У працях Т. Гіллеспі та Ж. ван Дейка, Т. Пула, М. де Вааля показано, що цифрові платформи не є нейтральними каналами передавання змісту, вони виступають активними інфраструктурами, які визначають видимість, ієрархію та доступність інформації для користувача [2; 15]. У цьому ж контексті Е. Парайзер акцентує увагу на феномені «filter bubble», в межах якого персоналізовані алгоритми формують індивідуалізовані інформаційні середовища [3], тоді як Ш. Зубофф розглядає ці процеси як частину ширшої логіки «наглядового капіталізму», що базується на зборі та комерціалізації поведінкових даних [16].

Окремий блок досліджень присвячений когнітивним наслідкам цифровізації. Зокрема, Д. Вегнер у межах концепції *transactive memory* обґрунтував, що люди мають тенденцію переносити функції збереження знань на зовнішні системи та інших учасників взаємодії [4]. Подальший розвиток цієї логіки представлений у праці Б. Спероу, Дж. Лю та Д. Вегнера, де доведено, що в умовах постійного доступу до цифрових ресурсів користувачі частіше запам'ятовують не саму інформацію, а спосіб її отримання [5]. Поглиблення цієї перспективи пропонує теорія розширеного мислення А. Кларка, згідно з якою цифрові технології можуть виступати як зовнішні когнітивні компоненти [17], що доповнюється сучасними інтерпретаціями вебу як середовища розподіленого та опосередкованого пізнання [18]. Н. Карп, своєю чергою, звертає увагу, що цифрове середовище стимулює фрагментарні та прискорені форми сприйняття й обробки інформації [6].

У новітніх дослідженнях дедалі більшого значення набуває аналіз ШІ як якісно нового етапу розвитку цифрового середовища. Зокрема, у праці Е. Бендер, Т. Гебру, А. Макміллан-Мейджор і Ш. Мітчелл порушено питання ризиків великих мовних моделей (LLM), зокрема їхнього впливу на виробництво змісту, відтворення упереджень і трансформацію довіри до інформації [8]. Дослідження у сфері обчислювальної творчості (зокрема концепція *Creative Adversarial Networks*) демонструють здатність алгоритмічних систем генерувати варіативні творчі рішення [19], що відкриває можливість для переосмислення класичної моделі творчості як процесу «сліпої варіації та селективного відбору» [11].

Аналітичні звіти *Pew Research Center*, *McKinsey*, *Stanford HAI* та *World Economic Forum* фіксують стрімке поширення генеративного ШІ як у повсякденних практиках користувачів, так і в організаційній діяльності, що свідчить про масштабність і системний характер цієї трансформації [9; 10; 12; 21; 22]. Водночас міжнародні інституції, зокрема *OECD* і *UNESCO*, наголошують на необхідності нормативного осмислення впливу ШІ на соціальні інститути, економіку та виробництво знання [13; 14].

Водночас, попри значну кількість досліджень, недостатньо вивченим залишається взаємозв'язок між трансформацією інтернету як середовища доступу до знання, зміною когнітивних практик користувача та переосмисленням характеру творчої діяльності в умовах розвитку генеративного ШІ. Саме цей аспект і становить дослідницький фокус даної статті.

Отже, метою статті є аналіз трансформації інтернету від простору навігації до середовища доставки інформації в умовах розвитку генеративного ШІ, зокрема її впливу на когнітивні та творчі практики користувача.

Виклад основного матеріалу. Історично інтернет формувався як гіпертекстове середовище, у межах якого користувач здійснював активну навігацію між взаємопов'язаними інформаційними вузлами. Така модель передбачала самостійне формування запиту, вибір джерел, переходи між сторінками та поступове конструювання уявлень на основі множинних фрагментів інформації. У цьому процесі пошук виступав не лише інструментом доступу до інформації, але й невід'ємною частиною когнітивної діяльності, оскільки включав формулювання питання, оцінку релевантності джерел та інтерпретацію результатів [1].

Подібна логіка відповідає класичному уявленню про інтернет як про децентралізовану систему, де користувач виступає активним суб'єктом пізнання. Як зазначає Л. Манович, ключовими операціями цифрової культури є вибір, навігація та комбінування, що формують особливий тип взаємодії з інформацією [1].

Однак із розвитком цифрових платформ спостерігається поступова зміна цієї моделі. Впровадження алгоритмічних рекомендаційних систем призводить до того, що значна частина інформації починає надходити до користувача у вже відбраному вигляді. Як підкреслює Т. Гіллеспі, цифрові платформи виконують функцію посередників, які не лише організовують доступ до інформації, але й активно формують її «видимість» [2]. У ширшому контексті ці процеси можуть бути інтерпретовані через концепцію «платформного суспільства», у межах якої цифрові платформи виступають ключовими інфраструктурами організації соціальної взаємодії та доступу до інформації [15]. Водночас, як зазначає Шошана Зубофф, алгоритмічні системи дедалі більше інтегруються в економіку спостереження, де дані користувача стають ресурсом для прогнозування і моделювання поведінки [16]. У результаті формується інша логіка доступу до інформації, яку можна описати як зсув від моделі «запит → пошук → вибір» до моделі «поведінка → прогноз → пропозиція». У межах цієї моделі алгоритмічні системи аналізують попередню активність користувача та формують персоналізовані інформаційні потоки, що зменшує необхідність самостійного пошуку [3].

Подібні процеси описані у концепції «filter bubble», запропонованій Е. Парайзером, згідно з якою користувач взаємодіє з персоналізованою інформаційною реальністю, сформованою алгоритмічними системами [3]. Подальший розвиток генеративного ШІ поглиблює цю трансформацію. На відміну від рекомендаційних систем, які працюють із вже існуючим змістом, генеративні моделі здійснюють його синтез, об'єднуючи різні джерела у єдину відповідь. Як наслідок, користувач дедалі частіше взаємодіє не з множинністю інформаційних джерел, а з їхньою узагальненою репрезентацією [9].

Важливість цієї трансформації підтверджується і масштабами поширення генеративного ШІ. За даними аналітичного звіту Pew Research Center, станом на 2025 рік 34% дорослих у США вже користувалися ChatGPT, причому серед молодших вікових груп цей показник є істотно вищим. Ці дані свідчать не лише про швидке поширення технології, але про зміну самої моделі взаємодії з інформацією. Зокрема, висока частка користування генеративними системами серед молодших аудиторій вказує на формування звички отримувати інформацію у вигляді готових, згенерованих відповідей, мінаючи етапи пошуку та порівняння джерел. Це означає, що доставна модель доступу до знання закріплюється не як допоміжна, але як базова когнітивна практика для нових користувачів.

Водночас McKinsey в своєму звіті фіксує широке впровадження генеративного ШІ в організаціях, хоча перехід від експериментального використання до повномасштабної інтеграції все ще залишається нерівномірним, що вказує на перехідний характер сучасного етапу, у якому співіснують дві моделі доступу до знання, але з поступовим розширенням домінування доставної [10].

Таким чином, відбувається структурний зсув логіки доступу до інформації – від розподіленого та багатокрокового процесу до більш централізованої та скороченої взаємодії з уже підготовленим або згенерованим змістом. Ця трансформація створює передумови для зміни когнітивних практик користувача. Зокрема, у класичній моделі взаємодії з інтернетом пізнання передбачало послідовність дій – формулювання запиту, пошук, відбір джерел, їхнє порівняння та інтерпретацію, де користувач виконував значну частину когнітивної роботи самостійно. У сучасному ж цифровому середовищі частина цих функцій делегується технологічним системам, що доцільно розглядати в межах концепції когнітивного делегування (cognitive offloading), запропонованої Д. Вегнером. Згідно з нею, люди мають тенденцію до переносу функцій збереження та обробки інформації на зовнішні носії та системи [4]. У сучасних дослідженнях ця логіка розвивається в межах концепцій розширеного та розподіленого пізнання, згідно з якими когнітивні процеси виходять за межі індивідуального розуму та включають зовнішні технічні системи [17; 18].

Подальші дослідження, зокрема робота Б. Спероу, демонструють, що за умов постійного доступу до цифрових ресурсів користувачі частіше запам'ятовують не саму інформацію, а спосіб її отримання [5]. Це свідчить про зміну структури когнітивних процесів, у яких зменшується роль внутрішнього збереження знань. У випадку із генеративним ШІ ця тенденція поширюється і на обробку інформації – користувач дедалі частіше взаємодіє з уже підготовленими або згенерованими відповідями, що зменшує необхідність виконання таких когнітивних операцій, як пошук, порівняння та синтез [6].

У цьому контексті доцільно говорити про формування нової когнітивної моделі, яку можна описати як взаємодію з варіантами. Замість самостійного конструювання знання користувач працює з уже сформованими інформаційними конструкціями: уточнює запит, обирає серед запропонованих варіантів або редагує отриманий результат. Таким чином, змінюється характер когнітивної діяльності – від процесуального до реактивно-редагувального. Подібні зміни узгоджуються з тезою Н. Карра про те, що цифрове середовище сприяє формуванню швидких і фрагментарних способів обробки інформації [6]. Генеративні технології підсилюють цю тенденцію, скорочуючи кількість кроків між запитом і результатом.

Можна констатувати, що трансформація цифрового середовища супроводжується не лише зміною способів доступу до інформації, але й глибинною перебудовою когнітивних практик, у межах яких зростає роль делегування та редагування. Зміни, що відбуваються у сфері когнітивних практик, знаходять своє відображення і в трансформації творчості як форми соціально опосередкованого виробництва змісту. Сучасні технологічні зміни впливають не лише на способи пізнання, але й на характер створення

культурних продуктів. Тут нам видається доцільним використовувати поняття алгоритмічно опосередкованої творчості для позначення такого типу креативної діяльності, в якому генерація варіантів дедалі частіше здійснюється алгоритмічними системами, тоді як людина виконує лише функції відбору, спрямування, редагування та композиційного узгодження результатів. Варто зауважити, що творча діяльність і в традиційному розумінні була близькою до пошукового процесу: суб'єкт генерує низку варіантів, комбінує їх, відкидає невдалі й поступово наближається до результату. Така логіка описується в межах теорій варіативності й відбору, зокрема у підході Д. Кемпбела, який розглядав творчість як механізм «сліпої варіації та вибіркового збереження» [11]. У сучасних умовах ця логіка доповнюється розвитком алгоритмічних систем генерації, зокрема неймережевих моделей, здатних самостійно продукувати нові варіанти візуального, текстового чи музичного змісту, що було продемонстровано у дослідженнях генеративних моделей творчості [19]. Це дозволяє говорити про зміщення центру творчого процесу від внутрішньої варіативності суб'єкта до зовнішнього згенерованого простору можливостей. Однак принципова відмінність сучасного етапу полягає у зміні джерела цієї варіативності. Якщо раніше множинність можливих рішень формувалася переважно в межах діяльності самого суб'єкта, то сьогодні вона дедалі частіше продукується зовнішніми алгоритмічними системами.

Використання генеративного ШІ радикалізує цю логіку: сучасні інструменти дозволяють створювати зображення, музику, відео та літературні продукти на основі короткого текстового запиту. Ця трансформація узгоджується з описаною Л. Мановичем логікою цифрової культури як культури вибору, комбінування та реміксу, у межах якої творчість дедалі менше пов'язана з первинним створенням і дедалі більше з операціями відбору, поєднання та трансформації [1].

У цьому контексті змінюється і структура творчого процесу. Якщо раніше він складався з етапів ідеації, реалізації та редагування, то сьогодні значна частина реалізації автоматизується, а ключовими стають формулювання запиту (prompt), оцінка результатів генерації та їхнє подальше коригування. Таким чином, творчість дедалі більше набуває характеру роботи з варіантами, що генеруються алгоритмічними системами, що призводить до зміни ролі суб'єкта творчості: користувач дедалі частіше виступає не як безпосередній виробник змісту, а як його організатор, редактор або куратор. Його компетенція полягає не стільки у створенні матеріалу, скільки у здатності керувати процесом генерації та відбору результатів.

Така трансформація має амбівалентний характер. З одного боку, знижується поріг входу у творчі практики, що розширює коло учасників культурного виробництва: інструменти генеративного ШІ дозволяють користувачам без професійної підготовки створювати складні культурні продукти, які раніше вимагали спеціалізованих знань і навичок. З іншого боку, стандартизація інструментів генерації створює ризик уніфікації результатів, оскільки значна частина контенту продукується за допомогою обмеженої кількості моделей, що працюють на подібних принципах, виникає тенденція до повторюваності стилістичних рішень і зниження різноманіття форм. Отже, у сфері творчості також відбувається структурний перехід від індивідуального виробництва змісту до алгоритмічно опосередкованого процесу його створення, у межах якого центральною стає не генерація «з нуля», а управління варіантами, що продукуються генеративними системами.

Описані зміни у структурі цифрового середовища, когнітивних практиках і творчості мають значні соціальні наслідки, оскільки впливають на характер взаємодії індивіда з інформацією та, відповідно, на формування нових типів соціальної поведінки. Відбувається трансформація ролі користувача: якщо у класичній моделі інтернету він виступав суб'єктом пошуку і відбору інформації, то в умовах алгоритмічно організованого середовища його роль дедалі більше зміщується у бік взаємодії з уже структурованими або згенерованими змістами. Це не означає повної втрати активності, однак змінює її характер: як вже було вказано, замість самостійного конструювання знання користувач дедалі частіше здійснює вибір, уточнення та редагування.

У цьому контексті можна говорити про зміну характеру автономії суб'єкта. Частина рішень, пов'язаних із відбором, структурою та подачею інформації, переноситься на рівень алгоритмічних систем. Як зазначає Т. Гіллеспі, платформи виконують роль посередників, які визначають видимість інформації, тим самим опосередковуючи доступ користувача до реальності [2]. Відповідно, автономія користувача дедалі більше залежить від логіки функціонування цих систем.

Другим важливим наслідком є зміна глибини когнітивної взаємодії з інформацією. Скорочення кількості когнітивних операцій, необхідних для отримання результату, може призводити до зниження рівня аналітичного опрацювання; як підкреслює Н. Карр, цифрове середовище стимулює швидкі, фрагментарні форми сприйняття, орієнтовані на негайний результат [6]. Генеративні технології посилюють цю тенденцію, зменшуючи необхідність самостійного пошуку і порівняння джерел.

Третім аспектом є зміна структури соціального виробництва змісту. З одного боку, зниження бар'єрів доступу до інструментів створення контенту розширює участь користувачів у культурному виробництві. З іншого боку, залежність від обмеженої кількості алгоритмічних систем створює ризик стандартизації результатів, що дає підстави говорити про одночасне розширення участі та звуження

різноманіття форм. Крім того, відбувається поступове зміщення меж між індивідуальним і технологічним у процесі виробництва змісту. Якщо раніше творчий продукт розглядався як результат діяльності конкретного суб'єкта, то в умовах використання генеративних систем він набуває характеру співпродукції людини і алгоритму. Це ускладнює питання авторства, відповідальності та інтелектуальної власності, та водночас вказує на трансформацію самого уявлення про творчість – від індивідуального акту створення до процесу взаємодії з алгоритмічними системами, які не просто розширюють можливості користувача, але й самостійно продукують варіанти рішень, зміщуючи роль людини від безпосереднього творення до відбору, спрямування та редагування.

Можна стверджувати, що трансформація цифрового середовища супроводжується формуванням нового типу суб'єкта, діяльність якого значною мірою відбувається у взаємодії з алгоритмічними системами. Цей суб'єкт не втрачає здатності до дії, однак його практики пізнання і творчості дедалі більше структуровані зовнішнім технологічним середовищем. Таким чином, розвиток ШІ не лише змінює інструменти роботи з інформацією в інтернеті, але й трансформує базові соціальні механізми взаємодії з нею, що потребує подальшого осмислення у межах соціологічного аналізу. Емпіричні дослідження також свідчать, що впровадження генеративного ШІ вже впливає на структуру праці, продуктивність і професійні практики, зокрема у сферах виробництва знання та креативної діяльності [21; 22].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розвиток генеративного ШІ слід розглядати як один із ключових факторів сучасної соціальної трансформації, що виходить далеко за межі технологічних змін. Йдеться не лише про появу нових інструментів, але й про формування нової інфраструктури виробництва, відбору та поширення знання, в межах якої алгоритмічні системи дедалі активніше виступають учасниками соціальних процесів.

ШІ поступово інтегрується у повсякденні практики, професійну діяльність і комунікацію, змінюючи структуру взаємодії між людьми, інформацією та інституціями. Це проявляється у перерозподілі функцій між людиною і технологією, зростанні залежності від алгоритмічних рішень та посиленні ролі цифрових платформ як ключових посередників соціальної реальності. У результаті формується новий тип соціального середовища, у якому значна частина змісту створюється, модифікується або фільтрується алгоритмічними системами.

Ці процеси мають амбівалентний характер. З одного боку, генеративний ШІ розширює доступ до знань і інструментів створення контенту, знижує бар'єри входу в різні сфери діяльності та відкриває нові можливості для індивідуальної та колективної участі. З іншого боку, зростають ризики, пов'язані з концентрацією контролю над інформаційними потоками, стандартизацією змісту, відтворенням упереджень і розмиванням меж відповідальності за створений контент. У цьому контексті особливого значення набуває питання автономії суб'єкта та його здатності зберігати критичну дистанцію щодо алгоритмічно сформованої інформації. Взаємодія з генеративним ШІ дедалі більше вимагає не лише технічної грамотності, а й нових форм соціальної та когнітивної компетентності, пов'язаних із оцінюванням, інтерпретацією та контролем алгоритмічних результатів.

Таким чином, генеративний ШІ постає не як окремий технологічний інструмент, а як структурний елемент сучасного соціального порядку, що впливає на способи організації знання, комунікації та культурного виробництва. З цим пов'язані і перспективи подальших досліджень, з-поміж яких нам окремо хотілось би виділити аналіз довгострокових соціальних ефектів впровадження генеративного ШІ. Зокрема, актуальним є вивчення трансформації соціальних інститутів під його впливом, зміни структури ринку праці, переосмислення ролі освіти, а також дослідження етичних і нормативних аспектів взаємодії людини та алгоритмічних систем у контексті відповідальності, довіри та авторства.

References:

1. Carr, N. (2020). *The shallows: What the Internet is doing to our brains* (Updated ed.). W.W. Norton & Company.
2. Gillespie, T. (2018). *Custodians of the Internet: Platforms, content moderation, and the hidden decisions that shape social media*. Yale University Press.
3. Manovich, L. (2013). *Software Takes Command*. Bloomsbury Academic.
4. Pariser, E. (2011). *The filter bubble: What the Internet is hiding from you*. Penguin Press.
5. Sparrow, B., Liu, J., & Wegner, D. M. (2011). Google effects on memory: Cognitive consequences of having information at our fingertips. *Science*, 333(6043), 776–778. <https://doi.org/10.1126/science.1207745>
6. Wegner, D. M. (1987). Transactive memory: A contemporary analysis of the group mind. In B. Mullen & G. R. Goethals (Eds.), *Theories of group behavior* (pp. 185–208). Springer.
7. Floridi, L. (2014). *The fourth revolution: How the infosphere is reshaping human reality*. Oxford University Press.
8. Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism*. PublicAffairs.
9. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2017). *Machine, platform, crowd: Harnessing our digital future*. W. W. Norton & Company.
10. McKinsey & Company. (2023). *The state of AI in 2023: Generative AI's breakout year*. <https://www.mckinsey.com>
11. OpenAI. (2023). GPT-4 technical report. *arXiv*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2303.08774>
12. Bubeck, S., et al. (2023). Sparks of artificial general intelligence: Early experiments with GPT-4. *arXiv*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2303.12712>

13. Dwivedi, Y. K., et al. (2023). So what if ChatGPT wrote it? Multidisciplinary perspectives on opportunities, challenges and implications of generative conversational AI. *International Journal of Information Management*, 71, 102642. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2023.102642>
14. Gillespie, T. (2020). Content moderation, AI, and the question of scale. *Big Data & Society*, 7(2). <https://doi.org/10.1177/2053951720943234>
15. Kshetri, N. (2023). Generative AI and the future of work. *IT Professional*, 25(4), 10–14. <https://doi.org/10.1109/MITP.2023.3278383>
16. Pew Research Center. (2024). AI and the future of human work. <https://www.pewresearch.org>
17. European Commission. (2023). Ethics guidelines for trustworthy AI. <https://digital-strategy.ec.europa.eu>
18. Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial intelligence: A modern approach* (4th ed.). Pearson.
19. Tegmark, M. (2017). *Life 3.0: Being human in the age of artificial intelligence*. Knopf.
20. Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2020). Rulers of the world, unite! The challenges and opportunities of artificial intelligence. *Business Horizons*, 63(1), 37–50. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2019.09.003>

Статтю отримано 26.04.2026

Статтю рекомендовано до публікації 21.05.2026

Статтю прийнято до друку 25.05.2026

Статтю опубліковано 29.05.2026

THE INTERNET IN THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE AGE: A NEW LOGIC OF ACCESS TO KNOWLEDGE AND ITS COGNITIVE CONSEQUENCES

Boiko Artem – PhD student at the Department of Political Sociology, Educational and Scientific Institute of Sociology and Media Communications, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: artem.boiko@unit.city, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-2789-0110>

The article analyzes the transformation of the Internet in the context of the development of generative artificial intelligence (AI). It argues that the contemporary digital environment is gradually shifting away from the navigational model, in which users independently search for, select, and compare sources, and is acquiring the features of a delivery model, where information is provided through personalized feeds, recommendations, and generated responses. This shift in the logic of access to knowledge is shown to be accompanied by a transformation of cognitive practices: a number of operations related to the search, synthesis, and interpretation of information are delegated to algorithmic systems, while user activity increasingly focuses on refining, selecting, and editing ready-made outputs. Particular attention is paid to changes in the field of creativity. The concept of algorithmically mediated creativity is proposed to describe such a new form of creative activity in which algorithmic systems generate a range of possible solutions, while humans perform the functions of directing, evaluating, combining, and editing them. These processes are found to have significant social implications, including changes in the user's role, the rethinking of subject autonomy, the risks of standardization in cultural production, and transformations in the ways of interacting with information online. The article also examines the impact of algorithmic mediation on the structure of the information environment, particularly the intensification of filtering, personalization, and the fragmentation of public discourse. It is emphasized that the growing role of generative systems reshapes the nature of trust in information, as the boundary between what is created and what is reproduced becomes less apparent to the user. The study demonstrates that the development of AI transforms not only the technological forms of access to knowledge, but also the cognitive and social mechanisms of its acquisition and production.

Keywords: artificial intelligence, AI, generative artificial intelligence, Internet, digital environment, access to knowledge, cognitive practices, social consequences, algorithmically mediated creativity, cognitive offloading.

The article received 26.04.2026

The article is approved for publication 21.05.2026

The article is recommended for publication 25.05.2026

The article is published 29.05.2026

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

DOI 10.26565/2227-6521-2026-56-06

УДК 314.745.23:316.65

ДОСВІД ВИМУШЕНОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ
ДОСЛІДЖЕННІ: ЕВРИСТИЧНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Малес Людмила Володимирівна – докторка соціологічних наук, професорка, професорка факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка 01601, Київ, вул. Володимирська, 64/13, e-mail: mlv_ua@knu.ua, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-8025-6019>

У статті розглядаються проблеми соціологічного вивчення досвіду вимушених переміщень населення України, актуалізованих російською збройною агресією проти України, яка триває з 2014 року. Наголошується, що внаслідок російсько-української війни мільйони українців та українців стали внутрішньо переміщеними особами (ВПО), переїхали жити в інший регіон України або виїхали за кордон, що робить цю вразливу соціальну групу надзвичайно значною, аби залишатися «сліпою плямою» вітчизняної соціології. Підкреслюється, що метою публікації є обґрунтування необхідності системного осмислення досвіду вимушеного переміщення не лише як об'єкта спеціалізованих соціологічних досліджень чи методологічного виклику для репрезентативності, але й як важливого виміру процесів структурування сучасного українського суспільства. Презентуються наявні дослідницькі підходи до наукового аналізу обраної проблематики, зокрема, цільові соціологічні студії, що спрямовані на вивчення можливостей, проблем, перспектив та наслідків адаптації ВПО до нових умов проживання, а також загальнонаціональні дослідження стратегій виключення чи інтеграції внутрішньо переміщених осіб у соціокультурне середовище приймаючої сторони. Доводиться, що емпіричні дослідження досвіду вимушеного переміщення, аналіз та інтерпретація їхніх результатів, розроблені на цій основі рекомендації органам влади різного рівня, освітнім та іншим установам можуть суттєво впливати на поліпшення процесів адаптації та інтеграції ВПО у суспільне життя у такій екстремальній ситуації, як війна. Сформульовано висновок про нагальну потребу подальшого всебічного соціологічного вивчення досвіду вимушених переселенців, у тому числі такої групи внутрішньо переміщених осіб, які перебували на тимчасово окупованій території.

Ключові слова: внутрішні переміщення, досвід вимушених переміщень, внутрішньо переміщені особи, біженці, репрезентативність, соціологічне дослідження.

Для цитування: Малес Л. В. Досвід вимушеного переміщення в соціологічному дослідженні: евристичні виклики для української соціології. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2026. Випуск 56. С. 57-65. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-06>

How to Cite: Males, L. (2026) 'Experience of forced displacement in sociological research'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»* 56. pp. 57-65. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-06> [in Ukrainian]

Постановка проблеми. Благодійний фонд «Право на захист», один з лідерів у правозахисті внутрішньо переміщених осіб (ВПО), постраждалих від воєнних дій, біженців та осіб без громадянства, так розпочинає виклад результатів спільного з агенцією Info Sapiens соціологічного дослідження: «Раніше слово «переміщення» означало лише звичайний процес руху. Студенти переїжджали у великі міста, люди вирушали у відрядження, змінювали місце проживання за власним бажанням. З 2014 року слово «переміщення» в Україні асоціюється з війною, втратою дому, болем і тривогою. Внутрішньо переміщені особи живуть у постійному дисбалансі між адаптацією та надією повернутись додому» [6]. Однак при цьому дослідникам деколонізація української історії відкрила чимало прикладів такого вимушеного переміщення, яке не могло бути досліджене та враховане у політиках, бо, з одного боку, фактично не існувало на той час соціологічних досліджень, а з іншого – державна політика щодо цих та багатьох інших трагедій українського народу (Голодомор, Голокост, Куренівська трагедія тощо) полягала у забутті, затиранні чи хоча би викривленні пам'яті. Серед таких масштабних вимушених переміщень з ХХ століття

найпершою на думку спадає масова евакуація з зони відчуження після аварії на ЧАЕС 1986 року, ще пам'ятна для багатьох¹. Після підризу 6 червня 2023 року росіянами дамби Каховської ГЕС знову була повернена в публічний простір тема зведення дніпровського каскаду водосховищ і примусового відселення із затоплених сіл [2]. А складні й неоднозначні польсько-українські історичні відносини, до яких частіше апелюють в польському політичному дискурсі, актуалізують звернення до трагічних сторінок і в українському дискурсі, варто лише навести згадку, що акцію «Вісла» – «військово-політична операція польської комуністичної влади, що полягала у депортації всього українського населення з південно-східних регіонів Польщі (Лемківщина, Холмщина, Надсяння й Підляшшя) до її північно-західних земель» [1]. Ще до того було вивезення нацистами української молоді, переважно дівчат, у Німеччину на примусові роботи – оstarбайтерство; депортації Москвою кримських татар, вірмен, болгар, турків, ромів з Криму у 1944 році, а до того – розкуркулення із виселення до віддалених районів СРСР у 30-х роках XX століття десятки тисяч українських родин [3]. Можна згадати і політику Російської імперії, яка теж активно практикувала примусові переселення, рухаючи людьми і цілими народами, мов фігурами на дошці.

Нині ці та інші примусові переміщення населення України потрапляють у дослідницьке поле переважно різних історичних дисциплін, а ті, що ще мають свідків чи збереглися в родинних переказах, стають проблематикою для досить нової міждисциплінарної методології усних історичних досліджень². Тож ВПО в українському суспільстві були в різні часи, але й досі досвід соціологічного дослідження спільнот з різним досвідом примусових переміщень не був достатньо напрацьований і опрацьований.

Збройна російська агресія починаючи з 2014 року актуалізувала проблему вимушених переміщень українських громадян і громадян у досі небаченому масштабі. За даними представництва Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні станом на 20 раунд збору даних (квітень 2025 року), на підконтрольних українській владі територіях налічується близько 3,7 млн ВПО, ще 4,1 млн тих, які після евакуації повернулися до своїх домівок³. Тож нині українське суспільство складається із майже 7,8 млн осіб, які мали досвід внутрішнього переміщення – і це не враховуючи тих наших громадян та громадян, які виїхали за кордон, а їх, за даними УВКБ ООН в Україні, станом на вересень 2025 року налічується понад 5,69 мільйонів⁴. І хоч відповідно до мапи УВКБ ООН⁵, розподіл осіб, які на даний час мають статус ВПО, за областями нерівномірний (найбільше їх у східних, київській та південних областях), та й самі ВПО походять переважно з прифронтових регіонів – це надто значна частка населення, щоби бути «невидимою» у соціологічних дослідженнях. Справді, з одного боку, увага до неї в спеціальних міжнародних, національних та регіональних проєктах є досить великою і навіть прицільною, а з іншого – особи з досвідом переміщення все ще є «сліпою плямою» сучасної української соціології в нетематичних соціологічних дослідженнях та соціологічному теоретизуванні.

Аналізуючи дослідження та публікації з даної тематики з часу початку збройної агресії росії проти України, а особливо за останні три роки, ми помічаємо певну тенденцію. В академічному та дослідницькому полі після збройного вторгнення росії ВПО поставали переважно об'єктом емпіричних соціологічних досліджень, із висвітленням як предмету тих чи інших аспектів їхнього буття на кшталт кількості ВПО, проблем ВПО, адаптації ВПО в приймаючих громадах в тому числі задля покращення надання їм гуманітарної допомоги [8; 12], цьому ж, приміром, присвячені звіти представництва міжнародної організації з міграції в Україні⁶. Інший спосіб присутності цієї групи в соціологічному дослідженні – це паралельне опитування ВПО та населення приймаючих громад з порівнянням оцінок інтеграції в цих двох вибірках [20], що також використано в дослідженні «Ставлення, виклики та можливості інтеграції ВПО у вибрані приймаючі громади», проведеному центром «Соціоінформ» у 2022 році⁷. Також поширена предметна тематизація в опитуванні мешканок і мешканців країни чи певного регіону, де оцінюється ставлення місцевого населення до ВПО [23; 15].

Ці дослідження здебільшого висвітлюють складну ситуацію з ВПО в Україні починаючи з 2014 та, особливо, після 2022 року, розкриваючи ключові виклики, пов'язані з соціальною згуртованістю та довірою до інституцій і співгромадян. Згідно з дослідженнями, значна кількість людей залишається переміщеними всередині країни або за кордоном, а їхнє повернення та інтеграція зустрічаються з дискримінацією,

¹ Про що свідчить, наприклад, проєкт Олени Ребрик на Громадському радіо “Чорнобиль. Спогади живих людей” <https://hromadske.radio/publications/chornobyl-spohady-zhyvykh-liudey-proiekt-oleny-rebryk>

² Цим опікується Українська асоціація усної історії: <https://oralhistory.com.ua/>

³ Міжнародна організація з міграції (МОМ). Дані про внутрішнє переміщення в Україні. Раунд 20. Квітень 2025 року. <https://dtm.iom.int/ukraine>

⁴ <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

⁵ <https://data.unhcr.org/en/country/ukr>

⁶ Звіти МОМ з моніторингу ситуації в Україні. URL: <https://dtm.iom.int/ukraine>.

⁷ Польовий етап тривав впродовж вересня-жовтня 2022 року і охопив 2200 респондентів з-поміж таких груп як: ВПО з 2014 року (13%), ВПО з 2022 року (37%) та 50% вибірки - приймаюче населення з 11 громад: <https://www.prostir.ua/?news=prezentatsiya-rezultativ-doslidzhennya-stavlennya-vyklyky-ta-mozhlyvosti-intehratsiji-vpo>

нерівним доступом до допомоги та низьким рівнем участі у громадському житті. Зокрема, економічні фактори, доступ до роботи та житла, культурні розбіжності виступають основними причинами соціальної напруженості та мотивацією для повернення або переміщення.

Науково-аналітична записка Інституту регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України, випущена слідом за першою наймасовішою хвилею вимушених переміщень внаслідок широкомасштабного нападу росії у 2022 році дає спробу всебічного аналізу ВПО для Карпатського регіону: від тлумачення як вразливої групи до розуміння їх як важливого ресурсу [4]. За даними Записки, обсяги внутрішньої вимушеної міграції зросли майже у 5 разів порівняно з чисельністю ВПО з початку російської агресії 2014 року, відповідно частка ВПО у свій максимальний 2015 рік першої фази війни становила 3,4%, а станом на початок квітня 2022 – 16-19% . Власне в областях західного макрорегіону частка за деякими обрахунками сягає 23% (Львівська обл.) – 30% (Закарпатська обл.) від населення.

Іншим прикладом досліджень, зосереджених на ВПО як об'єкті, є вже згадувана публікація БФ «Право на захист» [6], в основу якої лягло проведене ними спільно з компанією Info Sapiens ФГІ за участі ВПО, представників приймаючих громад і репатріантів, всього 1200 інтерв'ю. Як видно із заголовка, основний фокус був на сприйнятті осіб з досвідом переміщень, можливих конфліктах у громадах та тригерних темах. Не менш цікавим для соціологічного дослідження є фокус на психоемоційному стані ВПО як відмінному, чому присвячений розділ «Психоемоційний стан населення на тлі війни: від мобілізації ресурсів до поляризації оцінок» за редакцією Олени Злобіної з монографії ІС НАНУ [16, с. 177-208].

Проте навряд чи такі проекти, якими б численними та різнодисциплінарними вони не були, в змозі передбачити всі питання, пов'язані з ВПО, зокрема чи є значущі відмінності у сприйнятті людей з таким досвідом, а також врахувати всі впливи цього травматичного, принаймні для частки ВПО, але, на щастя, тимчасового досвіду на цінності, установки, найрізноманітніші ставлення і різні практики.

Тож *мета даної статті* – проаналізувати можливість та визначити потребу системного врахування досвіду вимушених переміщень населення України в соціологічних дослідженнях та теоретизуванні. Тобто ми пропонуємо не лише уточнення і компенсацію хиб регіональної репрезентації загальнонаціональних досліджень, але й з огляду на зміни територіальної структури населення, на ширший теоретико-методологічний рівень, осмислення досвіду вимушених переміщень як особливого виміру структурування спільнот, його соціальних наслідків.

Окремо варто зауважити, що з-поміж вже досить великої та досі недостатньої кількості таких проблемноорієнтованих дослідницьких проєктів ми маємо і вказівки на методологічні та етичні особливості дослідження ВПО в соціології, часом ґрунтовані на роботі міжнародних організацій, як-то рекомендації від EGRIS [11] чи УВКБ ООН [18]. Зосередження на власне ВПО як об'єкті та, відповідно, прагненні здійснити репрезентативне вибіркове опитування з так визначеної генеральної сукупності криє свої додаткові труднощі, котрі зауважуються у публікації УВКБ ООН «Отримання репрезентативних даних про ВПО: виклики та рекомендації». Зокрема у цьому документі висвітлюється складність збору точних та репрезентативних даних про ВПО у всьому світі, незважаючи на зростаючу потребу в таких даних для ефективної гуманітарної допомоги. У ньому розглядаються три основні категорії перешкод: операційні, концептуальні та політичні виклики. Операційні проблеми включають обмежений доступ, нестабільну безпекову ситуацію та швидкий рух населення, тоді як концептуальні виклики стосуються визначення того, хто вважається ВПО та як виміряти довгострокові рішення. Політичні труднощі виникають через різні зацікавленості міжнародних та національних суб'єктів, а також через те, що ВПО можуть приховувати свою ідентичність. Звіт закликає до посилення співпраці, стандартизації та використання як кількісних, так і якісних даних, наголошуючи, що найважливішим питанням завжди повинно бути: «Як ці дані будуть використані?» [18].

Інший ґрунтовний документ, посібник JIPS, підкреслює необхідність креативного та гнучкого підходу до вибірки у ситуаціях масового вимушеного переміщення, визнаючи труднощі зі створенням точних списків населення, і пропонує практичні приклади з досвіду Греції та Косово, де свого часу була велика кількість осіб з досвідом вимушеного переміщення. Це, своєю чергою, накладає серйозні обмеження на аналіз результатів, насамперед на їхню генералізацію. Ключем до надійного аналізу в таких умовах є не пошук ідеальної вибірки, а максимальна прозорість застосування методів, їхніх обмежень та чітке розуміння того, як ці обмеження впливають на можливі висновки [22].

Методологічні інструменти та рекомендації щодо їхнього застосування задля отримання репрезентативних даних про ВПО, особливо в умовах війни, але вже для випадку України містить видання «Моніторинг соціальної інтеграції ВПО». Воно розроблене Аналітичним центром «Соціоконсалтинг» у межах проєкту «Фенікс» і детально розкриває, як збирати достовірні дані про інтеграцію, зокрема обговорюючи питання репрезентативності вибірки, етичні аспекти та різні методи опитування (особисте, телефонне, онлайн) [12]. А у 2025 році за фінансування Ради Європи вийшли «Методичні рекомендації щодо проведення аналізу й оцінювання місцевих цільових програм стосовно врахування і задоволення потреб внутрішньо переміщених осіб», і серед критеріїв оцінки впливу МЦП на задоволення потреб і запитів ВПО є вказівка на необхідність врахування щонайповнішої інформації про ВПО у громаді, так і

їхньої думки та позиції щодо предмету МПЦ [10]. Таким чином, ми можемо віднести дані рекомендації до низки інших у вивченні окремих груп в суспільстві, а не власне суспільства.

З огляду на це цікавими видаються «Міжнародні рекомендації щодо статистики ВПО (IRIS)», які зокрема наголошують на потребі додавання модуля про ВПО до існуючих національних вибірових опитувань домогосподарств (наприклад, LSMS, DHS, MICS), оскільки це економічно ефективно і дозволяє порівнювати ВПО із загальним населенням. Цей посібник розроблений Експертною групою зі статистики біженців, ВПО та осіб без громадянства (EGRIS), і загалом він пропонує методологічні рекомендації для національних статистичних систем щодо збору, аналізу та поширення даних про примусово переміщені групи населення, також наголошує на важливості включення цих груп в офіційну статистику для інформування політики та моніторингу Цілей сталого розвитку. Посібник охоплює різні методи збору даних, включаючи переписи, опитування, використання адміністративних даних, оперативних даних від гуманітарних організацій та таких нетрадиційних джерел даних, як мобільні телефони та супутникові знімки. Особлива увага приділяється етичним принципам та подоланню викликів, пов'язаних з ідентифікацією та опитуванням вразливих груп населення, а також підкреслюється необхідність координації та співпраці між зацікавленими сторонами для підвищення якості та доступності даних [11].

Українські органи влади також долучаються до розробки цих питань, 13.09.2024 року з'явився Наказ Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, який затверджує методичні рекомендації щодо оцінки потреб ВПО на місцевому рівні. Він спонукає органи влади до проведення періодичного збору та аналізу даних про житло, працевлаштування, соціальні та інші потреби ВПО. Основна мета цих рекомендацій – допомогти громадам ефективніше реагувати на виклики, пов'язані з внутрішнім переміщенням, розробляти програми підтримки та сприяти адаптації та інтеграції ВПО. Документ також містить детальні приклади анкет для опитування ВПО, що охоплюють широкий спектр питань від демографічних даних до задоволеності різними видами допомоги та планів на майбутнє [14].

У соціологічній спільноті обговорення загальних методологічних труднощів досліджень у часи війни кваліфікує масове переміщення населення як один з викликів для репрезентації сучасного українського суспільства: «Водночас, слід враховувати систематичні відхилення вибірки через вимушену міграцію мільйонів громадян, спричинену російсько-українською війною» [7]; «За умов війни крім зазначеної формальної похибки додається певне систематичне відхилення. Фактори, що можуть впливати на якість результатів в умовах «воєнного часу», наводилися раніше КМІС. Загалом, ми вважаємо, що отримані результати все одно зберігають високу репрезентативність та дозволяють досить надійно аналізувати суспільні настрої населення.» [15]. С. Дембіцький у розділі «Особливості громадської думки та її вивчення в Україні під час війни» підсумкової монографії ІС НАНУ за 2023 рік зазначає: «Під час війни, якщо говорити про вивчення громадської думки, соціологія зіткнулася з рядом методологічних та онтологічних проблем: генеральна сукупність як історичний артефакт, дійсні можливості охоплення респондентів, безальтернативна соціально-культурна домінанта та її похідні, ресурсна криза та методологічні виклики» [16, с. 15].

Таким чином, досвід вимушеного переміщення зі специфічного об'єкта та предмета спеціальних соціологічних досліджень стає також викликом на шляху до забезпечення класичної репрезентативності загальнонаціональних опитувань, яку нині активно рефлексують. На особливу увагу в українському дослідницькому полі заслуговує методологічна праця очільника КМІС Володимира Паніотто «Methods for Data Quality Assessment in Wartime Surveys in Ukraine» [21], де детально описані проблеми з репрезентативністю даних через масову міграцію та способи їхньої мінімізації (за використання яких ВПО не є проблемою для репрезентативності телефонних опитувань) чи врахування у систематичній похибці. Разом з тим пропонується зміщення фокусу з «постійного» на «наявне» населення, тобто на тих, хто фактично перебуває на території в момент опитування. Через міграцію соціологи в Україні зараз орієнтуються саме на «наявне населення», тобто на тих, хто проживає в Україні на момент проведення дослідження.

Усвідомлюючи значущість масштабів переміщень населення, дослідницькі організації можуть не лише згадувати про виклики та збільшувати похибку вибірки, але й вдатися до стратегії виключення регіонів із суттєвою часткою населення з досвідом вимушеного переміщення, зосередившись на тих, де переважають, як вже вище згадувалося, непереміщені особи. «У зв'язку із російським вторгненням в Україну у низці регіонів неможливо було провести опитування громадської думки у зв'язку з масштабною евакуацією населення. Тому було прийнято рішення опитувати ті регіони, які з точки зору безпеки та демографічної структури зазнали мінімальних змін. Так, згідно дослідженню «Українці та війна», проведеному 9–11 квітня 2022 року дослідницькою панеллю «Власна думка» компанії Research.ua, найбільше українців залишилися у своєму місці проживання на Заході (90,9%) та Центрі (89,7%). Водночас найбільше вимушених переселенців переїхали зі Сходу (62,6%) та Півночі (32,8%)» [17].

З іншого боку, ми маємо стратегію не елімінації, а інтеграції, і в соціологічних проектах останніх років ВПО також згадуються як частина вибіркової сукупності. Так, в опитуванні щодо пріоритетів післявоєнної відбудови, здійсненому у тому ж 2023 році Info Sapiens, як свідчить прес-реліз, початково

охоплювалося дві основні групи: дорослі непереміщені особи, які проживають в Україні (НПО) та дорослі зовнішньо переміщені особи, які виїхали з України через війну (ЗПО), а група ВПО була виокремлена з вибірки НПО спеціально для цілей аналізу [6]. В ході аналізу даних така організація масиву виявляє свою евристику: за результатами ми бачимо, що головна відмінність полягає в тому, що ВПО більше зосереджені на особистих нагальних проблемах, пов'язаних з переміщенням, – роботі та відбудові зруйнованого житла та міст. Водночас, коли мова йде про пріоритети для країни в цілому, їхні погляди практично збігаються з думкою непереміщених громадян [6].

Оглядаючи наявні публікації, ми окремо звертаємо увагу на присвячені специфіці отримання даних та методологічним особливостям вивчення ВПО, як-то «Методологічна довідка» про методологію та структуру вибірки опитувань, що проводяться для МОМ в Україні [19]. Тут репрезентація досвіду переміщень як при відборі, так і в забезпеченні репрезентативності вибірки та аналізі даних важила, щоправда це здійснювалося вже на другому етапі відбору зі скринінгового опитування з обсягом випадкової вибірки 40 тис. осіб. Другий етап складається з близько 4 800 подальших інтерв'ю з ВПО, осіб, які повернулися, та НПО, ідентифікованих на першому етапі. Вибірка для другого етапу стратифікувалася саме за цими групами та областями. Ця стратифікація забезпечувала можливість генерації статистично репрезентативних оцінок у кожній страті з рівнем довіри 90% [19, р. 2].

Як зазначає цей документ, щоби підвищити точність оцінок чисельності, потреб, вразливостей і переваг ВПО, осіб, які повернулися, та НПО на обласному рівні, здійснювалося коригування розміру вибірки на першому етапі від раунду до раунду, тож протягом цих років вибірка збільшувалася двічі (з 2023 року до 20 тис., а з 2024 року – до 40 тис. осіб) [19, р. 2]. Дані опитування також зважувалися за комбінацією обласного рівня та за групами населення, яка обчислювалася на основі першого етапу опитування.

Можливо, у колег по цеху до згадок ВПО як чинника зростання похибки досліджень призводить масовість явища (4,5 млн осіб за даними Мінрегіону). А в тих, де ВПО стають частиною вибірки, – когнітивний дисонанс, коли стереотипні очікування від двомірної з розподілу питання за регіонами раптом не показують очікуваних відмінностей, чи й демонструють значущі алогічні відсотки.

З останнім нам теж довелося стикатися, наприклад, в питанні щодо згоди з однією з ключових маніпулятивних тез ботоферм, які вкидаються у наш публічний простір, про нав'язування державної мови, в західному макрорегіоні серед вчительства маємо невелику, проте не очікувано значущу підтримку цієї тези, яка майже зникає при контролі ознаки про досвід переміщення (серед ВПО згода з цим повідомленням розбрату сягає 40%, водночас для осіб, що не мають досвіду переміщення – 18,4%). Ці дані, аналіз яких і привели авторку до порушення даної теми, зібрані у межах дослідницького проекту Анастасії Мельниченко, що провадиться за сприяння МОН України «Булінг і толерантність у закладах освіти»⁸, саме на них і покликатимемося далі.

Досвід переміщення як значуща категорія соціологічного аналізу масивів даних дослідження. За результатами опитування учнівства виявилось, що сукупно близько половини підлітків, починаючи з 24.02.22, мали той чи інший досвід вимушених переміщень у зв'язку з війною, а це близько чотирьох тисяч осіб, тобто масив, який дає змогу досить глибоко аналізувати цей досвід та його зв'язок із іншими темами опитування⁹. У випадку зважування часток областей відповідно до статистичних даних ця пропорція зменшується до чверті, що теж виявляється значущим для описового і причинного аналізу як на національному, так і регіональному рівнях. У вчительському масиві частка осіб з досвідом переміщень також досягає чверті, але включає і тих, які вже повернулися до своїх домівок.

У всіх хвилях цього дослідження використовувалися відібрані медіаекспертами найзначущі в інформаційній компоненті російської гібридної війни повідомлення розбрату [9]. При аналізі деяких з них – «нехороші історії, які розповідають про переселенців з інших регіонів (сходу, півдня) – правда» (idp3); «україномовні надто агресивно насаджують українську» (ukr); «носіям певної мови (наприклад, російської) не місце в Україні» (rus) – помічаємо, що у регіональному розрізі такі повідомлення розбрату «найкраще спрацьовують» для осіб, що не мають досвіду переміщень чи вже повернулися додому. Не вдаючись до інтерпретацій самих цих зв'язків, зауважимо, що в будь-якому разі контроль досвіду вимушеного переміщення суттєво впливає на міру вираженості зв'язку (див. Рисунок 1).

Справді, у питаннях, тісно пов'язаних із регіональною специфікою (ступінь русифікації регіону, ступінь його урбанізації), зв'язок із досвідом переміщень може бути пояснений саме тим, що більшість ВПО – із східних та південних областей, а більшість тих, хто мав тимчасовий досвід евакуації – це північні області.

⁸ У тексті використовуються дані з масивів другої хвилі опитування вчительства та учнівства 5-9 класів середніх шкіл України, які відбулися наприкінці 2024 – на початку 2025 року і охопили понад 11 тисяч осіб кожне.

* <https://mon.gov.ua/news/bulinh-i-tolerantnist-u-shkolakh-rezultaty-dvokh-khvyly-masshtabnoho-vseukrainskoho-opytuvannia-vchyteliv>

** <https://mon.gov.ua/news/yak-rosiiska-propahanda-vplyvaie-na-uperedzhennia-ukrainskykh-shkoliariv-shchodo-inshykh-ukraintsiiv>

⁹ В учнівському опитувальнику також було питання щодо перебування під окупацією, тож кожна п'ята дитина з повного (незважаючи) масиву, відповіла, що або була під окупацією і їх звільнили, або змогли виїхати, або нині перебуває під окупацією (ймовірно, навчаючись в українській школі дистанційно) – але це ще важчий досвід, який потребує специфічного врахування в дослідницьких методиках.

Інша ситуація складається щодо питання наявності булінгу у класі, яке має середній зв'язок: чим менший досвід переміщень, тим більша частка визнання булінгу. Це потребує складнішої інтерпретації, зокрема припущення, що, можливо, така позиція справді ближча до характеру відповідей вчительок зі східного, менше південного регіонів, а з іншого – вони як ВПО почуваються менш впевнено на роботі в новому місці і тому схильніші давати соціально схвалювані відповіді.

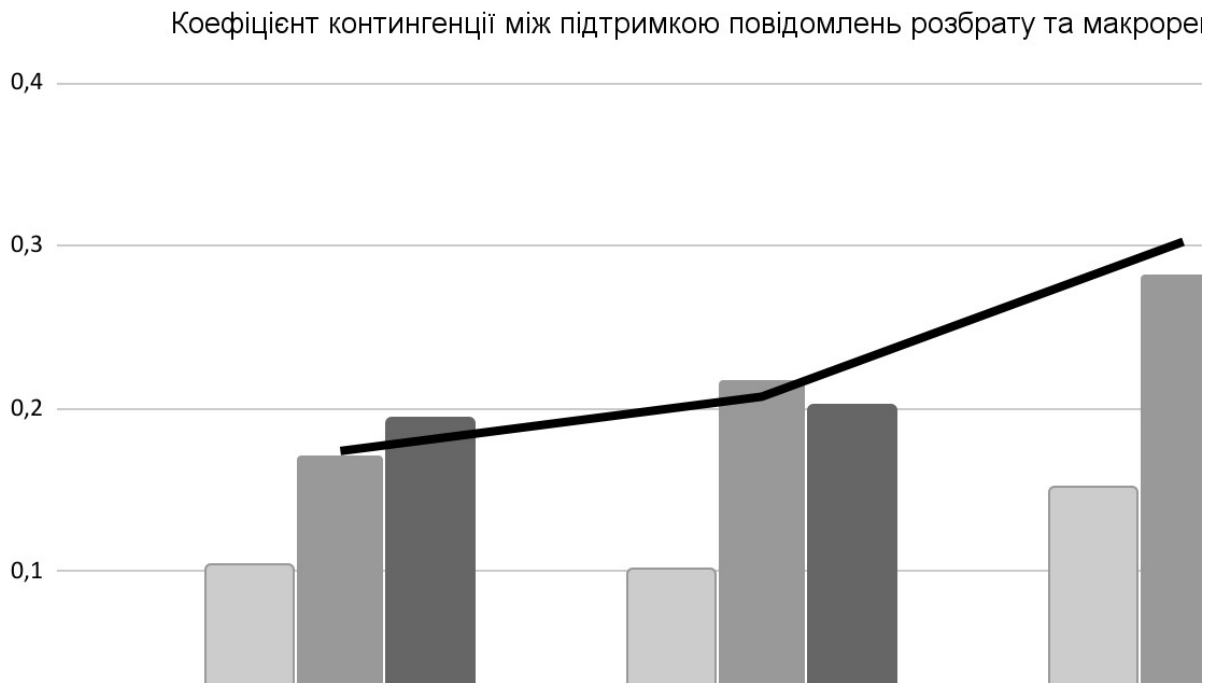

Рисунок 1. Коефіцієнт контингенції між підтримкою повідомлень розбрату та макрорегіонами

Picture 1. Contingency coefficient between discord message support and macro-regions

Підсумки та висновки. Важливо, щоби з інакшості¹⁰ досвід вимушеного переміщення здобув соціологічне усвідомлення як частина української реальності, набув свого емпіричного виміру та теоретичного осмислення.

Власне введення до критеріїв репрезентації досвіду вимушеного переміщення має ряд перешкод, бо, на відміну від традиційних статі та віку, а також мігрантських груп з інших країн, відзначається неорганолептичністю, а відтак складністю ідентифікації. А також, як зазначають вже наявні рекомендації з вивчення ВПО, сюди додається складність внутрішнього групування таких осіб, зокрема за типом житла – місця колективного проживання (МКП), власне житло, орендоване, проживання у друзів/родичів. Також, хоч і ведеться певний облік і можна опиратися на статистичні дані, зокрема у регіональних органах влади, управліннях соціального захисту, спеціалізованих громадських благодійних організаціях, проте загальновідомою є їхня неповнота, бо далеко не всі ВПО стають на облік і отримують відповідні документи чи звертаються за допомогою. Регулярним зрізом ситуації стають згадувані в тексті звіти, підготовлені представництвом МОМ в Україні. Вони готуються за результатами загальнонаціональних та регіональних опитувань, з подальшим аналізом кількості, профілів, потреб та намірів ВПО, а також, що важливо, тих, хто повернувся до своїх домівок, та НПО.

Попри ці та інші організаційні та методичні складності, введення в «паспортички» дослідницьких інструментаріїв з різних тем питання про досвід вимушених переміщень, дасть, на нашу думку, важливу інформацію для коректнішого зважування масиву, результативніших пошуків структурних чи причинно-наслідкових зв'язків та інтерпретації результатів.

Питання ролі і місця в дизайні соціологічного дослідження досвіду вимушеного переміщення ще потребує ретельного вивчення, проте вже можна говорити про потребу його врахування і корекції «старого» регіонального критерію. У розвиток даної розвідки не менш важливим у цьому ряді викликів російської війни перед соціологічною спільнотою стає, знову ж таки, не лише прицільне дослідження, але й системне врахування досвіду перебування в окупації, осіб зі статусом ветерана чи УБД тощо.

¹⁰ Рефлексію чого маємо в сучасному українському мистецтві, про що свідчить зокрема відеокліп 2018 року «У мене немає дому» (слова і музика Ірини Швайдак, Устима Похмурського, виконує «Один в каное») <https://www.pisni.org.ua/songs/2360818.html>

Список використаної літератури:

1. 1947 – почалася акція «Вісла» / Інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istychnyy-kalendar/kviten/28/1947-pochalasya-akciya-visla>
2. Бажан О. Г. Каховське водосховище: історія створення та наслідки. *Краєзнавство*. 2023. № 3-4. С. 147–154. DOI: <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2023.03-04.147>
3. Бажан О. Г. Примусові виселення населення Української РСР у 1930-х – на початку 1950-х років: динаміка, контингент, масштаби. *Росія – Україна: зради, союзи, війни: колективна монографія* / відп. ред. М. Литвин ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів : Астон, 2022. С. 531–545.
4. Біль М. Внутрішньо переміщені особи: виклики і загрози, вплив на соціальну інфраструктуру та політика підтримки. *Науково-аналітична записка* / НАН України, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього»; Львів, 2022. URL: <https://www.ird.gov.ua/irdp/e20220801.pdf>
5. Більшість українців готові фінансово підтримати конкретні ініціативи з повоєнного відновлення. *Укрінформ*. 23.10.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3777581-bilsist-ukrainciv-gotovi-finansovo-pidtrimati-konkretni-iniciativi-z-povoennogo-vidnovlennia.html>
6. Взаємодопомога й боротьба зі стереотипами: як об'єднання українців рятує суспільство під час війни: звіт за результатами соц. дослідження / БФ «Право на захист», Info Sapiens. Укрінформ, 2023. URL: <https://r2p.org.ua/page/vzayemodopomoga-i-borotba-zi-stereotypamy-yak-obyednannya-ukrayinciv-ryatuje-suspilstvo-pid-chas-vijny>
7. Війна, мир, перемога, майбутнє. Аналітичний звіт за підсумками опитування. ОПОРА, Демократичні ініціативи. 27.07.2023. URL: <https://www.oporaua.org/viyana/analitichnij-zvit-za-pidsumkami-opituvannya-viina-mir-peremoga-maibutnie-24828>
8. Коваліско Н. Вимушені міграційні процеси як виклик для України. *Український соціологічний журнал*. 2022. № 28. С. 37–46. DOI: <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-04>
9. Мельниченко А., Тілікіна Н. Підлітки, роз'єднавча пропаганда воєнного часу і булінг: як вони пов'язані? *Проблеми політичної психології*. 2024. Т. 16(30). С. 267–290. DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-176>
10. Методичні рекомендації щодо проведення аналізу й оцінювання місцевих цільових програм стосовно врахування і задоволення потреб внутрішньо переміщених осіб / О. Луньова, Ю. Лісова, С. Бутенко. Рада Європи, 2025. URL: <https://rm.coe.int/-/1680b5ef96>
11. Міжнародні рекомендації щодо статистики ВПО (IRIS) / Експертна група зі статистики біженців, внутрішньо переміщених осіб та осіб без громадянства (EGRIS), 2021. URL: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/international_recommendations_on_idp_statistics_ukr.pdf
12. Моніторинг соціальної інтеграції ВПО: результати базового дослідження, інструмент і рекомендації щодо його застосування / І. Демченко, Н. Булига, Ю. Царевська. Київ, 2024. 60 с. URL: https://api.home.ednannia.ua/upload/kch/24/02/12/Брошура_Фенікс_фін.pdf
13. Потреби внутрішньо переміщених осіб. Аналітичний огляд за результатами оцінки 2024 р. / Соціоконсалтинг, 2024. URL: https://sociocon.org/wp-content/uploads/2025/02/Zvit_Otsinka_potreb_VPO.pdf
14. Про затвердження методичних рекомендацій щодо оцінки потреб внутрішньо переміщених осіб (ВПО) на місцевому рівні / Наказ Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 13.09.2024. URL: <https://unity.gov.ua/wp-content/uploads/2024/10/288.pdf>
15. Ставлення до біженців, внутрішньо переміщених осіб, до російськомовних громадян та до деяких інших категорій населення України. Пресреліз / КМІС. 21.01.2025. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1469&page=2>
16. Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: колективна монографія / С. Дембійський, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. Є. Головахи, С. Макеева. Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. 343 с. URL: https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2023/Maket_Ukr_suspilstvo_2023.pdf
17. Як війна впливає на думку українців про друзів, ворогів та стратегічні цілі держави. Результати опитування, проведеного 7-15 травня 2022 р. / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Центр політичної соціології. 30.05.2022. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-viyna-vplivae-na-dumku-ukraintiv-pro-druziv-vorogiv-ta-strategichni-tsili-derzhavi>
18. Baal N. and L. Ronkainen Obtaining representative data on IDPs: challenges and recommendations / UNHCR // *Statistics technical series*: 2017/1.
19. International Organization for Migration (IOM). DTM Ukraine – General Population Survey — Methodological Note (April 2025). IOM, Ukraine, 17.04.2025. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-general-population-survey-methodological-note-april-2025?close=true>
20. Mishchuk, H. et al. Social integration of internally displaced persons in Ukraine: Perceptions from IDPs vs. the host population. *Economics and Sociology*. 2024. № 17 (4). pp. 61–81. DOI: <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2024/17-4/4>
21. Paniotto, V. Methods for Data Quality Assessment in Wartime Surveys in Ukraine. *Ukrainian Analytical Digest*. 2024. № 6. pp. 9–13. DOI: <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000675216>
22. *Sampling Guide for Displacement Situations: Choosing & Planning Your Approach* / By M. Claussen et al. JIPS, 28.06.2020. URL: <https://www.jips.org/uploads/2020/05/JIPS-SamplingGuideForDisplacementSituations-June2020.pdf>
23. Voznyak, T. et al. Challenges of ensuring the integration of internally displaced persons into host communities: Behavioral determinants. *Problems and Perspectives in Management*. 2024. № 22 (3). pp. 14–26. DOI: [https://doi.org/10.21511/ppm.22\(3\).2024.02](https://doi.org/10.21511/ppm.22(3).2024.02)

Статтю отримано 13.03.2026

Статтю рекомендовано до публікації 13.04.2026

Статтю прийнято до друку 25.05.2026

Статтю опубліковано 29.05.2026

EXPERIENCE OF FORCED DISPLACEMENT IN SOCIOLOGICAL RESEARCH: HEURISTIC CHALLENGES FOR UKRAINIAN SOCIOLOGY

Males Lyudmyla – Doctor of Sociological Sciences, Professor of Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine, 01601, Kyiv, Volodymyrska st., 64/13, e-mail: mlv_ua@knu.ua, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-8025-6019>

This article addresses the problem of accounting for the experience of forced displacement of the Ukrainian population in sociological research, a topic made urgent by Russian aggression since 2014. It is emphasized that due to the war, millions of Ukrainians have become internally displaced persons (IDPs), have returned home, or have fled abroad, making this group too significant to remain a «blind spot» in sociology. The author aims to substantiate the need for a systematic understanding of the forced displacement experience not only as a subject of specialized research or a methodological challenge to representativeness, but as a crucial dimension for structuring contemporary Ukrainian society. The author analyzes existing approaches: from targeted studies examining the problems and adaptation of IDPs to strategies of excluding or integrating IDPs in national surveys. The author argues that forced displacement experience is a significant analytical category that can substantially influence research results and their interpretation. Using the «Bullying and Tolerance in Educational Institutions» study as an material, it is demonstrated how controlling for this variable alters the relationship between the region of residence and support for manipulative narratives, revealing deeper social patterns. The article concludes by stressing the necessity of including a question about displacement experience in sociological research for a more accurate analysis of public sentiment and social processes in wartime.

Keywords: forced displacement, the experience of forced displacement, internally displaced persons, refugees, representation, sociological research.

References:

1. Institute of National Memory. (n.d.). 1947 – the beginning of Operation Vistula. <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/kviten/28/1947-pochalasya-akciya-visla> (Accessed March 5, 2026).
2. Bazhan, O.H. (2023). Kakhovka Reservoir: History of creation and consequences. *Kraieznavstvo*, (3–4), 147–154. <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2023.03-04.147>.
3. Bazhan, O.H. (2022). Forced deportations of the population of the Ukrainian SSR in the 1930s – early 1950s: Dynamics, contingent, scale. In M. Lytvyn (Ed.), *Russia – Ukraine: Betrayals, alliances, wars* (pp. 531–545). Aston.
4. Bil, M. (2022). *Internally displaced persons: Challenges and threats, impact on social infrastructure, and support policy*. Scientific and analytical note. Dolishniy Institute of Regional Research of the National Academy of Sciences of Ukraine. <https://www.ird.gov.ua/irdp/e20220801.pdf> (Accessed March 5, 2026).
5. Ukrinform. (2023, October 23). Most Ukrainians are ready to financially support specific post-war recovery initiatives. <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3777581-bilsist-ukrainciv-gotovi-finansovo-pidtrimati-konkretni-iniciativi-z-povoennogo-vidnovlennia.html> (Accessed March 5, 2026).
6. Right to Protection Charitable Foundation, & Info Sapiens. (2023). Mutual assistance and combating stereotypes: How the unity of Ukrainians saves society during the war [Research report]. *Ukrinform*. <https://r2p.org.ua/page/vzayemodopomoga-j-borotba-zi-stereotypamy-yak-obyednannya-ukrayinciv-ryatuye-suspilstvo-pid-chas-vijny> (Accessed March 5, 2026).
7. OPORA, & Democratic Initiatives Foundation. (2023, July 27). War, peace, victory, future [Analytical report based on survey results]. <https://www.oporaua.org/vivna/analitichnii-zvit-za-pidsumkami-opituvannia-viina-mir-peremoga-maibutnie-24828> (Accessed March 5, 2026).
8. Kovalisko, N. (2022). Forced migration processes as a challenge for Ukraine. *Ukrainian Sociological Journal*, (28), 37–46. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-04>.
9. Melnychenko, A., & Tilikina, N. (2024). Teenagers, divisive wartime propaganda, and bullying: How they are connected. *Problems of Political Psychology*, 16 (30), 267–290. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-176>.
10. Lunova, O., Lisova, Y., & Butenko, S. (2025). *Methodological recommendations for the analysis and assessment of local targeted programs regarding the consideration and satisfaction of the needs of internally displaced persons*. Council of Europe. <https://rm.coe.int/-/1680b5ef96> (Accessed March 5, 2026).
11. Expert Group on Refugee, IDP and Statelessness Statistics (EGRIS). (2021). International recommendations on IDP statistics (IRIS). *International Organization for Migration*. https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/international_recommendations_on_idp_statistics_ukr.pdf (Accessed March 5, 2026).
12. Demchenko, I., Bulyha, N., & Tsarevska, Y. (2024). Monitoring the social integration of IDPs: Results of the baseline study, instrument and recommendations for its application. *Ednannia*. https://api.home.ednannia.ua/upload/kch/24/02/12/Бюллетень_Фенікс_фін.pdf (Accessed March 5, 2026).
13. Sociiconsulting. (2024). Needs of internally displaced persons [Analytical review based on the results of the 2024 assessment]. https://sociocon.org/wp-content/uploads/2025/02/Zvit_Otsinka_potreb_VPO.pdf (Accessed March 5, 2026).
14. Ministry of Reintegration of Temporarily Occupied Territories of Ukraine. (2024, September 13). On the approval of methodological recommendations for the assessment of the needs of internally displaced persons (IDPs) at the local level (Order No. 288). <https://unity.gov.ua/wp-content/uploads/2024/10/288.pdf> (Accessed March 5, 2026).
15. Kyiv International Institute of Sociology (KIIS). (2025, January 21). Attitudes towards refugees, internally displaced persons, Russian-speaking citizens, and some other categories of the population of Ukraine [Press release]. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1469&page=2> (Accessed March 5, 2026).

16. Dembitskyi, S., Zlobina, O., Kostenko, N., et al. (2023). *Ukrainian society in times of war. Year 2023*. (Ye. Holovakha & S. Makeiev, Eds.). Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2023/Maket_Ukr_suspilstvo_2023.pdf (Accessed March 5, 2026).
17. Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, & Centre for Political Sociology. (2022, May 30). *How the war affects Ukrainians' opinions about friends, enemies, and the strategic goals of the state* [Survey results]. <https://dif.org.ua/article/yak-viyina-vplivae-na-dumku-ukraintiv-pro-druziv-vorogiv-ta-strategichni-tsili-derzhavi> Accessed March 5, 2026).
18. Baal, N., & Ronkainen, L. (2017). *Obtaining representative data on IDPs: Challenges and recommendations*. UNHCR Statistics Technical Series, 2017/1.
19. International Organization for Migration (IOM). (2025, April 17). DTM Ukraine – General population survey – Methodological note (April 2025). IOM. <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-general-population-survey-methodological-note-april-2025?close=true> (Accessed March 5, 2026).
20. Mishchuk, H., et al. (2024). Social integration of internally displaced persons in Ukraine: Perceptions from IDPs vs. the host population. *Economics and Sociology*, 17 (4), 61–81. <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2024/17-4/4>.
21. Paniotto, V. (2024). Methods for data quality assessment in wartime surveys in Ukraine. *Ukrainian Analytical Digest*, (6), 9–13. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000675216>.
22. Claussen, M., et al. (2020, June 28). Sampling guide for displacement situations: Choosing & planning your approach. Joint IDP Profiling Service (JIPS). <https://www.jips.org/uploads/2020/05/JIPS-SamplingGuideForDisplacementSituations-June2020.pdf> (Accessed March 5, 2026)
23. Voznyak, T., et al. (2024). Challenges of ensuring the integration of internally displaced persons into host communities: Behavioral determinants. *Problems and Perspectives in Management*, 22 (3), 14–26. [https://doi.org/10.21511/ppm.22\(3\).2024.02](https://doi.org/10.21511/ppm.22(3).2024.02)

The article received 13.03.2026

The article is approved for publication 13.04.2026

The article is recommended for publication 25.05.2026

The article is published 29.05.2026

DOI 10.26565/2227-6521-2026-56-07

УДК 316.74:271.2-726.1(477.72)

CHURCH ATTENDANCE, RELIGIOUS STATISTICS AND PATRIARCHIES IN UKRAINE: THE CASE OF ORTHODOX KHERSON

Homanyuk Mykola – PhD in Sociology (candidate of sciences), docent, associate professor of the department of geography and ecology, Kherson State University, 27 Universytetska Street, Kherson, 73000, Ukraine. ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9625-1968>, e-mail: mgomanyuk@ksu.ks.ua

Markeliuk Anastasiia – MA in in Geography, actual member of Kherson Regional Department of Sociological Association of Ukraine, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4109-8361>, e-mail: nmarkelyuk@gmail.com

Pylypenko Ihor – DSI in Geography (doctor of sciences), professor, associate professor of the department of geography and ecology, Kherson State University, 27 Universytetska Street, Kherson, 73000, Ukraine, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6640-1163>, e-mail: pilipenko@ksu.ks.ua

Based on empirical research, the article provides a comparative assessment of the number of adherents of the most mass Orthodox denominations - the Ukrainian Orthodox Church (UOC-MP) and the Ukrainian Orthodox Church of Kyiv Patriarchate (UOC-KP) as of 2018 on the regional level (city of Kherson). The authors conclude that the verbal declarations of Ukrainians regarding their confessional affiliation received in different surveys and the real confessional affiliation of actual parishioners (regular churchgoers) differ significantly. It is suggested that this contradiction may also appear due to the lack of sufficient competence of the verbal adherents about the organizational structure of the Cristian Orthodox world in Ukraine, and by the effect of socially approved answers in polls caused by extreme politicization of religious life in Ukraine. Additionally, it was found that the proportion of registered parishes according to the UOC-MP and UOC-KP databases follows the same pattern as the ratio of their parishioners.

Ключові слова: Christian (Eastern) Orthodoxy, Patriarchate, Ukraine, parish, church attendance, believer.

How to Cite: Homanyuk, M., Markeliuk, A., & Pylypenko, I. (2026). 'Church Attendance, Religious Statistics And Patriarchies In Ukraine: The Case Of Orthodox Kherson'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods*. 56. pp. 66-73. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-07>

Для цитування: Гоманюк М. А., Маркелюк А. В., Пилипенко І. О. Відвідуваність храмів, релігійна статистика та патріархати в Україні: кейс православного Херсона. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2026. Випуск 56. С. 66-73. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-07>

Setting the problem in its general form and its connection with important scientific or practical tasks. Since 2018, there has been a discussion about how many believers support the two main Christian (Eastern) Orthodox denominations in Ukraine. This issue was fuelled by an upcoming event of receiving Tomos by Ukraine from the Ecumenical Patriarchate. The main debate was based on several data, including statistical parameters, data from official registers, the results of sociological studies, expert opinions, confessions' assessments, and even data from law enforcement agencies. Despite the variety of data sources, the number of parishioners of the two main Orthodox denominations in Ukraine remains undefined.

Analysis of recent researches and publications in which the solution to this problem was initiated and which author relies; the allocation of previously unsolved parts of the general problem the article is devoted to. After the full-scale Russian invasion of Ukraine, the situation in the sphere of Cristian Orthodoxy became even more acute. In 2024, the Ukrainian Parliament (Verkhovna Rada of Ukraine) adopted the Law «On the Protection of the Constitutional Order in the Sphere of Activities of Religious Organisations» [15], which provides for the termination of the activities of religious organisations affiliated with the Russian Orthodox Church on the territory of Ukraine. The examination of the State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience recognised the Ukrainian Orthodox Church as «continuing to be in a relationship of subordination to the Russian Orthodox Church» [16]. At the same time, the Ukrainian Orthodox Church in 2022 declared complete independence and autonomy from the Russian Church [17]. In the religious life of Ukraine, the brutal ongoing war and the ambiguous interpretation of the Ukrainian Orthodox Church led to parish transfers, that is, changes in the jurisdiction of Orthodox parishes, even more so than after the adoption of the Tomos.

Formulating the purpose of article. This essay illustrates our attempt to reveal the relevant number of parishioners of the Ukrainian Orthodox Church (hereinafter UOC-MP (called in media Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate)) and the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate (hereinafter UOC-KP) on a regional level. Also, the text demonstrates the correspondence between the officially registered number of parishes (religious communities) and the number of their believers based on our field calculation in the city of Kherson. It is hard to rely on the existing data sets as they are quite contradictory and distort reality. In search of a more realistic picture, we decided to use a multidisciplinary mixed methods approach, which included sociological, legal, visual, ethnographic and statistical methods. Following this approach, to estimate the number of parishes, we used official databases: lists of parishes in the city of Kherson of the main Orthodox denominations and data from the Kherson Regional State Administration, as well as we counted the number of all visitors who entered churches in Kherson city during the regular Sunday holy service.

The study showed that the level of attendance by citizens of Orthodox churches is 1% of the whole Kherson population. Among the Christian Orthodox believers in Kherson city, 71% were parishioners of the UOC-MP temples, and 29% were UOC-KP supporters. Besides, the oral declarations of Ukrainian citizens regarding their confessional affiliation and their actual confessional affiliation are fundamentally different.

Presentation of the main research material with full justification of received scientific results.

Existing problem. From the solely sociological research results by 2018, there was no correlation between the number of parishes of the two main Orthodox denominations: the Ukrainian Orthodox Church (UOC-MP) and the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate (UOC-KP), and the number of their followers in Ukraine. In 2018, 12,348 parishes belonged to UOC-MP, whilst 5,167 were under UOC-KP [12], making the proportion approximately 70% of the former to 30% of the latter. However, when we start counting parishioners of the main Orthodox denominations the results show a reversed proportion when UOC-KP followers outweigh the UOC-MP ones dramatically.

According to a sociological survey by the Razumkov Centre, 28.7% of Ukrainians considered themselves UOC-KP followers in 2018, while 12.8% related to the UOC-MP [13]. This makes the proportion between them 70% of the former to 30% of the latter. The very ratio of believers who identified themselves with two main Orthodox denominations emerged from the study of the urban population of three Regional South-Ukrainian Centres: Mykolaiv, Odesa and Kherson, conducted by the Petro Mohyla Black Sea National University. Based on this research, 28.7% of Ukrainians called themselves adherents of the UOC-KP in 2018, whilst 11.9% appeared to be UOC-MP members [5].

Similar distributions were presented in earlier studies. For example, research undertaken by the Sociological Group «Rating» shows that 31% of UOC-KP followers and 17 % of UOC-MP were among the adult population of Ukraine in 2017 [24]. This means 6,5 out of 10 Ukrainian Orthodox attended church under the Kyiv Patriarchate. According to the Kyiv International Institute of Sociology, a year earlier, relevance looked quite identical, 45.7% of people in Ukraine declared themselves as UOC-KP adherents while 13.3% were regularly visiting the UOC-MP [4]. Followers of the former branch were large in all regions except East Ukraine.

From the above data, the number of the two main Orthodox parishes in Ukraine does not correspond with the number of their adherents. On the one hand, there were more registered UOC-MP churches than UOC-KP ones. On the other hand, the number of UOC-KP followers prevails when we are talking about religious identities.

Another problem is the ambiguity of the very concept of «paraphia» and «pryhid», which are the traditional names for a Christian religious community and translate into English as «parish» [18]. The notion «paraphia» is mostly applied in official documents and church records and is a formal and administrative way of referring to the «parish». The latter «pryhid» is used by a community of believers and is a less formal way of saying «parish», which appears in everyday speech. According to the Law of Ukraine «On Freedom of Conscience and Religious Organisations», «a religious community is a local religious organisation of believing citizens of the same cult, creed, direction, trend or opinion, who have voluntarily united for the purpose of jointly satisfying religious needs» [22]. In this sense, a parish is a group of people. Parishes are also called the territory where the faithful of that parish live. In some countries, the parish is still a grassroots administrative-territorial unit. For example, in the United Kingdom word «parish» is used with regard to the lowest form of local government, which is community-based and people-powered [23].

In some countries parish is a grassroots administrative-territorial unit. For example, in England, the United Kingdom, a parish is defined as the smallest unit of local government and at the same time an area cared for by one priest with its own church [19]. Parish councils were formed in England in 1894 under the Local Government Act to manage local communities and oversee civic duties in rural areas [20]. Before 1894, the word «parish» in England meant an ecclesiastical unit, namely an area under the supervision of one church or one priest, who was responsible for providing religious services and the spiritual care of the people within the area [21]. However, in this study, the notion «parish» is adopted only for its ecclesiastical context, referring to the sector within the city served by one church, as in Ukraine, this term is used exclusively in a religious context.

Methodology. According to WIN/Gallup International research in 2015, Ukraine was among the countries with high religiosity in Europe. During the poll, respondents were replying 'yes' or 'no' to the question whether they consider themselves religious or not. Almost three-quarters (73%) of Ukrainians answered positively. This precedent was disseminated in the media and social networks. Once again, the question of who can be considered a

believer and how many of them there are in Ukraine was raised by Ukrainian researchers. Quantifying the number of believers is an extremely difficult task, while an absolute assessment is practically impossible.

It is not clear who can be considered a believer and who cannot. The range of meanings extends from a person's declarative statement to the recording of the facts of his/her participation in religious practices. There is an equally wide range of values in terms of the number of believers in general and adherents of individual faiths in particular. In the expert community, the problem of determining the quantitative and qualitative characteristics of the audience of religious structures has long been acute. The key issue in the methodology for evaluating activity is a qualitative characteristic (parameter). This parameter is basically a question of who should actually be considered a believer.

Different researchers give a very wide range of meanings. Some of them focus on a personal oral declaration of faith (self-identification), others on a set of special requirements for the religious practices of an individual. Some scholars, in order to define a believer, use an approach which combines not only sociological but also philosophical and theological concepts. Thus, Yulia Sinelina concludes that the respondent's self-identification is sufficient to classify him as a believer: «To identify people as non-Orthodox if they consider themselves Orthodox because not all of them correspond to church canons, it is unlawful» [1]. According to Ekaterina Khodzhaeva and Elena Shumilova, «Orthodox priests use the term «churchness» (*votserkovlenist*) to define membership in the «We-Group», which refers to a person's acceptance of the spiritual essence of Christianity, supported by a complex set of behavioural practices: participation in worship, regular experience communion and confession, as well as, in general, involvement in the life of the Orthodox community [2]. Sociologists Kimmo Kaariainen and Dmitry Furman have also proposed a category of «true» or «traditional believers», which should include those who: 1) identify themselves as believers; 2) believe in a God with whom one can enter into a personal relationship; 3) consider themselves Orthodox; and 4) attend church at least once a month and/or pray often. These requirements can be further tightened by adding regular communion, fasting, reading the New Testament, or lack of faith in astrology and the transmigration of souls [3].

In Ukraine, since 1994, the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine has been monitoring the number of adherents of the main religious denominations, including those who identify themselves with certain Orthodox patriarchates [11]. Regular confessional measurements are also regularly conducted by other sociological centres, particularly the Kyiv International Institute of Sociology, the Razumkov Center, the Socis company, and the Rating sociological group. Most of the surveys conducted in Ukraine are based on the confessional self-identification of the respondents. These are very important studies that allow us to study changes in the perception of churches, the dynamics of identity, and the verbal behaviour of citizens. However, this methodology does not take into account the real behaviour of the respondents. In conditions of active socio-political transformations, the gap between real and verbal behaviour is a common phenomenon.

That is why some researchers tried to find a new way of counting the orthodox believers. An interesting field method for collecting information on the number of parishioners of Orthodox denominations was proposed by Olena Lakomova in her dissertation «Socio-geographical processes in the Staropromyslovyyi District in Kryvyi Rih» [7]. It is based on the count of obituaries («synodics») in churches. Synodic is a notebook with a list of names of the deceased and living relatives and friends recorded for prayer commemoration. The box with synodics is usually located in an accessible place. So, it is quite easy to either count them or measure the length of the stack to speed up the process. The number of synodics often represents the actual number of permanent parish members.

Political expert Dmytro Kasyanov proposes another method of measuring the number of believers with the help of voter turnout: «From 8 to 9 in the morning you will not see anyone at the polling stations in Western Ukraine. However, from 10 to 11 am, a surge of activity begins. This means that the service has ended and people have come to the polling stations. By the way, according to the turnout at the polling stations, we can calculate the percentage of people's religiosity» [26].

All of the described methods have their advantages and disadvantages. According to Nikolai Mitrokhin, in the study of religious life, «the emphasis should be shifted to finding out the specific details of a person's religious behaviour that do not allow the interviewee to understand the tasks of the researcher and therefore do not force him to answer 'correctly'». The questions in the questionnaires, according to N. Mitrokhin, should be aimed at clarifying specific details: «When was the last time you were in church?», «Was it an Orthodox church or another?», «How long did you stay there?», «Did you receive the Communion at the last service?», «What religious book did you read and when?», «What prayers do you know by heart?» etc. [8] Besides, the scholar notes that it is also important to record and systematise religious actions through observation: the fact of visiting temples, the demographic parameters of parishioners, the time spent in the temple, specific actions during the liturgy, etc. Elements of this technique were successfully used during field research in Russia [9].

To sum up, existing methods for estimating the number of believers can be divided into the following:

- sociological – this includes both self-identification and declaration of the degree of one's religiosity (churching/*votserkovlenist*), for example, knowledge of prayers, regular attendance at church and reading of holy texts;

- legal – this is the calculation of the number of believers by taxes (for example, in Germany), accounting for a fixed number of parishioners in parishes (such an attempt was made in Ukraine in 2019), analysis of registers of legal entities – religious communities; counting the number of clergy;
- visual – counting of participants during mass events (Easter, Christmas, religious processions, collective prayer), carried out, as a rule, by law enforcement agencies or journalists according to the Jacobs formula (by the number of people per 1 square meter) or other methods [25];
- ethnographic research - observation, fixation of rituals and practices (communion, kissing the cross, behaviour during worship, clothing, etc.).
- expert assessments – data collection from the words of the abbots of temples, leaders of religious communities, representatives of relevant departments of state authorities and local self-government.

Our research aimed to determine the number of parishioners, at least comparative, who are adherents of religious denominations at the regional level and to determine the correspondence of the obtained values with religious statistics (number of parishes) and the results of sociological research. The territory of Kherson City was chosen as an empirical base. According to official data, the ratio of the number of parishes of the main Orthodox organisations here was the same as the average for Ukraine.

Congregating all the above-mentioned approaches, we came up with a multidisciplinary mixed methods approach, which included sociological, legal, visual, ethnographic and statistical methods.

Since January 2019, some parishes in Ukraine have begun to introduce the practice of documented membership in parishes. Parishioners began to issue numbered certificates of members of a parish. This was due to changes in the legislation of Ukraine related to the procedure for the transition of a community from one patriarchate to another. This precedent was very important for the research and was taken into account when assessing the number of parishioners.

During our research, we used two main «hard» indicators: the number of registered parishes and the number of identified parishioners by parish. To count the number of parishes, we used official databases: lists of parishes in the city of Kherson of the main Orthodox denominations (from the official websites of the UOC-KP and UOC-MP) [27], and data from the Kherson Regional State Administration [14]. However, these databases were not complete. As a result, a common updated database of Kherson Orthodox parishes was created.

An estimate of the number of parishioners was made by counting the number of all visitors who entered during the regular Sunday service. We excluded the days of major religious holidays, as well as days with bad weather conditions. All measurements were carried out in September-November 2018 during several waves. We did not separate those who spent the entire service in the church and those who entered the temple only for a while - the so-called «goers» (*zakhozhanie*) [10]. During the observation, all visitors were recorded - both adults and children. That is, the main task was to fix the number of parishioners of the two main Orthodox denominations for one conditional average Sunday.

Research findings. According to our consolidated database, there were 75 Orthodox parishes in Kherson at the time of the study: 45 belonged to UOC-MP, 25 to UOC-KP, 4 to the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, and 1 was a Russian True Orthodox Church. As it turned out, even before the measurements began, a significant number of parishes of both the UOC-MP and the UOC-KP and other Orthodox churches turned out to exist only as legal entities. Some of them were registered in the apartments of multi-storey residential buildings and were not externally marked in any way. More likely, there were house churches at some of the registered addresses. Possibly holly services were held there from time to time. However, they were not accessible to everyone.

Churches at hospitals, prisons (correctional colonies), military and police units, educational institutions (universities and colleges) and enterprises represented a significant part of the parishes. We called such parishes «departmental». These parishes have varying degrees of accessibility. Parishes at hospitals turned out to be quite accessible for visiting. They were often located in separate buildings built in the church tradition, had a regular work schedule, and specific clergymen were assigned to them. On the contrary, temples in prisons and military units were inaccessible to ordinary citizens. It was almost impossible to access their schedule or to get any information about their mass routine. Some parishes located in universities and enterprises cannot be considered full-fledged. Sometimes they can be represented in the form of a chapel, a prayer room, or even just a part of the room marked with an icon or gonfalons. Holy services are held there from time to time, only during certain holidays, and the church sacraments, such as baptismus or matrimonium, are not performed there. Most of the «departmental» parishes in Kherson, that is, 14, belong to the UOC-MP. There were also the UOC-KP «departmental» parishes with a total of 2. They also differ from regular parishes. A regular parish can be considered as a more or less permanent group of believers and priests, while in departmental parishes, such as hospitals, believers can change constantly.

Sometimes the difference between a regular and a «departmental» parish is only formal. For instance, the name indicates that this is a church «under the control of the Ministry of Internal Affairs», but it is an ordinary regular parish. 5 of the 14 «departmental parishes» of the UOC-MP and one of the two UOC-KP communities are full-fledged churches with regular liturgies and their flock, consisting mostly of parishioners who have nothing to do with the organisation the temple is related to.

Table 1.

Number and jurisdiction of Orthodox parishes in Kherson

The nature of the parishes of the	UOC-MP	UOC-KP	UAOC	RTOC
Kherson, total parishes	45	25	4	1
Of which: Regular functioning parishes / as a percentage of the number of parishes of the corresponding denomination	16/36%	12/48%	–	–
«Departmental» parishes	14/31%	2/8%	–	–
Inaccessible	15/33%	11/44%	4/100%	1/100%

Note: UOC-MP – Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate), UOC-KP – Ukrainian Orthodox Church Kyiv Patriarchate, UAOC – Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, RTOC – Russian True Orthodox (Istinno-Pravoslavnyaya) Church.

Hence, the ratio of the number of parishes of the UOC-MP and UOC-KP in Kherson was 64% to 36%. At the same time, we see that both denominations tended to increase their statistical indicators, such as the number of parishes, by registering «inaccessible» parishes.

The calculation of the number of unique visits to churches showed that about three thousand people come to the Sunday Orthodox service in Kherson, which is 1.01% of the total number of city residents. Field data also revealed that among the Orthodox adherents, 71% were visiting the UOC-MP churches, and 29% were attending the UOC-KP temples. This almost corresponds with the proportion of officially registered parishes of the UOC-KP and UOC-MP.

Table 2.

The average number of visitors to the Sunday service in the temples of Kherson city

Indicator type	UOC-MP	UOC-KP	Sum
Total unique visits	2135	860	2995
Share of all residents of the city of Kherson %	0,71	0,29	1,01

At the same time, the collected data showed a reversed proportion of the verbal declaration of affiliation by respondents during mass surveys. The ratio of the number of visitors to the Sunday services of the UOC-MP and UOC-KP in Kherson was 71% to 29%. We do not have data from mass surveys separately for Kherson, to which patriarchy believers attribute themselves. We can only compare with the general survey data for three cities in the southern region of Ukraine (Mykolaiv, Odesa, Kherson). Based on these data, we see an almost inverse relationship between the respondents' oral declaration of belonging and actual church attendance [5].

The most visited temple of Kherson was the Holy Spirit Cathedral of the UOC-MP with 511 visitors. Simultaneously, the Sritens'ky Cathedral of the UPC-KP was visited by 213 people. However, it makes more sense to compare the attendance of neighbouring temples of the UOC-MP and the UOC-KP, even though these two churches have different capacities, proximity to transport communications and places with a high density of people's houses. Such comparison reflects the preferences of Orthodox believers regarding the choice of patriarchy.

Table 3.

The average number of visitors to the Sunday service in neighbouring churches of different patriarchates

temples	UOC-MP	UOC-KP	The ratio of believers
St. Catherine and St. Oleksandra	284	146	66/34
Saint Fyodor Ushakov and Saint Petro Mohyla	23	30	43/57
The Holy Kasperivs'ka Icon of the Mother of God and the Protection of the Most Holy Theotokos	122	49	71/29
Hieromartyr Procopius of Kherson and the Holy Monks Zosima and Savvaty	59	26	69/31
Signs of the Mother of God and Holy Trinity	217	331	40/60
Smolensk Icon of the Mother of God and Holy Prophet Elijah	9	2	82/18

The collected data shows that more people generally prefer visiting the UOC-MP churches on Sundays to the UOC-KP ones in places where the two mentioned institutions are located nearby. For instance, the UOC-MP St. Catherine's Cathedral and the UOC-KP St. Oleksandra's Church are located nearby on the same street Perehops'ka, at a distance of about 300 meters. The former's adherence outweighs the latter visitors, making the proportion of believers 66% to 34%. These churches have different attributes which could influence the visitors' choice St. Catherine's Cathedral is more spacious, and St. Olexandra's is closer to more populated streets.

The following example illustrates the same pattern. The UOC-MP temple of Holy Kasperivs'ka Icon of the Mother of God and the UOC-KP temple of Protection of the Blessed Virgin Mary, which are located in a geographically separate micro district Korabel, on the island, are approximately the same in terms of capacity and are located near multi-storey buildings. The ratio of believers is 71% of the former's visitors to 29% of the latter's ones.

However, in some areas within the city, we can see other patterns. Thus, the UOC-MP Church of St. Fyodor Ushakov and the UOC-KP temple named after St. Petro Mohyla demonstrate the opposite pattern. The parishioners of the latter exceed the visitors of the former, making a proportion of 53% to 43%. These churches are located opposite each other on the same street Luterans'ka, at a distance of about 20 meters. Here we can also see the potential influence of the factor of convenience. The church of St. Fyodor Ushakov is less spacious, and the church of St. Peter the Grave is located in a former residential building.

The same figure emerges from the data collected in churches in the Shumens'ky district within Kherson city. More people prefer to go to the UOC-KP Church of the Holy Trinity rather than to the UOC-MP Church of the Sign of the Mother of God, making the proportion between the former and the latter 40% to 60%, even though the UOC-MP temple is located in the centre of the mentioned city area and is more spacious compared to the UOC-KP one.

he general distribution with the UOC-MP adherences prevailing the UOC-KP believers stays the same in remote settlements within the Kherson City Council. For example, the number of visitors to the UOC-MP church of Hieromartyr Procopius of Kherson considerably exceeds the quantity of UOC-KP temple of the Holy Monks Zosima and Savvaty adherents, making the ratio of visitors 69% to 31%. These churches are both located in separate Tekstyl'ny village, which belongs to Kherson City Hromada (community), and they are quite similar in size and capacity. The same pattern can be seen in a remote Inzhenerne village within Kherson City Hromada, where the UOC-MP church of the Smolens'k Icon of the Mother of God and the UOC-KP temple of the Holy Prophet Elijah are located. The former temple is located in a construction shed, while the latter is situated in the premises of a former store on the ground floor of a multi-storey building. The priest from the church of the Smolens'k Icon of the Mother of God has to deliver Sunday service not only in this temple but also in two other churches in neighbouring settlements. This means that the divine liturgy is always shorter than usual, and the time of its beginning can vary. Despite this inconvenience, 82% of orthodox citizens of Inzhenerne village prefer Sunday prayer in the UOC-MP church rather than in the UOC-KP one.

As we can see from the pattern mentioned above, temples, similar in character, capacity, and located in alike closed faraway Kherson City Council areas, have considerably different numbers of visitors. The UOC-MP adherents there prevail over the UOC-KP believers. This proves our idea that such «indicator temples» can be considered as the data sources for defining the proportion between the believers of the two main Orthodox confessions. This information can also be used for monitoring studies.

Additionally, during the field research, it was revealed that all the churches are well-marked as parishes of a particular patriarchate directly (with labels) and indirectly. Quite often, there was a presence of national symbols, folk Ukrainian decorative elements, and photographs of the heads of confession, Metropolitan of Kyiv and all Ukraine Onufriy (Berezovs'ky) in the temples of the UOC-MP and Patriarch of Kyiv and all Ukraine Filaret (Denysenko) in the temples of the UOC-KP. The temples' names also align with a confessional connotation. For instance, it is difficult to imagine the Church of St. Xenia of St. Petersburg or the Smolens'k Icon of the Mother of God in the Kyiv Patriarchate. During the study, there were also clearly visible patriotic information materials dedicated to the Donbas Anti-terrorist operation in some UOC-KP temples. Fundraising was carried out for the needs of the Armed Forces of Ukraine, which emphasised the confessional affiliation of the parish.

Taking all this into account, we can state that there is enough information in churches to help people identify which of the two main orthodox patriarchates, the UOC-MP or the UOC-KP, they are in. Therefore, it is difficult to agree with the statements of some experts that Ukrainian Orthodox do not know which church they go to, because «seeing the sign «Ukrainian Orthodox Church» in Ukrainian at the entrance to the temple, not all believers identify it as the church of the Moscow Patriarchate». Perhaps there are such people among the «visitors», but for this, it is necessary to conduct a survey (exit poll) with the relevant questions.

Conclusions. The study allows us to estimate the level of attendance by citizens of Orthodox churches, which turned out to be at the level of 1%. Among the Christian Orthodox believers in Kherson city, 71% are parishioners of churches of the UOC-MP, and 29% are UOC-KP supporters. Given the fact that the majority of Ukrainian believers are Orthodox, the established level of church attendance is incomparably lower than the level of declared religious self-identity, which was 41% of the population in Ukraine in 2018, according to a sociological survey by the Razumkov Centre.

The study also allows us to conclude that the oral declarations of Ukrainian citizens regarding their confessional affiliation and their actual confessional affiliation are fundamentally different. Supporters of the two main Orthodox branches and their real parishioners are two different general populations that overlap only slightly. It can be assumed that among the reasons for this discrepancy may be: the insufficient competence of the population about the organizational structure of the Orthodox world in Ukraine and in the world in general (people learn about patriarchates from the questions of questionnaires), the effect of social desirability (attributing oneself to the Kyiv Patriarchate in a

survey situation is socially approved answer) and the extreme politicization of religious life in Ukraine, pushing respondents to a specific answer in a situation where the respondent decides in a survey situation.

At the same time, the religious statistics of the number of parishes quite well reflect the situation with the number of parishioners. Given this, it is difficult to agree with the researchers, who believe that «having data on the number of religious communities without specifying the size of these communities, it is impossible to make any assumptions about the total number of believers» [4]. Yes, indeed, this information is not available in official statistics, but in the case of our study, we see that the ratio of the total number of parishes generally coincides with the ratio of the number of visitors to Sunday services.

References:

1. Sinelina Yu. (2001). On the criteria for determining the religiosity of the population. *Sociological Researches*. № 7. S. 89-96.
2. Khodzhayeva Ye., Shumilova Ye. (2010) Who is a Believer? Everyday Typifications of Ours and Them in Orthodox and Muslim Discourses (Based on the Example of Kazan)]. *Ab Imperio*, 1/ 155-181.
3. Kaariaynen K., Furman D. (2007). Religiosity in Russia in the 90s of the 20th – early 21st centuries. New churches, new believers. *Religion in Post-Soviet Russia*. M. – Spb.: Letniy sad, P. 6-86.
4. Bohdan O. (2019) *Religious identity and language in Ukraine*. Analytical report]. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20161807_religion/UKR%20Report%20on%20Religion%2018.07%20KIIS%20revised.pdf (Accessed: 02.05.2026).
5. Rozhans'ka N. (2019). Religious affiliation of the local population of the Black Sea region of Ukraine. *Habitus*, 10, 95-99.
6. Smith O. (2018). Mapped: The world's most (and least) religious countries. *The Telegraph* 14 January 2018 <https://www.telegraph.co.uk/travel/maps-and-graphics/most-religious-countries-in-the-world/> (Accessed: 02.05.2019).
7. Lakomova O. (2014). *Socio-geographical processes in the Staropromyslovy region in Kryvyi Rih*, specialty 11.00.02 – economic and social geography. Abstract of a dissertation on the development of the scientific level of a candidate of geographical sciences. Simferopol', 2014.
8. Mitrokhin N. (2007). Sociology of «selfless dreamers», or How to count the number of Orthodox Christians. *Neprikosnovennyi zapas*, N 1, <https://magazines.gorky.media/nz/2007/1/recenzii-30.html> (Accessed: 02.05.2019).
9. Mitrokhin N., Sibireva O. (2007). «Fear not, little flock!» On the assessment of the number of Orthodox believers based on field research in the Ryazan region. *Neprikosnovennyi zapas*, N 1, 2007. <https://magazines.gorky.media/nz/2007/1/ne-bojsya-maloe-stado-ob-ocenke-chislennosti-pravoslavnyh-veruyushhih-na-materiale-polevyh-issledovaniy-v-ryazanskoj-oblasti.html> (Accessed: 02.05.2026).
10. Mitrokhin N. (2005). Who and how attends churches in the country. *Political Journal*. <https://rusk.ru/st.php?idar=11397> (Accessed: 02.05.2026).
11. Institute of Sociology. (2018). *Results of national coastal monitoring surveys 1994-2018*. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf> (Accessed: 02.05.2019).
12. Religious organizations in Ukraine (as of June 1, 2018). https://risu.ua/religiyni-organizacii-v-ukrajini-stanom-na-1-sichnya-2018-r_n89734 (Accessed: 02.05.2019).
13. Features of religious and church-religious self-identity of Ukrainian communities: trends 2010-2018. https://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf (Accessed: 02.05.2026).
14. Letter from the Kherson Regional State Administration in response to information request No. G-252_18_82_344 dated July 31, 2018.
15. Verkhovna Rada of Ukraine. (2024). Law of Ukraine No. 3894-IX on the Protection of the Constitutional Order in the Activities of Religious Organisations], 20 August. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text> (Accessed: 2 May 2025).
16. State Service of Ukraine for Ethnic Affairs and Freedom of Conscience (2023). Conclusion of the Religious Studies Examination of the Statute on the Governance of the Ukrainian Orthodox Church. Available at: <https://dess.gov.ua/vysnovok-relihiieznavchoi-ekspertyzy-statutu-pro-upravlinnia-ukrainskoi-pravoslavnoi-tserkvy/> (Accessed: 2 May 2025).
17. Ukrainian Orthodox Church. (2022). Resolution of the Council of the Ukrainian Orthodox Church dated 27 May 2022. Available at: <https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-travnya-2022-roku/> (Accessed: 2 May 2025).
18. Vasylychenko, V. (2024). Religion and Language: Who is Who in the Church and Around It, *Ukrainian Interest*, 1 October. Available at: <https://uain.press/blogs/religiya-i-mova-who-is-who-u-tserkvi-j-bilya-469581/> (Accessed: 2 May 2025).
19. Cambridge University Press. (n.d.). Parish. In Cambridge Dictionary. Retrieved May 20, 2025, from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/parish>.
20. UK Parliament. (1894). Local Government Act 1894 (56 & 57 Vict. c.73). legislation.gov.uk. Retrieved May 20, 2025, from <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Vict/56-57/73/contents>.
21. Worcester Branch of the Birmingham & Midland Society for Genealogy and Heraldry. (n.d.). Parish records: Definitions. Retrieved May 20, 2025, from <https://www.worcesterbmsgb.co.uk/parish-records/definitions>.
22. Verkhovna Rada of Ukraine. (1991). Law of Ukraine No. 987-XII on Freedom of Conscience and Religious Organizations, enacted on 23 April 1991. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (Accessed: 2 May 2025).
23. Department for Communities and Local Government (2015) You've got the power: a quick and simple guide to community rights. London: Department for Communities and Local Government. Available at: <https://www.gov.uk/government/publications/youve-got-the-power-a-quick-and-simple-guide-to-community-rights/youve-got-the-power-a-quick-and-simple-guide-to-community-rights> (Accessed: 2 May 2025).
24. Rating Group. (2017). Attitude of Ukrainians to the creation of the local church. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_ukraincev_k_sozdaniyu_edinoy_pomestnoy_cerkvi.html (Accessed: 02.05.2026).

25. Police counted 20 thousand believers at the UOC MP, the church multiplies by ten. *Ukraynskaya pravda*, 27/07/2018 h. <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2018/07/27/7187564/> (Accessed: 02.05.2019).
26. Kas'yanov, D. (2016). Political consultant of Mikitas and Berezenko Kasyanov spoke about who earns how much in elections. *City Site of Chernigov*. <https://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/74231-politkonsultant-mikitasja-i-berezenko-kasjanov-rasskazal-o-tom-kto-i-skolko-zarabatyvaet-na-vyborah.html> (Accessed: 02.05.2019).
27. Parishes of the Kherson Region. *Site of Kherson diocese*. UPTs. <http://www.pravoslavie.ks.ua/rubric/prihody-eparhii/article/spisok-prihodov-po-okrugam> (Accessed: 02.05.2019).

The article received 29.04.2026

The article is approved for publication 21.05.2026

The article is recommended for publication 25.05.2026

The article is published 29.05.2026

Authors Contribution : All authors have contributed equally to this work

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest

ВІДВІДУВАНІСТЬ ХРАМІВ, РЕЛІГІЙНА СТАТИСТИКА ТА ПАТРІАРХАТИ В УКРАЇНІ: КЕЙС ПРАВОСЛАВНОГО ХЕРСОНА

Гоманюк Микола Анатолійович – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри географії та екології Херсонського державного університету, 27, вулиця Університетська, м. Херсон, 73000, Україна, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9625-1968>, e-mail: mgomanyuk@ksu.ks.ua

Маркелюк Анастасія Василівна – магістр географії, членкиня Херсонського обласного відділення Соціологічної асоціації України, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4109-8361>, e-mail: nmarkelyuk@gmail.com

Пилипенко Ігор Олегович – доктор географічних наук, професор, професор кафедри географії та екології Херсонського державного університету, 27, вулиця Університетська, м. Херсон, 73000, Україна, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6640-1163>, e-mail: pilipenko@ksu.ks.ua

У статті на основі даних емпіричних досліджень здійснюється порівняльний аналіз кількості по регіонам прихильників наймасовіших православних конфесій в Україні (Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) та Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП)) станом на 2018 рік (до отримання Україною Томоса від Вселенського патріарха). Надається визначення поняття «парафія», характеризуються відповідні цьому поняттю феномени. Описуються такі різновиди парафій, як так звані «відомчі» парафії, створені у лікарнях, військових частинах, виправних колоніях тощо, та парафії, зареєстровані у приватних домоволодіннях. Підкреслюється, що і «відомчі» парафії, і парафії у приватних будівлях часто не доступні жителям Херсона. Акцентується увага на дискусії щодо визначення кількісних і якісних характеристик аудиторії релігійних структур в цілому, а також на тому, кого, власне, можна вважати віряними. Наводиться класифікація методів підрахунку відвідуваності храмів: соціологічні, юридичні, візуальні, етнографічні дослідження та метод експертних оцінок. Презентується розроблена авторами методика підрахунку відвідуваності церков шляхом підрахунку кількості всіх відвідувачів під час звичайної (несвяткової) недільної служби. Доводиться, що це дозволяє оцінити загальний рівень відвідуваності православних храмів та відвідуваність храмів УПЦ МП та УПЦ КП. Робиться висновок, що усні декларації українських громадян щодо своєї конфесійної приналежності, які фіксуються під час опитувань, та конфесійна приналежність реальних парафіян кардинально відрізняються одна від одної. Формулюється припущення, що така суперечність може бути зумовлена тим, що прихильники різних конфесій та реальні парафіяни – це дві різні генеральні сукупності, які перетинаються лише в незначній мірі. Зазначається, що це, окрім іншого, може свідчити про недостатню компетентність частини населення про організаційний устрій православ'я України, а також про ефект соціального схвалюваної відповіді та крайню політизацію релігійного життя в Україні, що підштовхує респондентів до конкретної відповіді в ситуації опитування. Підкреслюється, що релігійна статистика кількості зареєстрованих парафій добре відбиває ситуацію зі співвідношенням кількості парафіян різних конфесій.

Ключові слова: православ'я, патріархат, Україна, парафія, відвідуваність церков, вірянин.

Статтю отримано 29.04.2026

Статтю рекомендовано до публікації 21.05.2026

Статтю прийнято до друку 25.05.2026

Статтю опубліковано 29.05.2026

Внесок авторів: всі автори зробили рівний внесок у цю роботу

Конфлікт інтересів: автори повідомляють про відсутність конфлікту інтересів

DOI 10.26565/2227-6521-2026-56-08

УДК 316.74:2

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СТАТУСНОЇ (НЕ)КОНСИСТЕНТНОСТІ З РЕЛІГІЙНИМ ЗНАННЯМ ЖИТЕЛІВ УКРАЇНИ: ДОВОЄННИЙ ТА ВОЄННИЙ КОНТЕКСТ

Ташченко Анна Юріївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, просп. Глушкова 4-д, Київ, 03022, Україна, e-mail: anna.tashchenko@knu.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6038-7337>

Федоренко Ольга Олександрівна – кандидат соціологічних наук, асистент кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, просп. Глушкова 4-д, Київ, 03022, Україна, e-mail: oo.fedorenko@knu.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7373-2200>

Горобчук Богдан Дмитрович – кандидат соціологічних наук, асистент кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, просп. Глушкова 4-д, Київ, 03022, Україна, e-mail: bohdan.horobchuk@knu.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-0730-7672>

У статті досліджується взаємозв'язок статусної (не)консистентності та релігійного знання жителів України в умовах довоєнного та воєнного контекстів. Підкреслюється, що актуальність дослідження зумовлена масштабними соціальними трансформаціями, що відбуваються в українському суспільстві під впливом пострадянських змін, ринкових реформ, гібридної та повномасштабної війни РФ проти України. Зазначається, що в умовах екзистенційної загрози релігія дедалі частіше виступає не лише формою ідентичності, а й механізмом символічної підтримки, моральної орієнтації та інтерпретації суспільної реальності. Акцентується увага на феномені статусної неконсистентності, тобто невідповідності між рівнем освіти та рівнем матеріального становища, що може формувати специфічні соціальні установки, відчуття несправедливості та компенсаторні стратегії, пов'язані з релігійністю. Визначається мета статті, а саме виявлення спільних і відмінних рис релігійного знання серед різних статусно-консистентних і статусно-неконсистентних категорій населення України, а також аналіз впливу кризових суспільних процесів на релігійно-політичні уявлення громадян. Презентується теоретична база дослідження: концепції статусної консистентності П. Сорокіна, Г. Ленські та їхніх послідовників, а також підходи до аналізу релігійності, секуляризації та постмодернізації Р. Інелгарта, Х. Казанови, Ч. Тейлора та інших дослідників. Зазначається, що емпіричною базою дослідження виступили дані Світового дослідження цінностей (World Values Survey) за 1996, 2006, 2011 та 2020 роки. Підкреслюється, що в межах аналізу даних цього дослідження було сформовано п'ять комбінованих статусних категорій населення: низькі, середні та високі консистентні статуси, а також освітньо-дохідна та дохідно-освітня неконсистентність. Здійснюється операціоналізація релігійного знання завдяки виокремленню таких його ознак, як ставлення до ролі релігійних лідерів в інтерпретації законів, співвідношення науки і віри, а також оцінка припустимості фізичного насильства у шлюбі як опосередковано пов'язаного з релігійними уявленнями питання. Наголошується, що результати дослідження засвідчили наявність статистично значущих відмінностей між різними статусними категоріями щодо всіх розглянутих аспектів релігійного знання. Зазначається, що у 2006 році українське суспільство демонструвало відносно однаковість у підтримці секулярного розмежування релігії та права, проте вже у 2011 і особливо у 2020 році простежується посилення внутрішньої поляризації, насамперед серед громадян із високими консистентними статусами та представників дохідно-освітньої неконсистентності. Доводиться, що в умовах війни, пандемії COVID-19, кризи довіри до державних та експертних інституцій релігія дедалі частіше сприймається як джерело морального авторитету та соціальної стабільності навіть серед найбільш освічених і матеріально забезпечених груп населення. Доводиться, що у кризових умовах найбільш ресурсні та найменш ресурсні статусні групи частіше схилилися до підтримки віри як важливого джерела підтримки та пояснення реальності, тоді як носії «вигідної» статусної неконсистентності демонстрували більш виражену орієнтацію на науку. Акцентується на зростанні толерантності до домашнього насильства у 2020 році, що може бути зумовленим загальною соціальною напруженістю, кризою екзистенційної безпеки та поверненням до жорсткіших соціальних норм у кризових умовах. Робиться висновок, що статусна (не)консистентність впливає на когнітивний вимір релігійності та демонструє, що релігійне знання в сучасній Україні формується під впливом багатовимірності соціальної структури, воєнних та кризових процесів, а також суспільної невизначеності. Підкреслюється, що результати здійсненого дослідження відкривають перспективи подальшого вивчення релігійності, соціальної резильєнтності та трансформації ціннісних орієнтацій українського суспільства в умовах тривалих кризових викликів.

Ключові слова: статусна (не)консистентність, релігійне знання, релігія, демократія, наука, віра, домашнє насильство, деприватизація релігії, війна, Світове дослідження цінностей (WVS).

Для цитування: Ташченко А. Ю., Федоренко О. О., Горобчук Б. Д. Взаємозв'язок статусної (не)консистентності з релігійним знанням жителів України: довоєнний та воєнний контекст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2026. Випуск 56. С. 74-85. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-08>

How to Cite: Tashchenko, A., Fedorenko, O., & Horobchuk, B.. (2026). 'The Interrelation Of Status (In)Consistency With Religious Knowledge Among Residents Of Ukraine: Pre-War And Wartime Context'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods*. 56. pp. 74-85. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-08> [in Ukrainian]

Постановка проблеми. Сучасна Україна перебуває в епіцентрі масштабних історичних зрушень, що не мають аналогів у новітній історії Європи. Ці процеси, що розпочалися зі здобуттям незалежності та переходом до ринкових відносин, сьогодні набули екзистенційного виміру в умовах повномасштабної війни. В умовах загрози життю релігія перестає бути просто маркером ідентичності – вона трансформується на інструмент інтерпретації реальності. Водночас особливої ролі набуває такий феномен, як статусна неконсистентність, що може створювати соціальне напруження і підштовхувати до пошуку компенсаторних механізмів. Одним із елементів таких механізмів виступає специфічна форма релігійного знання – міра поінформованості людини про її віросповідання, базова складова релігійності, що мала у пересічних вірян в Україні переважно обрядовий характер, фокусуючись на ритуалах, а не на глибоких історико-догматичних засадах. Особливого драматизму цій ситуації додає війна. Зсуви у багатовимірній соціальній структурі неминуче реконфігурують символічний простір, в якому релігія посідає одне з центральних місць. Водночас статусна неконсистентність, породжуючи почуття дискомфорту та соціальної несправедливості, потенційно підштовхує до пошуку внутрішньої стабільності через глибше занурення в релігію. Тому нинішні українські реалії вимагають окремого аналізу релігійного знання як системи орієнтирів, а саме його відмінностей у різних статусних категоріях жителів України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення статусної неконсистентності започаткували П. Сорокін [1] та Г. Ленські [2], у постсоціалістичному контексті – В. Майковські та В. Весоловські [3; 4]. В українському соціологічному дискурсі, зокрема такі дослідники, як Н. Коваліско [5] та О. Кузьмук [6], продемонстрували стійкість масової розбіжності між освітнім та матеріальним статусами в умовах трансформаційних процесів, а А. Яковенко, Ю. Яковенко та А. Ташченко довели їхній взаємовплив на релігійні погляди [7].

Соціологічний аналіз українського сьогодення неможливий без урахування феномену соціальної амбівалентності, зокрема специфічної «релігійної амбівалентності», що проявляється у напрузі між декларативною та практичною релігійністю: вітчизняні дослідники показують, що високий рівень самоідентифікації віруючими часто поєднується із фрагментарним релігійним знанням [8]. Важливо зрозуміти, як це корелює зі змінами у соціальній ієрархії, зокрема з явищем статусної неконсистентності. Значний масив вітчизняної та зарубіжної соціологічної літератури про релігійність присвячено аналізу релігійної сфери крізь призму макросоціальних та політичних процесів [9–12], а релігійне знання обґрунтовано як один із ключових компонентів релігійності [13]. Нещодавня попередня розвідка А. Ташченко та О. Федоренко фокусувалася на релігійній вірі та мотивації крізь призму статусної (не)консистентності [14], але попри це зв'язок між багатовимірною статусною структурою та когнітивним виміром релігійності залишається недослідженим.

Отже, **метою нашої статті** є виявлення спільних і відмінних рис у релігійному знанні серед різних консистентних та неконсистентних статусних категорій в Україні задля розуміння впливу війни на релігійно-політичні погляди.

Виклад основного матеріалу. Ґрунтуючись на попередніх теоретично розлогіх дослідженнях статусної (не)консистентності та релігійності в Україні [7; 14], результати котрих ми прагнемо доповнити емпірично обґрунтованим розглядом співвідношення релігійного знання та різних освітньо-дохідних комбінацій у соціальній структурі, ми звертаємося до тих хвиль Світового дослідження цінностей (англ. World Values Survey, надалі у тексті – WVS), що проводилися до та під час гібридної війни в Україні. Компонент «релігійне знання» ми визначаємо за допомогою запитання про тлумачення законів релігійними лідерами як ознаки демократії (код E225 у WVS) і покладання на науку та на віру (код E220 у WVS); також ми хочемо перевірити, чи пов'язана статусна (не)консистентність із переконаннями стосовно припустимості фізичного насильства у шлюбі (змінна F199, тут ми припускаємо опосередкований зв'язок із релігійністю і відносимо це до потенційного «релігійного знання»). Для визначення відповідного аспекту релігійності жителів України ми обрали ті запитання з WVS, що були наявні мінімум у трьох із чотирьох

обраних хвиль WVS та стосувалися водночас і релігійного, і політичного поля. Ми виокремлюємо три категорії статусно консистентних респондентів і дві категорії статусно неконсистентних респондентів:

- 1) низький рівень і освіти, і доходу (низькі консистентні статуси, див. таблицю 1 – НКС);
- 2) середній рівень і освіти, і доходу (середні консистентні статуси, див. таблицю 1 – СКС);
- 3) високий рівень і освіти, і доходу (високі консистентні статуси, див. таблицю 1 – ВКС);

4) освітній статус вище за матеріальний статус (високий рівень освіти і середній або низький рівень доходу, а також середній рівень освіти і низький рівень доходу – освітньо-дохідна неконсистентність, див. таблицю 1 – ОДН);

5) матеріальний статус вище за освітній статус (високий рівень доходу і середній або низький рівень освіти, а також середній рівень доходу і низький рівень освіти – дохідно-освітня неконсистентність, див. таблицю 1 – ДОН).

Поділ респондентів у відповідності з різними видами статусної консистентності і статусної неконсистентності здійснено нами на основі змінних X025R (рівень освіти, узагальнений у масиві даних трьома категоріями – «низький», «середній» та «вищий») та X047R_WVS (рівень доходу, узагальнений у масиві даних трьома категоріями – «нижчий», «помірний» та «високий»). Після повномасштабного російського вторгнення опитування на території України ще не відбулося, тому ми використовуємо останній наявний збірний масив «WVS time-series data-set for the period 1981-2022» [15] з акцентом на даних по Україні. Дані по Україні загалом доступні за 1996, 1999, 2006, 2008, 2011 та 2020 рр., однак необхідні змінні щодо рівня освіти та рівня доходу наявні лише у хвилях 1996, 2006, 2011 та 2020 рр., тому ми розглядаємо результати опитування лише за відповідні чотири роки.

Перевірка значущості відмінностей виконувалася за допомогою методу Монте-Карло з огляду на недостатню наповненість частини комірок для застосування класичного тесту хі-квадрат (а спочатку була спроба застосувати саме його). Надалі у Таблиці 1 усі дані подано у %, позначка «***» означає статистичну значущість відмінностей на рівні 0,001, «*» – значущість відмінностей на рівні 0,05, «-» – відсутність значущих відмінностей. Виділення напівжирним накресленням зроблені як для привернення уваги до значущих відмінних часток, так і з метою ілюстрації статистично значущих відмінностей всіх статусно консистентних і статусно неконсистентних типажів населення одне від одного крізь 1996–2020 рр. Ми знайшли, що за всі хвилі між різними типами респондентів як такими була наступна значущість відмінностей:

1) міра згоди із твердженням про інтерпретацію законів релігійними лідерами як істотну рису демократії – значущість на рівні 0,001;

2) міра згоди із твердженням про надмірне покладання на науку і недостатнє на віру – значущість на рівні 0,01;

3) міра згоди із твердженням про припустимість побиття чоловіком дружини – значущість на рівні 0,001.

Отже, навіть якщо у якомусь конкретному році вони не проявилися, у цілому є підстави говорити про загальний портрет кожної комбінованої статусної категорії, що заслуговуватиме окремого розгляду у наступних розвідках. У даній статті ми розкриємо лише конкретні аспекти релігійного знання, що стосуються інтерпретації законів, пріоритетності науки чи віри та відносин у шлюбі (див. Таблицю 1).

Таблиця 1.

Відмінності у релігійному знанні жителів України з різними комбінованими статусами (освіта + дохід), % серед тих, хто відповів на питання про свої статуси

Table 1.

Differences in religious knowledge of residents of Ukraine with different combined statuses (education + income), % among those who answered the question about their statuses

Рік WVS	Консистентність статусів	Міра згоди із твердженнями за 10-бальною шкалою									
		<i>«Релігійні авторитети інтерпретують закони» [як риса демократії]</i>									
		Неістотно	2	3	4	5	6	7	8	9	Істотно
2006 (-)	НКС	23,1	46,2	0	7,7	15,4	0	0	0	0	7,7
	СКС	14,9	9,5	11,1	9,5	18,7	14,1	7,6	6,9	4,6	3,1
	ВКС	12,5	8,3	4,2	8,3	16,7	16,7	8,3	12,5	4,2	8,3
	ОДН	20,3	9,4	14,2	9,1	16,7	10,3	5,3	4,3	3,2	7,3
	ДОН	15,8	10,5	26,3	0	15,8	5,3	5,3	5,3	5,3	10,5
2011 (*)	НКС	14	9,3	14	11,6	23,3	2,3	11,6	4,7	7	2,3
	СКС	23,6	8,6	13,5	12,3	14,8	8,6	6,2	6,7	1,7	4,1
	ВКС	27,3	13,6	4,5	4,5	9,1	13,6	11,4	6,8	4,5	4,5
	ОДН	28,6	12,8	12,9	10,1	12,6	7	4,8	4	1,5	5,7

Рік WVS	Консистентність статусів	Міра згоди із твердженнями за 10-бальною шкалою									
		«Релігійні авторитети інтерпретують закони» [як риса демократії]									
	ДОН	19,3	12,3	12,3	17,5	10,5	7	10,5	1,8	1,8	7
2020 (***)	НКС	33,3	2,1	2,1	2,1	20,8	6,3	10,4	12,5	2,1	8,3
	СКС	24,8	4,8	9,6	6,4	12,8	12,8	8	5,6	0,8	14,4
	ВКС	22,7	4,5	11,4	9,1	2,3	9,1	11,4	11,4	13,6	4,5
	ОДН	31,7	7,3	7,8	6,5	13,4	8,1	4,4	4,4	4,2	12,3
	ДОН	11,7	11,7	15	1,7	18,3	10	11,7	11,7	5	3,3
		«Ми надмірно покладемося на науку і недостатньо – на віру»									
		Цілком не погоджуюся	2	3	4	5	6	7	8	9	Цілком погоджуюся
2006 (-)	НКС	0	0	6,3	12,5	0	6,3	12,5	50	12,5	
	СКС	8,1	5,2	3,2	6,8	11	13,5	12,9	11	12,3	16,1
	ВКС	0	3,8	3,8	11,5	19,2	19,2	3,8	15,4	19,2	3,8
	ОДН	6,8	5,3	5,3	6,8	15	11,7	13,6	14	9,3	12,3
	ДОН	4,5	9,1	4,5	4,5	13,6	9,1	9,1	22,7	9,1	13,6
2011 (-)	НКС	4,7	2,3	9,3	9,3	23,3	11,6	4,7	11,6	16,3	7
	СКС	6	2,8	10,3	8,2	19,7	12,7	11,2	11	8,4	9,6
	ВКС	11,4	4,5	6,8	9,1	6,8	18,2	18,2	6,8	13,6	4,5
	ОДН	7,9	4	8,8	7,2	19,1	12,1	11,1	10,6	6,7	12,4
	ДОН	6,8	5,1	1,7	8,5	27,1	6,8	10,2	6,8	10,2	16,9
2020 (***)	НКС	8,3	0	4,2	10,4	8,3	8,3	8,3	20,8	4,2	27,1
	СКС	2,8	2,1	5,7	6,4	14,9	16,3	13,5	11,3	13,5	13,5
	ВКС	12	10	10	6	8	8	8	12	24	2
	ОДН	7,6	4,3	5,6	5,6	16,5	15,8	13,3	11,4	7,7	12,3
	ДОН	7,8	4,7	10,9	3,1	20,3	9,4	6,3	15,6	10,9	10,9
		«Чоловік б'є свою дружину»									
		Ніколи не виправдано	2	3	4	5	6	7	8	9	Завжди виправдано
2006 (-)	НКС	95	0	5	0	0	0	0	0	0	0
	СКС	71	9,1	5	2,2	6,6	3,8	0,9	0,3	0	0,9
	ВКС	50	0	7,7	3,8	11,5	19,2	3,8	3,8	0	0
	ОДН	73	7,3	4,5	2,3	5,1	3,9	2,3	1,1	0,4	0,2
	ДОН	80	0	5	0	10	0	0	5	0	0
2011 (*)	НКС	67,4	7	4,7	4,7	7	4,7	0	2,3	2,3	0
	СКС	72,1	12,3	6,9	2,6	3,5	1,3	0,4	0,2	0,2	0,6
	ВКС	61,4	6,8	4,5	6,8	11,4	4,5	2,3	2,3	0	0
	ОДН	73	11,7	4,4	2,9	3,2	1,6	0,9	1	0,5	0,9
	ДОН	65,5	15,5	3,4	5,2	0	1,7	5,2	3,4	0	0
2020 (*)	НКС	73,8	8,2	3,3	4,9	6,6	3,3	0	0	0	0
	СКС	58,3	9,3	11,3	10,6	6	2,6	0,7	0	0,7	0,7
	ВКС	45,8	20,8	8,3	6,3	4,2	4,2	8,3	0	0	2,1
	ОДН	65,3	12	9	3,6	3,3	2,1	2,3	1,5	0,3	0,6
	ДОН	51,4	10	12,9	7,1	7,1	7,1	2,9	0	1,4	0

Джерело даних: розраховано авторами на основі даних WVS

У 2006 р. серед жителів України з різними комбінаціями освітнього і майнового статусу не було значних відмінностей у ставленні до твердження «Істотною рисою демократії є те, що релігійні лідери інтерпретують закони». Можна припустити наявність впливу бажання європейської інтеграції, що передбачала поширення ідеї секулярної правової держави, тому до 2011 р. суспільство було більш одностайним у сприйнятті відокремлення церкви від держави як демократичної норми. Ймовірно, оскільки релігійні організації не були зацікавлені у політизації релігійного дискурсу і не мали помітного політичного впливу [16], їх сприймали як ситуативних і нішевих радників із моральних питань, тоді як законодавство та юридичні тонкощі демократії – як нейтральну базу для всіх, де правова секулярність є нормативним стандартом. Це підтверджують зокрема дані Центру Разумкова [17]: релігія в Україні виконує переважно етичну функцію, її вплив на політику зростає лише у кризові періоди. Відповідно, і релігійних лідерів сприймали як моральних авторитетів, а не як учасників правотворчого процесу. Отримані нами розподіли даних для хвилі 2011 р. і пізніше, попри значні частки на

користь підтримки неістотності релігійних інтерпретацій законів серед громадян із усіх статусних категорій, свідчать про наявність протиріч із закладеною у WVS теорією постмодернізації цінностей [18], особливо що стосується зміни ролі релігії в політичному житті.

Так, згідно з теоретичною рамкою WVS, освіченіші та заможніші громадяни мали би бути більш схильними відокремлювати релігію від політики, бути прихильниками секулярної моделі демократії та орієнтуватися на світські інституційні механізми регуляції суспільного життя, а менш освічені і бідніші – частіше підтримувати широке залучення релігійних авторитетів як експертів зі справедливості, захисників традиційних цінностей та інтеграторів релігійних норм у суспільне життя. Однак в Україні це помітно лише у 2011 р., і то лише частково: громадяни з низькими консистентними статусами дійсно сукупно частіше проти розмежування права і релігії, але водночас громадяни з найсильнішою соціальною позицією (високі консистентні статуси) і громадяни з «вигідною» неконсистентною комбінацією (дохід вищий за освіту) «наздоганяють» їх у переконанні в істотності інтерпретації законів релігійними лідерами. Це цілком вписується у загальний тренд сприйняття церков як суб'єктів, які прагнуть виходити у світ і вдосконалювати відносини між людьми, а не закритися у собі і всіх засуджувати. На підтвердження даного тренду можна згадати, що якраз у цей час та у наступні роки у різноманітних інтелектуальних полях в Україні релігію активно досліджували як потужну силу для творення нації, держави та демократії зокрема [19], запоруку формування громадянського суспільства та його сталого розвитку [20], чинник системних змін у суспільстві [21], повноцінного учасника медіапростору та масової культури [22] тощо. Дані результати можна додатково інтерпретувати у світлі підходу соціолога релігії Х. Казанови [23]: у його концепції секулярність не обов'язково означає витіснення релігії з суспільного простору, а радше фіксує відокремлення релігійних інституцій від державної влади та права за одночасної можливості «деприватизації» релігії. З цієї перспективи зростання підтримки ідеї участі релігійних лідерів в інтерпретації законів серед окремих ресурсних статусних груп не свідчить про відмову від демократичної чи секулярної моделі, а радше відображає сприйняття релігії як легітимного морального авторитета у публічній сфері в умовах соціальної невизначеності та криз.

У 2020 р. ситуація на перший погляд «перевертає» інгльартівську логіку постмодернізації, бо освіта і багатство частіше стають гарантіями прихильності до релігійної інтерпретації, ніж їхня нестача. Разом із тим помітно, що всі статусні категорії, крім носіїв дохідно-освітньої неконсистентності, проходять через помірну внутрішню поляризацію (котру громадяни з вищим за освіту матеріальним статусом пройшли ще у 2011 р.). Ми вважаємо можливим пояснити це тим, що відповідно до очікувань у контексті ринкової економіки дохідно-освітня неконсистентність є успіхом («ти вклав менше зусиль і отримав більшу винагороду»), а її носії – своєрідною елітою, тож вони першими тестують успішність різних церков у альтернативному просторі – на предмет декларованих релігійних чеснот (любов, добро, безкорисливість тощо) і пов'язаних із ними світських досягнень (забезпечення підтримки, реалізація солідарності, гідність довіри тощо). Отже, і саме вони першими дійшли до різних досвідів і різних висновків, бо у зв'язку з війною РФ проти України пошук моральної опори у додачу до принципів секулярного життя перевірявся на стійкість масовою публічною критикою громадянської та політичної активності релігійних лідерів. До того ж нагадаємо, що, згідно з позицією Ч. Тейлора, зростання освіти та доступу до інформації створює простір конкуренції світоглядних інтерпретацій, для позначення чого він навіть вводить термін «перехресні тиски» (cross-pressures), згідно з яким сучасні індивіди одночасно перебувають під впливом секулярних і релігійних імперативів [24]. Поляризація відповідей у 2020 р. серед різних статусних груп може бути інтерпретована як емпіричний прояв таких крос-тисків, посиленних війною, пандемією та кризою довіри до експертних знань.

Ідеологія WVS, як ми вже згадували, ґрунтується на тому, що доступ до освіти та інформації має відштовхувати від релігійного бачення світу, і громадяни з вищою освітою частіше підтримуватимуть ідею світської держави. Ми ж тут хочемо звернути увагу, що важливим є скоріше характер інформаційного супроводу реакції релігійних інституцій на зростання соціальної нерівності та їхньої власної політичної мобілізації. Як слушно зауважує Л. Кочетов, «[р]елігія і право, як соціальні феномени, перебувають у найтіснішому зв'язку, взаємодії і протидії. Взаємовпливи, суперечності релігії і права об'єктивно обумовлені, позаяк їх генеза і реальна буттєвість визначаються спільними сферами суспільних відносин, у яких розгортаються складні й нерідко суперечливі зв'язки між ними» [25]. Тобто ані освіта, ані багатство самі по собі, ані їхня узгодженість не виключають переконання, що зберегти релігію як орієнтир за демократичного режиму можливо – тим більше, що завдяки старшим віковим групам в Україні є досвід збереження релігійності навіть в умовах агресивного атеїзму і після нього.

Певною мірою дані висновки можна поширити і на подальші результати, а саме – те, що серед людей із різними комбінованими освітніми і майновими статусами у 2006 та 2011 рр. не було значних відмінностей у ставленні до твердження «Ми надмірно покладаємося на науку і недостатньо – на віру», а у 2020 р. вони з'явилися, і знову вирізнялися насамперед дві консистентні статусні категорії – найменш ресурсна (низькі статуси, частіше підтримують покладання на віру, однак є і натяк на поляризацію думок) і найбільш ресурсна (високі статуси, теж помітно частіша підтримка віри і аналогічна та навіть суттєвіша

поляризація думок) – і одна статусно неконсистентна – «вигідна» (вони частіше є прихильниками науковості). На тлі поступового економічного зростання науку вважали універсальною цінністю для представників усіх соціальних груп, і вони з вірою розглядалися як взаємодоповнювані, а не протиставлені явища; держава та церква активно співпрацювали у сфері просвітництва, і формально висока релігійність українців несуперечливо поєднувалася із прагматичним ставленням до науки як інструменту модернізації (зрештою, суперечність була глобально підтверджена лише між глибокою залученістю у релігію та науковою грамотністю [26]). Але коли у 2020 р. Україну, крім війни, накрила спочатку пандемія COVID-19, релігія залишалася стабільним джерелом істини та заспокоєння, тоді як до науки, світських експертів, держави та сфери охорони здоров'я виникала недовіра через мінливі прогнози та настанови.

Згідно з класикою теорій секуляризації та постмодернізації варто було очікувати, що освіченіші та заможніші громадяни як більш вільні у можливостях турботи про життя та здоров'я і більш цифровізовані для доступу до найостанніших та найточніших новин частіше будуть пронауковими, а менш освічені і більш бідні громадяни – частіше орієнтованими на віру як єдиний ресурс виживання та емоційної стабільності; аналогічні засади транслують навіть у національних доповідях – зокрема що рівень довіри до науки визначає доступ до якісної освіти та інформації [27]. У дійсності ж працює дещо інакша логіка, котру ми бачимо таким чином: розчаровувалися щодо науки частіше ті, хто найгостріше відчув її неспроможність впливати не просто на життя, а на заможне життя чи шанс його мати. Ті жителі України, які жили найкраще порівняно з рештою, вочевидь, не дуже хотіли раптового завершення свого земного благополуччя, і покладання на віру могло забезпечити їм впевненість, що «все буде добре», бо у них вже був досвід «все добре» (точніше навіть – «все краще, ніж у інших»), тоді як представники науки і медицини особливо відчутно для загалу публічно і масово помилялись, сумнівались і агресували. У жителів із низькими консистентними статусами натомість уже мав бути досвід виживання і без передових наукових досягнень (зокрема, на травах, спирті та їх симбіозі у вигляді настоянок – як приклад можна згадати повсякденну практику «дихати спиртом» чи настоянкою календули під час пандемії COVID-19 за аналогією до одного з народних варіантів лікувань звичайних застуд), тому віра цілком природньо (у соціальному сенсі) частіше підтримувала їх у їхніх найгірших статусних умовах, а вони, відповідно, – її.

Найнесподіваніші результати були отримані нами щодо громадської думки про опосередковано дотичну до релігійного знання обставину, а саме про (не)виправданість побиття чоловіком дружини. У 2006 р. у ставленні до зазначеного ще не було соціально-статусних відмінностей за різними комбінаціями освіти і доходу, але у 2011 і 2020 рр. такі відмінності з'явилися, і спочатку був помітним потенційний вплив фактору освіти, однак ближче до сьогодення, у сьомій хвилі WVS, він стає менш яскравим. Причини того, чому наше суспільство у більшості було одностайним у засудженні насильства у шлюбі, зрозумілі: активна діяльність міжнародних організацій з поширення ідей гендерної рівності, кампанії проти домашнього насильства від держави та локальних громадських організацій, впровадження гендерної освіти [28–31] тощо, куди включалися і питання взаємовідносин між чоловіком та жінкою як шлюбними партнерами. Але охоплення ними громадян було нерівномірним, і очікування, що підвищення освітнього рівня і подолання економічної вразливості корелюватиме з нетерпимістю до домашнього насильства, а не толеруванням повної приватизації права на рішення відповідної соціальної проблеми, не виправдалося – зокрема, загальний звіт по даних WVS в Україні у 2020 р. підкреслює, що зріс загальний показник толерування побиття дружини чоловіком [32, с. 15].

Низка гендерних ініціатив та кейсів експертного аналізу (і світського, і церковного) підтверджують, що розгляд відповідної шлюбної ситуації не випадково відноситься і до релігійного знання також, тому що навіть за умов формального сповідання більшістю громадян своїх релігій нові політичні порядки денні все одно оцінюються з точки зору загальновідомих релігійних традицій. Проблема лише в тому, що світські ініціативи та експерти часто намагаються презентувати релігію агресивно і негативно, тобто виключно як інструмент дискримінації (напр., [33–35]), а конструктивні висвітлення програмних соціальних концепцій різних сповідань з боку самих церков (напр., [36–38]) та поглядів релігійних і релігійно-політичних лідерів з боку нецерковних ЗМІ (напр., [39–41]) намагаються знайти між традицією і дійсністю баланс, який не може існувати в одному варіанті для всіх (і це стосується як адресантів, так і адресатів поглядів). Наприклад, навіть у межах міжнародного наукового проекту «Київське православ'я» загальний погляд на ролі чоловіка та жінки і думки про те, як і наскільки церкви мають сприймати сучасну гендерну політику, місцями входять у суперечність (див. [42–45]), а навіть якби і не входили б, то все одно вимагали б власного розсуду кожної окремої людини. Як бачимо, цей розсуд має соціально-статусне забарвлення, і представники найбажаніших соціальних позицій (збалансовані високі рівні освіти і доходу та непропорційно вищий за освіту рівень доходу) частіше схиляються до можливості виправдовування насильства у шлюбі. Прихильники агресивного негативного дискурсу критикували б довгу традицію терпимості до побиття та поділу відповідальності за акт насильства, що і нині виражено у представників старших вікових груп [46], проте це не дає відповіді, що саме схиляє навіть до маленьких сумнівів у неприпустимості фізичного насилля над дружиною людей достатньо забезпечених і освічених (середній рівень і вище).

У будь-якому випадку готовність сприйняття насилля пов'язана з певною логікою справедливості, тобто існує уявлення про певні дії дружини як еквіваленти безальтернативності вирішення конфліктів у шлюбі іншим шляхом, крім завдання їй фізичних ушкоджень. Раніше це було більш характерним для «безкультур'я», результату стихійної соціалізації, де брали гору норми вулиці і право сильного, однак також були присутні прості етичні принципи штибу «б'єш жінку – не чоловік», що сумісно з низькими консистентними статусами. Відповіді респондентів у 2020 р. наштовхують на припущення, що тепер еквівалентність всього лише встановлюється більш «культурно», бо пандемія та війна емоційно виснажують усіх, ефективність родинної комунікації падає, і це часто підштовхує до грубих висновків про можливість досягнення згоди лише криком та кулаком: «Наше суспільство сьогодні існує в умовах стихійного розвитку ринкових відносин, складної економічної ситуації, воєнного стану, недосконалих реформ, матеріальної незабезпеченості та ін., через які людина втратила зовнішні опори, все частіше залишається один на один із своїми проблемами, вимушена опікуватися, перш за все, власними інтересами і потребами, тобто в умовах, за яких руйнуються сталі відносини, стосунки між людьми визначаються зручністю або користю, а в безпосередньому оточенні людина намагається вивільнити простір для безоглядного бажання абсолютної свободи. Все частіше індивідам не вистачає духовних сил для напруги морального почуття і свідомості, необхідних для гармонізації стосунків» [47, с. 217]. Навіть якщо це реалізується лише у загрозливих словах чи тільки подумки, відповідне підґрунтя для коливання громадської думки вже закладено. Жодним чином не виправдовуючи побиття, ми в свою чергу можемо уявити, що на середньому щаблі соціальної структури і вище це можуть бути виправдання на основі як релігійно вкорінених традицій (невиконання дружиною жіночих рольових очікувань), так і специфічної ринкової логіки (зокрема, нанесення родині дуже великих матеріальних збитків з вини дружини).

Водночас додамо, що 2020 рік супроводжувався багатьма кризовими явищами, зокрема відчуттям екзистенційної небезпеки, пов'язаної із поширенням інфекції COVID-19, тому цей фактор також слід враховувати при поясненні готовності сприйняття насилля. Отримані дані про зростання толерантності до домашнього насильства корелюють із тезою Р. Інглгарта, що в умовах зниження екзистенційної безпеки суспільство схильне повертатися до жорстких патріархальних норм як механізму соціального виживання, що сприяє народжуваності, яка, своєю чергою, традиційно підтримується релігійними інститутами [48]. Саме ж виправдання побиття має амбівалентний зв'язок із релігійністю: все залежить від того, відповідно до яких стандартів відбувається його оцінка – ікономії (м'якший підхід, згідно з яким фізичне насильство у шлюбі може вважатися церквою легітимною причиною для розлучення), або акривії (суворіший підхід, згідно з яким фізичне насильство потрібно витерпіти, як і будь-які інші скорботи). Як правило, у церковних документах і релігійно-популярних текстах у ЗМІ наводять акривію (як ідеал), але у кожному конкретному випадку в сучасних умовах священство все частіше застосовує ікономію. Тому, попри реальне пом'якшення ставлення до людської недосконалості та заклики до взаємної любові з боку самих церков, стандарти акривії мають більше шансів бути «видимими» широкому загалу та сприйнятими не як бажані і рекомендовані (для тих, хто воліє і може наслідувати ідеал), а як єдині існуючі і можливі, навіть якщо про вихідний сотеріологічний контекст терпимості широкий загал забуває через незначну частку громадян, дійсно практикуючих релігійну поведінку.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Повномасштабна війна актуалізувала релігію як джерело смислотворення та символічної підтримки, що сприяло зростанню інтересу до релігійних інтерпретацій законів та віри як серед статусно консистентних, так і серед статусно неконсистентних категорій населення, однак насамперед вирізнялися саме найменш успішна та дві найбільш успішні комбінації статусів. Результати емпіричного аналізу показали наявність статистично значущих взаємозв'язків між типом статусної конфігурації та релігійним знанням, проте представники всіх комбінованих статусних позицій демонструють нестабільність релігійно-політичних уявлень у проміжку з 2006 по 2020 р., а більшість із них – негативний зсув у розумінні нормальних шлюбних відносин зокрема. Порівняно з результатами попереднього дослідження, присвяченого релігійній вірі та релігійній мотивації [14], виявилось, що статусна (не)консистентність впливає не лише на інтенсивність і смисли віри, але й на когнітивний вимір релігійності.

Водночас отримані результати демонструють доцільність подальших досліджень релігійного знання та інших компонентів релігійності з урахуванням багатовимірності соціальної структури суспільства та контекстів соціальної напруженості, обмеженого доступу до ресурсів, політизації релігійних процесів тощо і, зокрема, специфіки освоєння релігійного простору найуспішнішими з точки зору ринкової економіки неконсистентними статусними категоріями як взірцями для решти. На користь перспективності обраної дослідницької оптики свідчить і ще недостатньо пояснене спостереження, що полярні статусно консистентні категорії (нижча і вища) після переходу з довоєнного у воєнний період всупереч класичній постмодернізаційній логіці «помінялися місцями» з точки зору привабливості для них релігійного доповнення демократії (тобто найбагатші та найосвіченіші громадяни більш зацікавлені, щоб релігійні лідери надавали інтерпретацію законам), а от привабливість доповнення науки вірою розмежувало їх із точністю до навпаки, у більшій відповідності очікуванням від секуляризації. Подальше вивчення статусної

(не)консистентності через пояснення відмінностей у релігійності громадян – зокрема у ще не проаналізованій таким чином релігійній поведінці, що вже тривалий час є найуразливішим місцем релігійності українців і найактуальнішим джерелом (контр)аргументів у протистоянні вірян різних церков, – дозволить глибше зрозуміти не лише подолання труднощів на початку екзистенційних криз [49], але й можливості резильєнтності сучасного українського суспільства у поточних та майбутніх кризових обставинах різної міри інтенсивності.

Список використаної літератури:

1. Sorokin P. A. *Social and cultural mobility*. Free Press of Glencoe Collier-Macmillan, 1964. 645 p.
2. Lenski G. E. Status crystallization: a non-vertical dimension of social status. *American sociological review*. 1954. Vol. 19, no. 4. P. 405. DOI: <https://doi.org/10.2307/2087459>
3. Majkowski W. *People's Poland: patterns of social inequality and conflict*. Westport, Conn : Greenwood Press, 1985. 234 p.
4. Wesolowski W. *Classes, strata and power (RLE social theory)*. Routledge, 2014. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315763699>
5. Коваліско Н. В. Стратифікаційні порядки суспільства: методики та емпіричні розвідки в регіональному розрізі. *Український соціум*. 2010. № 3. С. 7–16. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2010.03.007>
6. Кузьмук О. М. Статусна узгодженість / неузгодженість статусних позицій соціального класу. *Соціологічні студії*. 2018. № 2(3). С. 49–54. DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2013-02-49-54>
7. Yakovenko A. K., Yakovenko Y. I., Tashchenko A. Y. Specificity of religiosity of status-consistent and status-inconsistent youth. *Habitus*. 2020. No. 11. P. 102–110. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.18>
8. Тенін П. Д., Сальнікова С. А. Потенціал застосування поняття довіри до вивчення релігійного поля України в умовах соціальної амбівалентності. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2025. № 2(66). С. 53–63. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2\(66\).337622](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2(66).337622)
9. Salnikova S., Savelyev Y. The role of political institutions in the religious sphere before and during the Russo-Ukrainian war: national security vs. freedom of religion. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*. 2025. № 38(1). С. 11–27. DOI: <https://doi.org/10.1080/13511610.2024.2395265>
10. Паращевін М. Трансформація конфесійного простору України. *Українське суспільство в умовах війни. 2022: колективна монографія* / ред.: Є. Головаха, С. Макеев. Київ, 2022. С. 120–130. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf>
11. Casanova J. The three Kyivan churches of Ukraine and the three Romes. *East/West: journal of Ukrainian studies*. 2022. Vol. 9, no. 1. P. 209–234. DOI: <https://doi.org/10.21226/ewjus714>
12. Ваннер К. *Повсякденна релігійність і політика належності в Україні* / пер. з англ. Г. Герасим. Бостон : Academic Studies Press, 2024. 248 с. URL: <https://uplopen.com/reader/books/pdf/10.1515/9798887194776>
13. Сальнікова С. А. Конструювання змісту, особливостей та рівнів вимірювання релігійності (за даними емпіричного соціологічного дослідження). *Український соціум*. 2010. № 4. С. 108–119. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2010.04.108>
14. Tashchenko A., Fedorenko O. «Help my unbelief»: dynamics of religious belief and religious motivation of Ukraine residents with consistent and inconsistent social statuses. *Sociological studios*. 2025. No. 2(27). P. 76–87. DOI: <https://doi.org/10.17721/2306-3971-2025-02-42-42>
15. World Values Survey Time-Series (1981-2022) Cross-National Data-Set / C. Haerpfer et al. WWSA – World Values Survey Association. DOI: <https://doi.org/10.14281/18241.17>
16. Пасічний Р. Релігія та політика: взаємовідносини в Україні. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: зб. наук. пр. 2007. № 19. С. 126–129. URL: https://vlp.com.ua/files/21_56.pdf
17. Центр Разумкова. *Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2021рр.* (Інформаційні матеріали). Київ: Центр Разумк., 2021. 172 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf
18. World Values Survey Association. Findings & Insights. WVS database. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>
19. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України / В. Войналович та ін. ; ред.: Ю. Левенець та ін. Київ : Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с. URL: https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/religion-factor_site_148.pdf
20. Бліхар В. С. *Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії*. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 516 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/67/1/Державно-церковні%20відносини%20як%20експлікація%20дихотомії%20влади%20та%20суспільства.pdf>
21. Паращевін М. Релігія як чинник системних змін у суспільстві: особливості сучасного стану. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2023. Т. 4. С. 40–54. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.40>
22. Петрушкевич М. С. *Релігійна комунікація у контексті масової культури*. Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька акад.», 2018. 408 с. URL: https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/8680/1/Петрушкевич_2018.pdf
23. Про релігію, секулярність і сучасну демократію – Хосе Казанова. *Релігійна правда*. 14.03.2019. URL: <https://religionpravda.com.ua/?p=25197>
24. Taylor C. *A secular age*. Harvard University Press, 2007. DOI: <https://doi.org/10.4159/9780674044289>
25. Кочетов Л. Г. Релігія і право як ціннісно-нормативні системи соціального регулювання. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. № 13. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17748458>
26. Gingras Y., Talin K. More religion means less science. An International comparison of the relations between religious beliefs and levels of and attitudes to scientific knowledge. *Physics and society*. 2020. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2011.12425>
27. *Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні (До 30-річчя незалежності України)* / О. В. Аніщенко та ін. ; ред. В. Г. Кремень. Нац. акад. пед. наук України, 2021. DOI: <https://doi.org/10.37472/naes-2021-ua>

28. Фулей Т. І. Збірка навчальних матеріалів курсу для учасників тренінгу «Гендерна рівність крізь призму заборони дискримінації у світі практики Європейського суду з прав людини». Київ : BAITE, 2018. 134 с. URL: <https://www.osce.org/sites/default/files/Gender%20equality.Training%20materials.pdf>
29. Lopez-Treussart T. K., Magdyuk L. Advancing gender equality and women's empowerment in Ukraine through effective development co-operation and finance. 2021. URL: <https://ukraine.unwomen.org/en/digital-library/publications/2021/4/advancing-gender-equality-and-womens-empowerment-in-ukraine-europe>
30. ООН в Україні. Аналітична довідка ООН: гендерно зумовлене насильство. 2021. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-11/UN%20Policy%20Paper%20on%20GBV_FINAL%20UKR.pdf
31. NIRAS. Гендерний профіль країни: Україна. ЄС за гендерну рівність: служба допомоги реформам. Оновлений. Європ. Союз, 2023. URL: https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2024/03/eu4genderhelpdesk_ukrainegenderprofile_2023-cgp_ukr_v5.pdf
32. Світове дослідження цінностей 2020 в Україні / Л. Акуленко та ін. ; ред. К. Потапенко. Київ : Укр. центр європ. політики, 2020. 216 с. URL: <https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS-UA-2020-report-WEBSITE.pdf>
33. Гендер, релігія і націоналізм в Україні / Г. Гриценко та ін. ; ред.: Г. Ярманова, Н. Ваховська ; дизайн. О. Брюховецька. Варшава: Heinrich Böll Stiftung Warsaw, 2012. 77 с. URL: <https://ua.boell.org/sites/default/files/gender-religion-nationalism-in-ukraine-www.pdf>
34. Дудко О. Рух за гендерну рівність у християнстві. *Спільне*. 2014. № 8. URL: <https://commons.com.ua/uk/ruh-za-gendernu-rivnist-u-hristiyanstvi/>
35. Семерин Х. Рада Церков проти рівності: куди віють антигендерні вітри?. *Повага. Сайт кампанії проти сексизму в медіа і політиці*. 15.10.2021. URL: <https://povaha.org.ua/rada-tserkov-proty-rivnosti-kudy-viyut-antygenderni-vitry/>
36. Бориспільська єпархія Української Православної Церкви. Соціальна концепція УПЦ. Відділ соціального служіння та благодійництва Бориспільської єпархії Української Православної Церкви. URL: <https://dobro.church.ua/dokumenti-upc/>
37. Йоник М. Квінтесенція спору про верховенство у шлюбних відносинах. *Православний духовний центр апостола Івана Богослова*. 01.08.2021. URL: <https://orthodox.in.ua/authors-posts/kvintesenciya-sporu-pro-verhovenstvo-u-shlyubnyh-vidnosynah/>
38. Підгребельний Н. Позиція Церкви щодо гендерної рівності. *Офіційний сайт Львівської Духовної Семінарії Святого Духа УГКЦ*. URL: <https://www.lds.lviv.ua/1541955931/>
39. Нойхауз Н., Герич А. Гендерна ідеологія робить те ж, що й комунізм. *Збруч*. 20.08.2018. URL: <https://zbruc.eu/node/82403>
40. Горчинська О., Драус Г. Католицький священник розмірковує про ЛГБТ, гендерну рівність та секс-просвіту – спецпроект. *NV. NV*. 11.11.2021. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/gender-lgbt-ta-seksualna-osvita-ochima-katolickogo-svyashchenika-interv-yu-50123053.html>
41. Колохов Р. Що думає Бог: релігійні діячі Луцька про фемінізм і «позитивну дискримінацію». *Новини Луцька та Волині – Конкурент*. 10.01.2022. URL: <https://konkurent.ua/publication/86638/scho-dumae-bog-religiyni-diyachi-lutska-pro-feminizm-i-pozitivnu-diskriminatsiu/>
42. Калогеропулу-Металліну В. Церква «поруч» з жінкою. *КИЇВСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я | міжнародний науковий проект «Православного Духовного Центру апостола Івана Богослова»*. 28.10.2018. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2018/10/28/tserkva-poruch-z-zhinkoyu/>
43. Крікріс П. Церковний погляд на жінку у Святому Письмі. *КИЇВСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я | міжнародний науковий проект «Православного Духовного Центру апостола Івана Богослова»*. 02.11.2018. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2018/11/02/tserkovnyj-pohlyad-na-zhinku-u-svyatomu-pysmi/>
44. Горбик С. Християнство у світській державі. Проблема сучасного співіснування. *КИЇВСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я | міжнародний науковий проект «Православного Духовного Центру апостола Івана Богослова»*. 21.10.2018. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2018/10/21/hrystyianstvo-u-svitskij-derzhavi/>
45. Мерджанова І. Православне християнство у Східній Європі та виклик самоколонізації. *КИЇВСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я | міжнародний науковий проект «Православного Духовного Центру апостола Івана Богослова»*. 13.08.2022. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2022/08/13/pravoslavne-hrystyianstvo-u-shidnij-evropi-ta-vykyk-samokolonizatsiji/>
46. UNFPA в Україні. 68,7% опитаних вважають домашнє насильство неприйнятним: результати дослідження громадської думки. *UNFPA в Україні*. 2023. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/news/gbv-perception-survey-results>
47. Ценко М. Б. Моральний контекст сучасного українського суспільства. С. Рахманінов та українська культура : міжнаціональний та полікультурний діалог (до 145-річчя від дня народж. С. В. Рахманінова) ; *Українські національні цінності та їх модернізація в умовах інформаційної цивілізації (до 300-річчя від дня народж. Г. С. Сковороди)*. 2018. Т. 1, № 15. С. 209–218. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19252/1/209-218.pdf>
48. Inglehart R. F. *Religion's sudden decline*. Oxford University Press, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780197547045.001.0001>
49. Денисевич О. Релігія як стратегія подолання труднощів українцями на початку російського вторгнення в Україну у 2022 році. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2024. № 4. С. 85–95. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.085>

Статтю отримано 12.01.2026

Статтю рекомендовано до публікації 12.02.2026

Статтю прийнято до друку 25.05.2026

Статтю опубліковано 29.05.2026

Внесок авторів: всі автори зробили рівний внесок у цю роботу

Конфлікт інтересів: автори повідомляють про відсутність конфлікту інтересів

THE INTERRELATION OF STATUS (IN)CONSISTENCY WITH RELIGIOUS KNOWLEDGE AMONG RESIDENTS OF UKRAINE: PRE-WAR AND WARTIME CONTEXT

Tashchenko Anna – Candidate of Sociological Sciences (PhD in Sociology equivalent), Associate Professor of the Department of Social Structures and Social Relations, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 4-D Hlushkova Ave., Kyiv, 03022, Ukraine; e-mail: anna.tashchenko@knu.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6038-7337>

Fedorenko Olha – Candidate of Sociological Sciences (PhD in Sociology equivalent), Assistant Professor at the Department of Social Structures and Social Relations, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 4-D Hlushkova Ave., Kyiv, 03022, Ukraine; e-mail: oo.fedorenko@knu.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7373-2200>

Horobchuk Bohdan – Candidate of Sociological Sciences (PhD in Sociology equivalent), Assistant Professor at the Department of Social Structures and Social Relations, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 4-D Hlushkova Ave., Kyiv, 03022, Ukraine; e-mail: bohdan.horobchuk@knu.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-0730-7672>

The article examines the interrelation between status (in)consistency and religious knowledge among residents of Ukraine within pre-war and wartime contexts. The relevance of the study is determined by the large-scale social transformations taking place in Ukrainian society under the influence of post-Soviet changes, market reforms, and the hybrid as well as full-scale war waged by the Russian Federation against Ukraine. Under conditions of existential threat, religion increasingly functions not only as a form of identity but also as a mechanism of symbolic support, moral orientation, and interpretation of social reality. Particular attention is devoted to the phenomenon of status inconsistency, understood as a mismatch between the levels of education and material well-being, which may shape specific social attitudes, perceptions of injustice, and compensatory strategies associated with religiosity. The purpose of the article is to identify common and distinctive features of religious knowledge among different status-consistent and status-inconsistent categories of the Ukrainian population, as well as to analyze the impact of crisis-driven social processes on citizens' religious and political perceptions. The theoretical framework of the study is grounded in the concepts of status consistency developed by P. Sorokin, G. Lenski, and their followers, alongside approaches to the analysis of religiosity, secularization, and postmodernization proposed by R. Inglehart, J. Casanova, C. Taylor, and other scholars. The empirical basis of the study consists of data from the World Values Survey Association collected in 1996, 2006, 2011, and 2020. Five combined status categories were constructed for the analysis: low, middle, and high status-consistent groups, as well as education-income inconsistency and income-education inconsistency groups. Religious knowledge was operationalized through attitudes toward the role of religious leaders in interpreting laws, perceptions of the relationship between science and faith, and evaluations of the acceptability of physical violence within marriage as an issue indirectly connected to religious beliefs. The Monte Carlo method was employed to test the statistical significance of differences. The findings reveal statistically significant differences among various status categories across all examined dimensions of religious knowledge. The study demonstrates that in 2006 Ukrainian society displayed relative unanimity in supporting the secular separation of religion and law. However, by 2011, and especially by 2020, a growing internal polarization became evident, particularly among respondents with high status consistency and representatives of income-education inconsistency. The authors conclude that under conditions of war, the COVID-19 pandemic, and declining trust in state and expert institutions, religion has increasingly been perceived as a source of moral authority and social stability even among the most educated and materially privileged groups. Special attention is devoted to attitudes toward the relationship between science and faith. The study demonstrates that under crisis conditions both the most resource-rich and the most resource-deprived status groups were more likely to support faith as an important source of emotional support and interpretation of reality, whereas individuals characterized by «advantageous» status inconsistency displayed a stronger orientation toward science. The study also identifies an increase in tolerance toward domestic violence in 2020, which the authors associate with growing social tension, a crisis of existential security, and a return to more rigid social norms under crisis conditions. In conclusion, the authors argue that status (in)consistency significantly affects the cognitive dimension of religiosity. The study demonstrates that religious knowledge in contemporary Ukraine is shaped by the multidimensionality of the social structure, wartime and crisis-related processes, as well as broader social uncertainty. The findings open up prospects for further research into religiosity, social resilience, and the transformation of value orientations within Ukrainian society under conditions of prolonged crisis challenges.

Keywords: status (in)consistency, religious knowledge, religion and democracy, science and faith, domestic violence, deprivatization of religion, war in Ukraine, World Values Survey (WVS).

References:

1. Sorokin, P.A. (1964). *Social and cultural mobility*. Glencoe, IL: Free Press of Glencoe, Collier-Macmillan.
2. Lenski, G.E. (1954) Status crystallization: A non-vertical dimension of social status, *American Sociological Review*, 19(4), pp. 405–413. DOI: <https://doi.org/10.2307/2087459>
3. Majkowski, W. (1985). *People's Poland: Patterns of social inequality and conflict*. Westport, CT: Greenwood Press.
4. Wesołowski, W. (2014). *Classes, strata and power (RLE Social Theory)*. London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315763699>
5. Kovalisko, N.V. (2010). Stratification orders of society: Methods and empirical studies in a regional perspective, *Ukrainian Society*, 3, pp. 7–16. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2010.03.007> [in Ukrainian]
6. Kuzmuk, O.M. (2018) Status consistency/inconsistency of status positions of a social class, *Sociological Studies*, 2(3), pp. 49–54. DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2013-02-49-54> [in Ukrainian]
7. Yakovenko, A.K., Yakovenko, Y.I. and Tashchenko, A.Y. (2020) Specificity of religiosity of status-consistent and status-inconsistent youth, *Habitus*, 11, pp. 102–110. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.18>

8. Tienin, P.D. and Salnikova, S.A. (2025) The potential of applying the concept of trust to the study of Ukraine's religious field under conditions of social ambivalence, *Bulletin of NTUU «KPI». Political Science. Sociology. Law*, 2(66), pp. 53–63. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2\(66\).337622](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2(66).337622) [in Ukrainian]
9. Salnikova, S. & Savelyev, Y. (2025). The role of political institutions in the religious sphere before and during the Russo-Ukrainian war: national security vs. freedom of religion, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 38(1), 11–27. DOI: <https://doi.org/10.1080/13511610.2024.2395265>
10. Parashchevin, M. (2022). Transformation of Ukraine's confessional space, in Holovakha, Ye. and Makeiev, S. (eds.) *Ukrainian society under the conditions of war. 2022: A collective monograph*. Kyiv, pp. 120–130. Available at: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf> [in Ukrainian]
11. Casanova, J. (2022). The three Kyivan churches of Ukraine and the three Romes, *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 9(1), pp. 209–234. DOI: <https://doi.org/10.21226/ewjus714>
12. Wanner, C. (2024) *Everyday religiosity and the politics of belonging in Ukraine*. Translated by H. Herasym. Boston: Academic Studies Press. Available at: <https://uplopen.com/reader/books/pdf/10.1515/9798887194776> [in Ukrainian]
13. Salnikova, S.A. (2010). Constructing the content, features and levels of measuring religiosity (based on empirical sociological research), *Ukrainian Society*, 4, pp. 108–119. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2010.04.108> [in Ukrainian]
14. Tashchenko, A. and Fedorenko, O. (2025). «Help my unbelief»: Dynamics of religious belief and religious motivation of residents of Ukraine with consistent and inconsistent social statuses, *Sociological Studios*, 2(27), pp. 76–87. DOI: <https://doi.org/10.17721/2306-3971-2025-02-42-42>
15. Haerpfer, C. et al. (2022) *World Values Survey Time-Series (1981–2022) Cross-National Data-Set*. World Values Survey Association. DOI: <https://doi.org/10.14281/18241.17>
16. Pasichnyi, R. (2007). Religion and politics: Their interrelations in Ukraine, *The Ukrainian National Idea: Realities and Prospects of Development*, 19, pp. 126–129. Available at: https://vlp.com.ua/files/21_56.pdf [in Ukrainian]
17. Razumkov Centre (2021). Peculiarities of religious and church-religious self-identification of Ukrainian citizens: Trends 2000–2021. Kyiv: Razumkov Centre. Available at: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf [in Ukrainian].
18. World Values Survey Association (n.d.) Findings & insights. WVS database. Available at: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>
19. Voinalovych, V. et al. (2012). The religious factor in the processes of nation- and state-building: The experience of contemporary Ukraine. Kyiv: I.F. Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies, *NAS of Ukraine*. Available at: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/religion-factor_site_148.pdf [in Ukrainian]
20. Blikhar, V.S. (2013). *State–church relations as an explication of the dichotomy of power and society in European philosophy*. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. Available at: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/67/1/Державно-церковні%20відносини%20як%20експлікація%20ди-хотомії%20влади%20та%20суспільства.pdf> [in Ukrainian]
21. Parashchevin, M., (2023). Religion as a factor of systemic social changes: the specifics of current situation. *Sociology: theory, methods, marketing*, (4), 40–54. [January 30, 2026]. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.040> [in Ukrainian]
22. Petrushkevych, M.S. (2018) *Religious communication in the context of mass culture*. Ostroh: Ostroh Academy Publishing House. Available at: https://eprints.ua.edu.ua/id/eprint/8680/1/Петрушкевич_2018.pdf [in Ukrainian]
23. Casanova, J. (2019). On religion, secularity and contemporary democracy, *Religious Truth*, 14 March. Available at: <https://religionpravda.com.ua/?p=25197> [in Ukrainian]
24. Taylor, C. (2007) *A secular age*. Cambridge, MA: Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.4159/9780674044289>
25. Kochetov, L.H. (2025). 'Religion and law as value-normative systems of social regulation', *Bulletin of Humanities*, 13. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17748458> [in Ukrainian]
26. Gingras, Y. and Talin, K. (2020). More religion means less science: An international comparison of the relations between religious beliefs and levels of and attitudes to scientific knowledge, *Physics and Society*. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2011.12425>
27. Anishchenko, O.V. et al. (2021). *National report on the state and prospects of education development in Ukraine (To the 30th anniversary of Ukraine's independence)*. Kyiv: National Academy of Educational Sciences of Ukraine. DOI: <https://doi.org/10.37472/naes-2021-ua> [in Ukrainian]
28. Fulei, T.I. (2018). *Training materials for the course «Gender equality through the prism of non-discrimination in the light of the case law of the European Court of Human Rights»*. Kyiv: VAITE. Available at: <https://www.osce.org/sites/default/files/Gender%20equality.Training%20materials.pdf> [in Ukrainian]
29. Lopez-Treussart, T.K. and Magdyuk, L. (2021). *Advancing gender equality and women's empowerment in Ukraine through effective development co-operation and finance*. Available at: <https://ukraine.unwomen.org/en/digital-library/publications/2021/4/advancing-gender-equality-and-womens-empowerment-in-ukraine-europe>
30. United Nations in Ukraine (2021). *UN policy brief: Gender-based violence*. Available at: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-11/UN%20Policy%20Paper%20on%20GBV_FINAL%20UKR.pdf [in Ukrainian]
31. NIRAS (2023). *Country gender profile: Ukraine*. EU4Gender Equality Reform Helpdesk. Available at: https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2024/03/eu4genderhelpdesk_ukrainegenderprofile_2023-cgp_ukr_v5.pdf [in Ukrainian]
32. Akulenko, L. et al. (2020). *World Values Survey 2020 in Ukraine*. Kyiv: Ukrainian Centre for European Policy. Available at: https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf [in Ukrainian]
33. Hrytsenko, H. et al. (2012). *Gender, religion and nationalism in Ukraine*. Warsaw: Heinrich Böll Stiftung. Available at: <https://ua.boell.org/sites/default/files/gender-religion-nationalism-in-ukraine-www.pdf> [in Ukrainian]
34. Dudko, O. (2014). The movement for gender equality in Christianity, *Spilne*, 8. Available at: <https://commons.com.ua/uk/ruh-za-gendernu-rivnist-u-hristiyanstvi/> [in Ukrainian]
35. Semeryn, H. (2021). The Council of Churches against equality: Where do the anti-gender winds blow? *Povaha*, 15 October. Available at: <https://povaha.org.ua/rada-tserkov-proty-rivnosti-kudy-viyut-antygenderni-vitry/> [in Ukrainian]

36. Boryspil Eparchy of the Ukrainian Orthodox Church (n.d.) *Social concept of the UOC*. Available at: <https://dobro.church.ua/dokumenty-upc/> [in Ukrainian]
37. Yonyk, M. (2021). The quintessence of the dispute over supremacy in marital relations, *Orthodox Spiritual Center of Apostle John the Theologian*, 1 August. Available at: <https://orthodox.in.ua/authors-posts/kvintesenciya-sporu-pro-verhovenstvo-u-shlyubnyh-vidnosynah/> [in Ukrainian]
38. Pidhrebelnyi, N. (n.d.) The position of the Church on gender equality, Official website of the Lviv Theological Seminary of the Holy Spirit (UGCC). Available at: <https://www.lds.lviv.ua/1541955931/> [in Ukrainian]
39. Neuhaus, N. and Herych, A. (2018). Gender ideology does the same as communism, *Zbruch*, 20 August. Available at: <https://zbruc.eu/node/82403> [in Ukrainian]
40. Horchynska, O. and Draus, H. (2021). A Catholic priest reflects on LGBT issues, gender equality and sex education: A special project, *NV, NV*, 11 November. Available at: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/gender-lgbt-ta-seksualna-osvita-ochima-katolickogo-svyashchenika-interv-yu-50123053.html> [in Ukrainian]
41. Koliukhov, R. (2022). What God thinks: Religious leaders of Lutsk on feminism and «positive discrimination», *Konkurent*, 10 January. Available at: <https://konkurent.ua/publication/86638/scho-dumae-bog-religiyni-diyachi-lutska-pro-feminizm-i-pozitivnu-diskriminatsiu/> [in Ukrainian]
42. Kalogeropoulou-Metallinou, V. (2018). The Church «beside» women, *Kyiv Orthodoxy*, 28 October. Available at: <http://kyiv-pravosl.info/2018/10/28/tserkva-poruch-z-zhinkoyu/> [in Ukrainian]
43. Krikris, P. (2018). The Church's view of women in the Holy Scripture, *Kyiv Orthodoxy*, 2 November. Available at: <http://kyiv-pravosl.info/2018/11/02/tserkovnyi-pohlyad-na-zhinku-u-svyatomu-pysmi/> [in Ukrainian]
44. Horbyk, S. (2018). Christianity in a secular state: The problem of contemporary coexistence, *Kyiv Orthodoxy*, 21 October. Available at: <http://kyiv-pravosl.info/2018/10/21/hrystyianstvo-u-svitskij-derzhavi/> [in Ukrainian]
45. Merdzhanova, I. (2022). Orthodox Christianity in Eastern Europe and the challenge of self-colonisation, *Kyiv Orthodoxy*, 13 August. Available at: <http://kyiv-pravosl.info/2022/08/13/pravoslavne-hrystyianstvo-u-shidnij-evropi-ta-vyklyk-samokolonizatsiji/> [in Ukrainian]
46. UNFPA Ukraine (2023). 68.7% of respondents consider domestic violence unacceptable: Results of a public opinion survey. *UNFPA Ukraine*. Available at: <https://ukraine.unfpa.org/uk/news/gbv-perception-survey-results> [in Ukrainian]
47. Tsenko, M.B. (2018). The moral context of contemporary Ukrainian society, S. Rachmaninoff and Ukrainian Culture: International and Multicultural Dialogue, 1(15), pp. 209–218. Available at: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19252/1/209-218.pdf> [in Ukrainian]
48. Inglehart, R. F., (2020). *Religion's sudden decline*. Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780197547045.001.0001>
49. Denysevych, O., (2024). Religion as a strategy for Ukrainians to overcome difficulties at the beginning of the Russian invasion of Ukraine in 2022. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. (4), 85–95. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.085> [in Ukrainian]

The article received 12.01.2026

The article is approved for publication 12.02.2026

The article is recommended for publication 25.05.2026

The article is published 29.05.2026

Authors Contribution : All authors have contributed equally to this work

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest

DOI 10.26565/2227-6521-2026-56-09

УДК 316.4

ГЕТЕРОГЕННІСТЬ ДЖЕРЕЛ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Довбиш Наталія Євгенівна – аспірантка кафедри соціології навчально-наукового інституту соціології та медіакомунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна, e-mail: moshynska8@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-0072-3295>

У статті досліджується проблематика джерел соціального капіталу формальних та неформальних інститутів територіальних громад (ТГ). Територіальна громада визначається як особлива територіально-адміністративна одиниця із партнерським способом взаємодії її населення та громадянською ініціативою в управлінні. Підкреслюється, що важливим чинником зміцнення самоорганізації та сталого розвитку територіальної громади є соціальний капітал, який виступає показником позитивного ефекту управління, економічного розвитку, стану інфраструктури, соціальної коагуляції, політичної участі на місцях. Зазначається, що актуальність дослідження гетерогенності соціального капіталу територіальних громад зумовлюється потребою у зміцненні їхніх внутрішніх зв'язків. Акцентується увага на тому, що значущість зміцнення цих зв'язків потрібно розглядати у контексті загальної державної стратегії воєнного протистояння, яка не передбачає задоволення локальних соціально-побутових потреб, які є базовими капіталогенеруючими структурами. Визначаються місце та роль формальних та неформальних соціальних інститутів як осередків формування соціального капіталу територіальних громад. Підкреслюється, що ці інститути зазнали суттєвих змін під впливом соціально-політичних трансформацій в Україні. Доводиться, що формальні соціальні інститути відіграють роль основних осередків накопичення соціального капіталу, що за умови занепаду яких неформальні інституції втрачають шанс на легітимне існування. Описується феномен неформальних соціальних інститутів в Україні, кількість та активність діяльності яких значно зросла за останні роки. Підіймається питання доцільності існування неформальних інститутів в залежності від мети їхнього створення та ефективності функціонування в межах певної територіальної громади. Визначаються можливості підвищення їхньої ролі у формуванні соціального капіталу громади. Досліджується взаємодія формальних та неформальних соціальних інститутів, їхній вплив на жителів територіальних громад. Наголошується на необхідності подальших досліджень місця та ролі цих інститутів у формуванні соціального капіталу та життєдіяльності територіальних громад.

Ключові слова: соціальний капітал, територіальна громада, соціальний інститут, інституційна довіра, формальні інститути, неформальні інститути, норми.

Для цитування: Довбиш Н. Є. Гетерогенність джерел соціального капіталу територіальних громад. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2026. Випуск 56. С. 86-93. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-09>

How to Cite: Dovbysh, N. (2026) 'Heterogeneity of sources of social capital of territorial communities'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods*. 56. pp. 86-93. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-09> [in Ukrainian]

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В умовах довготривалого реформування системи місцевого адміністрування виникає цілком передбачувана та очікувана потреба у самоорганізації та активізації соціальних зв'язків громадян. Адже разом з проведенням адміністративно-територіальної реформи відбувається також трансформування внутрішніх норм та порядків. Політика «самостійного» управління та відповідальності на місцях потребує залучення не лише економіко-політичної сили, але й соціально-гуманітарної. Соціальний капітал може відігравати ключову роль у зміцненні самоорганізації та сталого розвитку територіальних громад (ТГ), оскільки активізація процесів самоорганізації може бути досягнута через побудову міцних соціальних мереж, спільних ініціатив та партнерство між місцевими громадянами, місцевими владами та іншими зацікавленими сторонами. Це може включати розвиток місцевих громадських організацій, спільних проєктів і програм, а також обмін досвідом та ресурсами між різними громадами. Таким чином, соціальний капітал може виступати як каталізатор для підтримки і розвитку самоорганізованих ініціатив та сприяти сталому розвитку громад на місцях. Так, соціальний капітал як концепція – це метафора і ідея, яка використовується для опису мережі

взаємовідносин, довіри та взаємодопомоги між людьми та групами в суспільстві. Він охоплює такі різноманітні елементи, як соціальні зв'язки, норми, цінності та довіра, які дозволяють людям співпрацювати для досягнення спільних цілей.

В умовах глобалізації і зростаючої взаємозалежності між регіонами розвиток та підтримка громадських мереж стають важливими для стійкого економічного та соціального розвитку. Та чи стійка ця стратегія політики ТГ в Україні? В умовах воєнного стану політика держави спрямована на досягнення загальнонаціональних цілей, але не на дослідження проблем локального територіального устрою. Розвиток соціального капіталу ТГ під час воєнного стану представляє собою складну та важливу проблему, оскільки різноманітні конфліктні ситуації, які виникають не лише на фронті, але й у повсякденному житті, можуть серйозно підірвати вже існуючі соціальні зв'язки та спричинити значні втрати як у людських життях, так і в соціальному та економічному розвитку громад. Проте навіть в умовах воєнного стану, розвиток соціального капіталу може відігравати ключову роль у забезпеченні внутрішнього порядку, стабільності та допомозі тим, хто потребує.

Актуальність проблеми соціального капіталу за останні роки в Україні стала значно вищою, ніж досі. Це стосується перш за все розірвання соціальних зв'язків між людьми внаслідок дії воєнного стану: міграція, роз'єднання сімей, загублені діти, руйнування історичних територій, масова загибель людей тощо. З'явилася велика кількість досліджень, які зараз базуються на основних поняттях соціального капіталу, зокрема дослідження соціального капіталу в Україні СГ «Рейтинг» у 2023 році; опитування соціологічної служби Центру Разумкова у січні 2024 року «Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів»; Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів всеукраїнське опитування «Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2023 роках» тощо. На жаль, результати цих досліджень є не зовсім втішними як для країни європейського зразка. Репрезентативність досліджень складно використовувати на рівні ТГ, адже кожен регіон України переживає воєнні дії по-різному.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вже можна вважати науковим трюїзмом, що соціальний капітал є важливим фактором розвитку ТГ. Але до цього функціоналу соціальний капітал не зводиться. Це складне явище, що позначається широким мультидисциплінарним поняттям, вивчається представниками різних галузей науки.

Серед соціологів найбільш відомим є Роберт Патнем, який на прикладі регіональної диференціації Італії досліджує різноманітні аспекти соціального капіталу, включаючи мережі соціальних зв'язків, довіру, участь у громадських організаціях та інші форми спільного життя, і робить висновок про необхідність відновлення громадського зацікавлення та контактування для підтримки демократії і соціальної солідарності [1]. Нан Лін здійснив значні дослідження в галузі соціального капіталу та мереж, зосереджуючись на ролі соціальних зв'язків у формуванні економічних результатів; він зокрема вивчав соціальний капітал на різних рівнях функціонування, а також роль соціальних мереж у формуванні доступу до ресурсів [2, 3].

Важливим є дослідження Річарда Флоріди про роль креативного класу та соціального капіталу у створенні інноваційного середовища в ТГ [4]. Дослідження Марка Грановетера, який відомий своєю теорією «слабких зв'язків» та їхній вплив на соціальний капітал, відіграють важливу роль у дослідженнях соціального капіталу ТГ, хоч безпосередньо ними автор не цікавився. Його дослідження є важливими для розуміння соціальних взаємодій і мають важливе значення для розуміння соціального капіталу на більш значущому рівні ніж мікро [5, 6].

Серед вітчизняних досліджень спостерігається тенденція підвищення інтересу до соціального капіталу в контексті конституювання та функціонування ТГ, і це скоріше пов'язано із актуальністю реформи децентралізації, яка набирає обертів. Зокрема, в Україні значно збільшилася кількість публікацій про соціальний капітал ТГ. Так, О. Дейнеко досліджує ТГ як нові локальні спільноти в Україні з метою формування соціальної згуртованості [7, 8, 9]. О. Гірман досліджує соціальний капітал як ресурс регіонального розвитку, а також аналізує закордонний досвід у місцевому та регіональному управлінні на основі соціального капіталу [10, 11]. М. Грицаєнко аналізує соціальний капітал громад з економічної точки зору, а саме як інвестицію та як інструмент реалізації підприємництва та економічної самостійності [12, 13]. Багатогранний підхід до соціального капіталу як показника територіального успіху демонструє О. Дяконенко, яка, до речі, одна з небагатьох досліджує соціальний капітал саме під впливом змін сучасного соціально-політичного середовища [14, 15].

Узагальнюючи ці дослідження, зауважимо, що соціальний капітал суспільства (у нашому випадку – територіально обмеженого) формує та підтримує комунікації між різними суб'єктами, які здійснюються на основі спільних моральних принципів і цінностей. Звідси ж маємо і вплив стану соціального капіталу у суспільстві на характер комунікацій між людьми.

Інакше кажучи, соціальний капітал виступає і ресурсом, і джерелом. Так, ТГ із низьким рівнем індивідуального соціального капіталу її членів має високу вірогідність його збагачення. Для цього існують динамічні та здатні до самовдосконалення соціальні інститути, створені нормами і традиціями і покликані

закладати фундамент для обміну соціальним капіталом. Правила та обов'язки ґрунтуються на взаємодії та міжособистісному зв'язку, що і є ключовою метою реформи адміністративно-територіального устрою, і, врешті-решт, це і є шляхом до розбудови соціального капіталу громад.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день реформа адміністративно-територіального управління все ж не є завершеною ані логічно, ані процедурно. Із 2014 року відбулася реалізація першого етапу, а саме передача від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування (ОМС) значної частини повноважень, ресурсів та відповідальності. У 2020 році уряд України затвердив новий адміністративно-територіальний устрій базового рівня. Для подальшого просування реформи та її завершення у 2022 році планувалося внесення змін до Конституції України щодо децентралізації, які з певних правових причин не вдалося реалізувати протягом попередніх років. Окрім нормативно-концептуальних кроків, які допомагають впроваджувати децентралізацію, є ще й внутрішні закономірності реформи, покликані утримувати, поєднувати та нарощувати уже існуючі надбання. Але у лютому 2022 року введення воєнного стану на території України перервало реформаторські процеси, зокрема у сфері децентралізації.

Концептуальне бачення реформи децентралізації та територіальної організації влади Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України було сформульоване в Плані заходів на 2024-2027 роки з урахуванням умов воєнного часу та наслідків воєнних дій, пошкоджень та руйнувань. Багатовимірність та комплексність проблем спонукає зміни, адже мультифакторний дизайн процесів у внутрішньому та зовнішньому середовищі справляє фундаментальний вплив на соціальну сферу: вони спричиняють труднощі в управлінні суспільством у непередбачуваних, небезпечних, критичних ситуаціях, викликають негативні зміни у соціальній сфері, підвищують соціальні ризики. Поширення соціальних ризиків як небезпек, що виникають і виявляють себе в межах соціальної сфери суспільства [16], спричиняє негативні зміни якості та рівня життя людей, деформацію самої соціальної сфери, виступає гальмом на шляху створення сприятливих умов для розширеного відтворення людського потенціалу та послаблює запас соціальної стійкості [17]. І це при тому, що саме соціальні інститути, які страждають від трансформацій політико-економічного сектору, відіграють ключову роль у формуванні соціального капіталу громад.

У цьому контексті ми покладемо *за мету нашого дослідження* концептуалізацію стану та якості основних джерел соціального капіталу ТГ в умовах поточних соціально-політичних трансформацій, описаних нами вище.

Виклад основного матеріалу. ТГ – це складна гетерогенна та ієрархічна соціально-політико-економічна система, яку можна визначити як сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих рис спільноти, об'єднаної за територіальною ознакою та є частиною соціуму, первинним суб'єктом місцевого самоврядування, а також носієм спільних економічних інтересів [18]. Як і в будь-якій структурі, у ній є капіталогенеруючі джерела, а саме соціальні інститути, зокрема соціальні інститути впливають на формування соціального капіталу в суспільстві.

Спираючись на досвід попередньо здійснених досліджень та наукових пошуків [19], соціальний інститут ми розглядаємо як формальні та неформальні правила, норми, цінності, процедури та структури, які регулюють поведінку людей та взаємовідносини між ними. Формальні соціальні інститути включають урядові органи, законодавство, політичні партії та інші організації, які встановлюють правила та процедури для функціонування суспільства. Неформальні соціальні інститути можуть включати сім'ю, дружбу, культурні традиції, мережі соціальних зв'язків тощо.

Саме соціальні інститути, причому обох вищеназваних класів, впливають на формування та відтворення соціального капіталу через, як можна передбачати, такі механізми:

- створення структур спілкування та взаємодії;
- формування спільних цінностей та довіри;
- підтримка громадських ініціатив.

Соціальні інститути можуть стимулювати участь у громадських ініціативах, сприяючи розвитку громадської активності та взаємодопомоги і відіграючи ключову роль у формуванні соціального капіталу, а також створюючи умови для спілкування, взаємодії та встановлення довіри між людьми у суспільстві.

Формальні соціальні інститути несуть «відповідальність» за найбільш значущі сфери: забезпечення умов для початкової освіти, соціальний захист населення, регулювання діяльності житлово-комунального сектору, розвиток культури та спорту, планування місцевого розвитку громад, регулювання сектору громадського транспорту, забезпечення умовами закладів охорони здоров'я, створення місць для працевлаштування тощо. Такий субсидіарний¹ управлінський підхід сприяє підвищенню рівня довіри

¹ Субсидіарний підхід - організаційний і правовий принцип, відповідно до якого задачі повинні вирішуватися на найнижчому або найбільш віддаленому від центру рівні, на якому їхнє вирішення можливе та ефективне; у даному контексті

місцевого населення до ОМС, надає ТГ економічну незалежність та дозволяє цілеспрямовано використовувати місцеві ресурси (податки у тому числі) для стимулювання розвитку власних територій.

Як ми вже згадували раніше, реформація адміністративно-територіального устрою була пригальмована на час воєнного стану, однак продовження реформи децентралізації залишалося пріоритетом для країни ще у 2023 році, про що наприкінці 2022 року заявив прем'єр-міністр. Однак відбулося зовсім інакше: місцеві податки із фізичних осіб (зокрема посадовців певних категорій) (ПДФО) тепер всі спрямовані у державний бюджет, але функціонал посадових осіб таки значно розширився. Окрім цього, призупинене фінансування місцевих програм у напрямках освіти, культури, спорту, позашкільля тощо, оскільки кошти спрямовані на забезпечення Збройних Сил України.

Наприклад, для освіти це проявляється у тому, що наразі лише мала частка закладів загальної середньої освіти забезпечені укриттям для здійснення повноцінного навчального процесу в умовах війни, а позашкільна освіта так і взагалі страждає, а подекуди і зовсім не функціонує. Через скорочення кількості абітурієнтів запускається укрупнення закладів вищої освіти, що ускладнюється інтенсивними процесами вимушеної еміграції українців з країни, що ще зменшує потенційний обсяг абітурієнтів для вищої освіти та учнів – для середньої.

Все це накладається на контекст армії, яка потребує все більшого фінансування, залучення додаткової бойової сили, закупівлю техніки для оборони. У цей же час різко знижується кількість працездатного населення за рахунок мобілізації чоловіків та неможливості повної зайнятості жінок; критично зростає потреба у технічно-інженерних кадрах на мезорівні професійної структури суспільства. Паралельно на макрорівні соціально-економічної системи гостра девальвація спричиняє економічну та побутову кризи.

Всі ці та багато інших аргументів свідчать про руйнування традиційних формальних соціальних інститутів, які забезпечують важливі базові потреби суспільства – фізіологічні, безпекові, соціальні. Відповідальність за урегулювання та виконання цих та інших проблемних питань покладається перш за все на місцеву владу, що і передбачає децентралізація: проблеми соціальних інститутів це не лише проблема державного значення, а передусім є місцевою територіальною задачею. І одним із прихильників думки, що відповідальність за соціальні інститути несе місцева влада, є вже згаданий Марк Грановеттер, який є представником теорії інституціональної продуктивності, тобто що ефективність та продуктивність суспільства залежать не лише від таких матеріальних чинників, як технології та ресурси, але і від того, як добре функціонують інституції, які регулюють поведінку та взаємодію людей. Представники цієї теорії схиляються до думки, що ефективна діяльність інститутів породжує зростання довіри та громадської участі, а сама здатність соціальних груп діяти у своїх колективних інтересах залежить від якості формальних інститутів, в яких вони проживають. Разом з тим в цій теорії підкреслюється, що виконання зобов'язань державних і недержавних інститутів залежить від їхньої власної внутрішньої узгодженості, надійності та компетентності, а також їхньої підзвітності громадянському суспільству [20].

Якщо формальні соціальні інститути функціонують недостатньо ефективно, це може суттєво підрвати рівень соціального капіталу, який почне розпадатися та редукуватися. У соціальних мережах в такому випадку значно знизиться рівень довіри і якості взаємодії, співпраця буде менш результативною (а то й безрезультатною та суто ритуально-формалізованою), а міжособистісні чи міжгрупові стосунки можуть стати більш конфліктними та нестабільними.

Крім того, низька функціональність формальних інституцій може призвести до того, що громадяни втратять віру у систему та владу, що може призвести до зростання анархічних настроїв, безладу, корупції та інших негативних явищ.

Але окрім формальних носіїв соціального капіталу, є ще одна важлива властивість територіального масштабу та мезорівня організації соціальної тканини – а саме громадянська участь, яка є ключовим елементом демократичного процесу та розвитку локального самоврядування. Цей елемент передбачає, що громадяни мають право брати активну участь у прийнятті рішень, які стосуються їхнього життя та спільноти, і може виявлятися у різних формах, серед яких ключовими для нашого дослідження соціального капіталу є наступні.

1. Участь у громадських обговореннях та консультаціях. Місцеві влади можуть організовувати зустрічі, консультації та публічні слухання з метою обговорення важливих питань та збору думок та пропозицій громадян. В дійсності такою формою є громадські слухання, які відновили своє існування у більшості територіальних громад лише відносно недавно. Ця форма демократичного управління, так і не встигнувши стати популярною та систематичною, зазнала наслідків пандемії та воєнного стану, але все ж таки дозволяє оцінити настрої лідерів думок, які у демократичному суспільстві є носіями соціального капіталу. Лідери думок безпосередньо контактують та взаємодіють із місцевим населенням і, відповідно, володіють інформацією щодо поточних проблем територіальної громади.

2. Громадські ради та комітети. Створення громадських рад або комітетів спрямоване на залучення громадян до процесу прийняття рішень, допомагаючи у формулюванні політик та контролюючи дії місцевих влад. Громадські ради – це форма владно-громадської взаємодії, обов'язкове створення яких при органах виконавчої влади було започатковане у 2004 році. Процес становлення громадських рад в Україні ще триває, але відсутність ефективних правових та організаційних засад діяльності спричинила їхнє переважно формальне функціонування при органах виконавчої влади, а відсутність правових підстав створення громадських рад при ОМС позбавила можливості громадян на участь у здійсненні публічного врядування на рівні об'єднаних територіальних громад [21]. На жаль, сьогодні питання створення громадських рад при ОМС є нерегульованим, однією з причин чого є рекомендаційний характер виконання рішень громадських рад, що свідчить про суто формальне їхнього існування при ОМС.

3. Ініціативи місцевого розвитку. Громадяни можуть запускати та реалізовувати різноманітні ініціативи та проекти, спрямовані на поліпшення умов життя в громаді, відновлення інфраструктури, розвиток культурних та освітніх програм тощо. Така активність змусить взаємодіяти різні ланки, залучені до становлення тієї чи іншої ініціативи. Реалізація будь-якого проекту передбачає залучення людей, експертів, фахівців, представників влади чи інших інституцій. Таким чином виникає потреба компромісу, домовленостей, створюється місце довіри та репутації, що є невід'ємними атрибутами соціального капіталу. До речі, з воєнним станом в Україні значно збільшилися кількість громадських організацій та благодійних фондів, які спрямовують свою діяльність на допомогу внутрішньо переміщеним особам та армії. Іншим питанням є сутність цього як проекту, спрямованого на поліпшення умов життя у громаді і орієнтованого на підвищення рівня соціального капіталу.

4. Інформування та доступ до інформації. Важливо забезпечити громадян доступом до інформації про діяльність місцевих влад, їхні рішення та плани. Чим більше інформації мають громадяни, тим більше вони можуть брати участь в ухваленні рішень та контролювати роботу органів місцевого самоврядування. Це забезпечить вищий рівень довіри до влади та взаємодії з нею, що може бути фактором розвитку соціального капіталу громади.

Описані вище прояви неформальних соціальних інститутів в громадянській участі свідчать і про наявність соціального капіталу у лідерів громади, і про його імовірне підвищення, що, своєю чергою, сприяє зміцненню демократичних цінностей, підвищенню легітимності та ефективності прийнятих рішень, а також сприяє активному розвитку та покращенню умов життя громадян.

Отже, інститути громадянського суспільства складаються з різних компонентів, які можуть бути як формальними, так і неформальними. Формальні компоненти включають організації, зареєстровані за законодавством країни та зі статусом юридичної особи. Це можуть бути неприбуткові організації, громадські об'єднання, благодійні фонди, професійні асоціації та інші структури, які діють за певними правилами та стандартами. Неформальні ж компоненти характеризують групи громадян, що об'єднуються навколо спільних ідей, цінностей або інтересів, але не мають офіційного статусу або реєстрації. Ці неформальні групи можуть включати активістські рухи, ініціативні групи, спільноти та інші форми громадської організації. Феномен неформальних організацій громадянського суспільства сьогодні потребує особливого акценту на дослідженні джерел соціального капіталу громади.

Неформальні соціальні інститути отримали друге життя та справжній спалах своєї популярності з воєнним станом, який дійсно спонукав людей створювати та підтримувати такі інститути задля допомоги один одному. Зокрема ми спостерігаємо наступні типи актів гуртування та взаємодії:

1) допомога військовим: громадяни збирають та надають фінансову, медичну, гуманітарну або моральну підтримку, що може включати збір коштів, надання медичних послуг, відправлення вантажів із медикаментами та іншими потрібними речами;

2) громадський контроль та нагляд: громадяни активно відстежують події в зоні бойових дій, допомагаючи відшукати втрачених або зниклих;

3) збір гуманітарної допомоги та організація в реабілітації: громадяни організовують гуманітарні місії, відправляють допомогу в зони конфлікту, а також надають підтримку ВПО, які залишили свої домівки через воєнний конфлікт;

4) соціальна діяльність та психологічна підтримка: громадяни організовують групи психологічної підтримки для осіб, які постраждали від воєнного конфлікту, куди можна віднести проведення різноманітних культурних та соціальних заходів.

Неформальні мережі і зв'язки відіграють важливу роль у різних аспектах суспільного життя, а саме: економічна активність²; політична участь³; соціальна інтеграція⁴;

² Неформальні мережі і зв'язки можуть сприяти розповсюдженню інформації про можливості працевлаштування та інвестицій, можуть стимулювати підтримку та співпрацю, сприяючи розвитку підприємництва та інновацій.

³ Сприяння участі громадян у виборчих кампаніях, громадських обговореннях та різних формах громадянської участі

⁴ Можуть забезпечувати підтримку, допомогу та взаємодію між різними групами та сприяти розвитку соціальної солідарності. Зразковим прикладом є адаптація людей з числа ВПО на нових територіях.

Насправді помітно, що українська громадянська суспільність активно (взаємодіяла на початку та під час воєнного конфлікту, спільно забезпечуючи підтримку тим, хто потребував її найбільше. В контексті нашого дослідження важливо, що елементи громадської ініціативи та спільних дій, розширення мережі соціальних контактів, наслідування спільних інтересів та цінностей, довіра та взаємодія взагалі є ознаками соціального капіталу.

На мікрорівні дослідження демонструють, що соціальний капітал як джерело соціальної підтримки є важливим чинником індивідуального здоров'я та загального добробуту [21].

Висновки і перспективи. Отже, на сьогодні неформальні соціальні інститути більше сприяють утворенню та розвитку соціального капіталу, аніж формальні соціальні інститути, більше сконцентровані на тому, щоб «тримати удар» соціально-політичних трансформацій і не здатні повноцінно протистояти зовнішнім викликам. Але дослідницьки важливо встановити, про яку тенденцію соціального капіталу у контексті громад це може свідчити: утримання, втрата чи набуття? Взаємодія між формальними і неформальними інститутами може відбуватися за різними моделями. Погоджуючись із результатами попередніх досліджень, ми також вважаємо, що це буде залежати від конкретних умов та контексту суспільства: комплементарна (взаємодоповнення), конкурентна, симбіотична (збереження власної автономності за умови співпраці), залежна (як правило, неформальні від формальних) та інші.

Форма взаємодії між цими видами соціальних інститутів залежить від ряду характеристик. Перш за все це організаційна структура та законодавчі рамки – наприклад, наявність законів та правил може визначати, як формальні інститути взаємодіють з неформальними структурами та регулюють їхню діяльність. Наступними є політичні умови: у суспільствах з авторитарним режимом формальні інститути можуть вживати заходи з обмеження впливу неформальних структур, тоді як у демократичних суспільствах може бути більше можливостей для співпраці та взаємодії. Також це такі економічні умови, як рівень розвитку, зайнятість та доступ до ресурсів: у суспільствах з низьким рівнем економічного розвитку неформальні інститути можуть грати набагато важливішу роль у забезпеченні соціального захисту та підтримки. Нарешті, важливу роль відіграє культурний контекст та історична спадщина.

Таким чином, форма та модус взаємовідносин між формами соціальних інститутів залежить від багатьох факторів, а від форми залежить рівень (кількісний вимір) та зміст (якісний вимір) соціального капіталу. Ефективне функціонування інституцій, які регулюють суспільство, залишається важливим компонентом стабільності та розвитку. Таким чином, формальні та неформальні соціальні інститути та соціальний капітал є взаємозалежними, і неефективність одного може призвести до погіршення ситуації в обох випадках.

Всі ці напрацювання мають бути розвиненими в подальших дослідженнях соціального капіталу територіальних громад, перспектива яких полягає у вивченні факторів, що впливають на формальні та неформальні інститути, перш за все у їхньому індивідуальному існуванні та у взаємодіях між ними. Визначення таких факторів дозволить дослідити взаємозв'язок між соціальним капіталом та такими іншими чинниками, як економічні показники, політична стабільність, щоб можливо було здійснити прогнозування викликів та способів їх подолання для громади. Дослідження реформування діяльності формальних соціальних інститутів дозволить оцінити перспективу розвитку неформальних інститутів як похідної, оскільки діяльність громадянського сектору знаходиться в залежності від суспільних норм.

Список використаної літератури:

1. Патнем Р. Д. Леонард Р. Нанетті Р. *Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії*. Київ: Основи. 2001. С. 302.
2. Lin N. *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. New York: Cambridge University Press. 2002. 294 p.
3. Lin N., Dean A., Ensel W. M.. *Social support, life events, and depression*. Orlando, Florida : Academic Press. 1986. P. 376.
4. Florida R. Mellander Ch Stolarick K. Inside the Black Box of Regional Development: Human Capital, the Creative Class and Tolerance. 8th ed. *Journal of Economic Geography*. 2007. P. 48. URL: https://creativeclass.com/wp-content/uploads/2020/07/Inside_the_Black_Box_of_Regional_Development.pdf (date of access: 02.03.2024)
5. Granovetter M. The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory*. 1983. P. 201-233.
6. Granovetter M. The Strength Of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*. 1973. Vol. 78, No. 6. P. 1360-1380.
7. Дейнеко О. О. Об'єднані територіальні громади як нові локальні спільноти в Україні: механізми формування соціальної згуртованості. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2021. Випуск 1 (49). С. 14-21. DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.1\(49\).232644](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.1(49).232644) (дата звернення: 11.03.2024).
8. Дейнеко О. О. Локальний громадський активізм як компонент соціальної згуртованості в об'єднаних громадах: особливості, прояви, агенти. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2020. С. 51-57. DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i26.905> (дата звернення: 11.03.2024).
9. Дейнеко О. О. Міжгрупові розколи в об'єднаних територіальних громадах: ризики послаблення соціальної згуртованості в децентралізованій Україні. *Соціологічні студії*. 2020. Випуск 2 (17). С. 55–65. DOI: 10.29038/2306-3971-2020-02-55-65 (дата звернення: 11.03.2024).
10. Гірман О. Соціальний капітал як фактор регіонального розвитку. *Публічне управління XXI століття: традиції та інновації* : зб. тез XVII Міжнар. наук. конгресу, 27 квітня 2017 р. X. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр». 2017. С. 114-116. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2018/2017_01.pdf#page=114 (дата звернення: 12.03.2024).

11. Гірман О. Держава та громадянське суспільство: особливості взаємодії. *Публічне управління XXI століття: форсайтінг успіху* : зб. тез XVI Міжнар. наук. конгресу, 21 квітня 2016 р. Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр». 2016. С. 155-158. URL: <https://ipa.karazin.ua/wp-content/themes/kbuapa/filesforpages/publications/2016-01.pdf#page=155> (дата звернення: 12.03.2024).
12. Грицаєнко М. Соціальні інвестиції в соціальний капітал. *Економіка праці та соціальна політика*. 2018. С. 188-194.
13. Грицаєнко М. Соціальний капітал територіальних громад та їх об'єднань. *Modern Economics Електронне наукове видання з економічних наук*. 2017. Випуск № 4. С. 63-74 URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2523/1/grytsaenko.pdf> (дата звернення: 12.03.2024)
14. Дяконенко О.І. Розвиток формальних та неформальних комунікаційних каналів у трудовій сфері під впливом соціального капіталу. *Модернізація економіки: сучасні реалії, прогностичні сценарії та перспективи розвитку* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Херсон, 28 квітня 2020 р. Херсон : Видавництво ФОП Вишемирський В.С. 2020. С. 174-175.
15. Дяконенко О. Соціальний капітал територіальних громад України в умовах війни: сучасні трансформації та прогностичні зрушення. *Демографія та соціальна економіка - Demography and Social Economy*. 2023. Випуск 2 (52). С. 54-71. DOI: 10.15407/dse2023.02.054 (дата звернення: 12.03.2024).
16. Березіна С. Сучасні тенденції в реформуванні системи соціального страхування України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2015. Випуск 3. С. 25-31.
17. Власенко Р. Яценко Л. Соціальні ризики України в умовах війни та повоєнного відновлення. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2023. Випуск № 7. С. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-7-07-01> (дата звернення: 12.03.2024).
18. Грицаєнко М. І. Місце соціального капіталу у формуванні та об'єднанні територіальних громад. *Регіональна економіка*. 2016. С. 116-123. URL: http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/2427/1/business-inform-2017-8_0-pages-116_123.pdf (дата звернення: 12.03.2024).
19. Куценко В. Роль середовища у формуванні соціального капіталу. *Вісник Національної академії наук України*. 2010. № 12. С. 25-35.
20. Середа Ю. В. Роль соціального капіталу в модернізації українського суспільства. *Український соціум*. 2014. Випуск № 2. С. 54-70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2014_2_8 (дата звернення: 12.03.2024).
21. Крайній П. І. *Громадські ради в Україні: адміністративно-правове дослідження: монографія*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2022. С. 160. URL: <https://is.gd/xbyofy> (дата звернення: 12.03.2024).
21. Yip W., Subramanian S.V., Mitchell A.D., Lee D.T., Wang J., Kawachi I. Does social capital enhance health and well-being? Evidence from rural China. *Social science & medicine*. 2007. Vol. 64, № 1. P. 35-49.
22. Стрижак О.О. Дихотомія формальних та неформальних інститутів. *Економіка та суспільство*. 2016. Випуск № 5. С. 19-25. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/5_ukr/4.pdf (дата звернення: 12.03.2024)

Статтю отримано 23.03.2026

Статтю рекомендовано до публікації 23.04.2026

Статтю прийнято до друку 25.05.2026

Статтю опубліковано 29.05.2026

HETEROGENEITY OF SOURCES OF SOCIAL CAPITAL OF TERRITORIAL COMMUNITIES

Dovbysh Nataliia – PhD student of the Sociology Department, Educational and Scientific Institute of Sociology and Media Communications of V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine e-mail: moshynska8@gmail.com ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-0072-3295>

The article examines the issues of sources of social capital of formal and informal institutions of territorial communities. The territorial community is characterized as a special territorial-administrative unit with a partnership-based way of interacting with its population and civic initiative in management. Social capital is examined as a key to strengthening self-organization and sustainable development of a territorial community. In the article, the social capital of a community acts as an indicator of the positive effect of management, economic development, infrastructure development, social coagulation, and political participation in the field. The relevance of the topic under study is argued by the need to strengthen internal ties of territorial communities. The problem of their strengthening is considered through the prism of the general state strategy of military confrontation, which does not provide for the satisfaction of local social and household needs, which are basic capital-generating structures. The author describes formal and informal social institutions as centers of origin of social capital, their place, role and action, which have undergone changes under the influence of socio-political transformations in Ukraine. Formal social institutions play the role of the main ones, in the event of their decline, informal institutions lose the chance for legitimate existence. The phenomenon of informal social institutions is described, the number and manifestations of which have significantly increased in recent years in Ukraine. The question of the feasibility of the activities of informal institutions is raised depending on the purpose of their creation and territorial functioning; the prospects of their positive significance in the formation of social capital of the community. The interaction of formal and informal social institutions, their dominant roles, the place of civic participation and the impact on residents of territorial communities are studied. The prospect of further research into the factors influencing various social institutions as separately operating structures and interacting phenomena is identified.

Keywords: social capital, territorial community, social institute, institutional trust, informal institutions, norms.

References:

1. Patnem R. D., Leonard R., Nanetti R. (2001). *Creating democracy: traditions of civic activism in contemporary Italy*. Kyiv: Basics. 2001. P. 302. [in Ukrainian]
2. Lin N. (2002). *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. New York: Cambridge University Press. 294 p.
3. Lin N., Dean A., Ensel W.M.. (1986). *Social support, life events, and depression*. Orlando, Florida : Academic Press. 376 p.
4. Florida R. Mellander Ch Stolarick K. (2007). Inside the Black Box of Regional Development: Human Capital, the Creative Class and Tolerance. *Journal of Economic Geography*. 8th ed. P. 48. Available at: https://creativeclass.com/wp-content/uploads/2020/07/Inside_the_Black_Box_of_Regional_Development.pdf (Accessed: 02.03.2024)
5. Granovetter, M. (1983). The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory*. pp. 201–233.
6. Granovetter M. (1973). The Strength Of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*. Vol. 78, No. 6. pp. 1360–1380.
7. Deineko O.O. (2021). United territorial communities as new local communities in Ukraine: the mechanism of formation of social cohesion. *Bulletin of NTUU «KPI». Politology. Sociology. Right*. Issue 1 (49). pp. 14-21. DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.1\(49\).232644](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.1(49).232644) (Accessed: 11.03.2024) [in Ukrainian]
8. Deineko O.O. (2020). Local public activism as a component of social cohesion in united communities: features, manifestations, agents. *Actual problems of philosophy and sociology*. pp. 51-57. DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i26.905> (Accessed: 11.03.2024) [in Ukrainian]
9. Deineko O.O. (2020). Intergroup splits in united territorial communities: risks of weakening social cohesion in decentralized Ukraine. *Sociological studies*. Issue 2 (17). pp. 55–65. DOI: 10.29038/2306-3971-2020-02-55-65 (Accessed: 11.03.2024) [in Ukrainian]
10. Hirman O. (2017). Social capital as a factor of regional development. *Public administration of the 21st century: traditions and innovations*: coll. theses XVII International of science Congress, April 27, 2017. H.: HarRI NADU Publishing House «Master». pp. 114-116. Available at: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2018/2017_01.pdf#page=114 (Accessed: 12.03.2024) [in Ukrainian]
11. Hirman O. (2016). State and civil society: features of interaction. *Public administration of the 21st century: foresight of success*: coll. theses XVI International of science congress, April 21, 2016. H. : HarRI NADU Publishing House «Master». pp. 155-158. Available at: <https://ipa.karazin.ua/wp-content/themes/kbuapa/filesforpages/publications/2016-01.pdf#page=155> (Accessed: 12.03.2024) [in Ukrainian]
12. Hrytsaienko M. (2018). Social investments in social capital. *Labor economics and social policy*. pp. 188-194 [in Ukrainian]
13. Hrytsaienko M. (2017). Social capital of territorial communities and their associations. *Modern Economics Electronic scientific publication on economic sciences*. Issue No. 4. pp. 63-74 Available at: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2523/1/grytsaenko.pdf> (Accessed: 12.03.2024) [in Ukrainian]
14. Diakonenko O.I. (2020). Development of formal and informal communication channels in the labor sphere under the influence of social capital. *Modernization of the economy: current realities, predictive scenarios and prospects for development: materials of the International science and practice conference*, Kherson, April 28, 2020. Kherson: V.S. Vyshemyrskyi FOP Publishing House. pp. 174-175 [in Ukrainian]
15. Diakonenko O. (2023). Social capital of territorial communities of Ukraine in the conditions of war: modern transformations and forecast shifts. *Demography and Social Economy*. Issue 2 (52). pp. 54-71. DOI: 10.15407/dse2023.02.054 (Accessed: 12.03.2024) [in Ukrainian]
16. Berezina S. (2015). Modern trends in reforming the social insurance system of Ukraine. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Economy*. 2015. Issue 3. pp. 25-31 [in Ukrainian]
17. Vlasenko R., Yatsenko L. (2023). Social risks of Ukraine in the conditions of war and post-war recovery. *Problems of modern transformations. Series: Economics and Management*. Issue No. 7. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-7-07-01> (Accessed: 12.03.2024) [in Ukrainian]
18. Hrytsaienko M. I. (2016). The role of social capital in the formation and unification of territorial communities. *Regional economy*. pp. 116-123. Available at: http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/2427/1/business-inform-2017-8_0-pages-116_123.pdf (Accessed: 12.03.2024) [in Ukrainian]
19. Kutsenko V. (2010). The role of the environment in the formation of social capital. *Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*. Issue № 12. pp. 25-35 [in Ukrainian]
20. Sereda Yu. V. (2014). The role of social capital in the modernization of Ukrainian society. *Ukrainian society*. Issue No. 2. pp. 54-70. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2014_2_8 (Accessed: 12.03.2024) [in Ukrainian]
21. Yip W., Subramanian S.V., Mitchell A.D., Lee D.T., Wang J., Kawachi I. (2007) Does social capital enhance health and well-being? Evidence from rural China. *Social science & medicine*. Vol. 64, № 1. pp. 35-49.
22. Stryzhak O.O. (2016). Dichotomy of formal and informal institutions. *Economy and society*. № 5. pp. 19-25. Available at: https://economyandsociety.in.ua/journals/5_ukr/4.pdf (Accessed: 12.03.2024) [in Ukrainian]

The article received 23.03.2026

The article is approved for publication 23.04.2026

The article is recommended for publication 25.05.2026

The article is published 29.05.2026

DOI 10.26565/2227-6521-2026-56-10

УДК 316.45(477)

ВІДСУТНІ МАСИ У ВАННІЙ КІМНАТІ: СОЦІОЛОГІЯ ДУШОВОЇ ЛІЙКИ

Тягло Владислав Ігорович – аспірант кафедри соціології, Навчально-науковий інститут соціології та медіакомунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022 ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3288-0984>; e-mail: marooceano@gmail.com

У статті наводяться результати соціологічного аналізу душевої лійки як прикладу «відсутньої маси» у розумінні Бруно Латура, тобто як буденного матеріального делегата, який бере участь у виробництві соціального. Зазначається, що емпіричною базою публікації слугують дванадцять напівструктурованих глибинних інтерв'ю з користувачами багаторежимної ручної душевої системи, проведених у межах дослідження користувацького досвіду та повторно проаналізованих у соціологічній перспективі. Презентується авторська спроба аналітичного поєднання кількох традицій, які в наявному дискурсі розвиваються переважно паралельно: акторно-мережевої теорії та нового матеріалізму, постфеноменології, теорії практик і концепції урядування речами. Виклад отриманих даних надається у п'яти фокусах. Описується, як лійка стає аналітично «видимою» в моменти збою. Демонструється практика систематичного «переписування» користувачами вписаних виробником сценаріїв. Наводяться результати вивчення того, як фізично один артефакт підтримує кілька стійких типів відносин «людина–технологія», що емпірично підтверджує постфеноменологічну тезу про мультистабільність. Доводиться, що лійка координує культурно специфічні техніки тіла й матеріально підтримує тілесну дисципліну. Визначається, як на ній як «останньому метрі» сходяться різні мікро- й макрополітики. Підкреслюється, що внесок дослідження в наукове осмислення обраної проблематики є тривимірним: емпіричним (АМТ-чутливий аналіз побутового артефакту інтимного користування), теоретичним (демонстрація взаємодоповнюваності кількох оптик на одному кейсі) і концептуальним (поширення ідеї «відсутніх мас» на сферу інтимного простору та формулювання тези про двосторонність делегування, напрям якого залежить від стану інфраструктури). Акцентується увага на резонанс розгорнутої дослідницької рамки з українським контекстом після 2022 року, в якому систематичні російські удари по мережах енерго- і водопостачання оприявнюють неочевидні першопочатково делеговані інфраструктурні функції.

Ключові слова: речі, акторно-мережева теорія, делегування, мультистабільність, урядування речами, техніки тіла, душева лійка, повсякденні артефакти, інфраструктурний збій.

How to Cite: Tyaglo, V. (2026). 'Absent Masses In The Bathroom: The Sociology Of The Shower Head'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*. 56. pp. 94-104. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-10>

Для цитування: Тягло В. І. Відсутні маси у ванній кімнаті: соціологія душевої лійки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2026. Випуск 56. С. 94-104. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-10>

Постановка проблеми. Душова лійка належить до тих буденних артефактів, які за нормальних умов лишаються поза увагою та «невидимими». Вона забезпечує гігієнічну рутину та супутній чуттєвий досвід, але як окремий предмет постає для користувача лише тоді, коли щось виходить із ладу: протікає шланг, лущиться фарба, вапняні відкладення спотворюють потік води. Цей перехід зі стану підручності (Zuhandenheit), за Мартіном Гайдеггером [14], коли річ розчиняється в діяльності та ніби не існує у свідомості, у стан наявності (Vorhandenheit), вказує на роботу, яку виконують речі, поки лишаються непомітними.

Агентність нелюдських акторів тримає соціальну реальність зв'язною, про що пише Б. Латур [18] у статті «Де відсутні маси? Соціологія кількох буденних артефактів», де він запозичує з астрофізики метафору темної матерії, яка утримує галактики разом, не випромінюючи світла. Понад тридцять років по виході статті Б. Латура питання нелюдської агентності актуалізується: з одного боку, повсякдення дедалі більше включає нелюдських акторів високої складності – великі мовні моделі (LLM), алгоритми рекомендацій, безпілотні технології, системи розумного будинку, домашніх роботів тощо; з іншого – масштабнішими стають збої матеріальної інфраструктури через воєнні дії, фізичне зношування інженерних мереж, екологічні кризи.

Соціологія реагує на ці тенденції нерівномірно. Роль ШІ та інших цифрових систем як акторів активно концептуалізується [7]; натомість найпоширеніші побутові артефакти – крани, замки, вимикачі, нагрівачі, душові лійки – здобувають значно меншу увагу дослідників. Душові лійки здебільшого не цифрові, не «розумні», не парадоксальні, і саме банальність робить їх аналітично невловимими для соціології. Найближче емпірично до нашого підходить дослідження Кірстен Грам-Ганссен та колег [13], яке простежує, коли і як часто данці приймають душ та як ця рутинна узгоджується з вимогами енергоощадності, проте матеріальна агентність лишається в ньому на периферії аналізу. Марія Кайка [16] пише про «моторошну» (uncanny) матеріальність побутової інфраструктури, коли вимкнення води, страйки комунальників, посухи роблять приховану мережу відносин видимою й продукують тривогу. У центрі її аналізу – афективний вимір (тривога, відчуження) і політичний (інструменталізація цієї тривоги для легітимації приватизації водопостачання). М. Кайка близько підходить до латурівського мотиву збою як видимості, однак не розглядає побутовий артефакт як нелюдського делегата, який бере участь у виробництві соціального не лише в момент аварії, а й у справному стані.

Український побут після 2022 року робить зумовленість повсякдення станом матеріальної інфраструктури очевидною без додаткового теоретизування. Удари по енергетичних і водопровідних мережах та графіки відключень міняють тривалість і регулярність гігієнічної рутини, формують практики економії та запасання води, зміщують пороги сорому стосовно брудного тіла й перебудовують емоційний досвід купання. Утім, душова лійка як побутовий артефакт і ванна кімната як інтимний простір досі лишаються білою плямою для STS і соціології повсякдення в Україні. Українська «соціологія надзвичайності» [41] з її дослідженнями повсякдення людей з інвалідністю [39; 38], мешканців деокупованих територій [36] та ширших верств під час війни [40] фіксує, як вимкнення світла, зупинки водопостачання, недоступність укриттів і транспорту перебудовують щоденні рутини гігієни, обігріву, орієнтації в просторі та догляду за здоров'ям. Однак ці дослідження зосереджуються насамперед на проблемах людських акторів, розглядаючи інфраструктуру як пасивне тло. Найближче до проблематики нашої статті підходить Анна Костенко [36], яка у дослідженні відчуття дому в деокупованому Ірпені формулює тезу, що дім рідко стає об'єктом рефлексії і його сприйняття змінюється в умовах небезпеки або втрати. Цей хід – від невидимості до видимості в момент крихкості – застосовується до дому як цілого, але не до конкретних об'єктів, з яких він складається. Агентність речей, поки вони лишаються функціональними, зручними й безпечними (і тому малопомітними) окремо не акцентується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз участі об'єктів у виробництві соціального розгортається в кількох інтелектуальних традиціях, які протягом останніх трьох десятиліть формували сучасну соціологію матеріального. Базовою рамкою серед них залишається акторно-мережева теорія (АМТ), чия рецепція в українській соціології немасова, але артикульована. Адаптацію категоріального апарату здійснив Артемій Дейнека [35], наголошуючи, що «принцип узагальненої симетрії» дозволяє описувати людських і нелюдських акторів в одних аналітичних термінах. Так, Бруно Латур у згаданій статті «Де відсутні маси?» [18] показує, що стабільність соціального порядку залежить не стільки від інтерналізованих норм, скільки від делегування людських компетенцій і моральних приписів матеріальним артефактам: дотягувач дверей заміщує працю людини-швейцара механічною пружиною та забезпечує дотримання правила, що двері мають бути зачинені. Речі як учасники ланцюгів дії, які несуть приписи, разом із тим стикаються з антипрограмами – способами, якими користувачі чинять опір спроектованій поведінці. Цю ідею доповнює концепція технічного сценарію Мадлен Акріч [2]: дизайнери вписують в артефакт припущення про користувача, його компетенції та оточення, а коли реальний користувач відхиляється від спроектованого, відбувається де-скрипція – розрив між інтенцією і реальним використанням, що робить видимою політику, вписану в матеріальну конфігурацію.

Нещодавні дискусії про спадщину АМТ [1; 3; 17; 22] вкотре акцентували обмеження теорії: недостатню увагу до нерівності у владних відносинах та схильність ототожнювати агентність із каузальною ефективністю. На ці зауваження ми відповідаємо, доповнюючи симетричну онтологію АМТ рамками, які виводять на перший план матеріальну зумовленість відносин влади. Політичний вимір делегування описав Ленгдон Віннер [34], який стверджував, що технологічні рішення, навіть найбуденніші, втілюють специфічні форми влади. Наприклад, коли норма економії води, закріплена в законодавствах низки країн (одночасно технічна специфікація і політичне рішення про розподіл доступу до ресурсу), матеріалізується в обмежувачі потоку, вбудованому в душову лійку, щоб гарантувати певний показник пропускної здатності в кілька галонів чи літрів води на хвилину. Медс Ейсінг [9; 10] обґрунтовує необхідність матеріалістичної рамки для соціальної теорії антропоцену й відповідає на звинувачення в деполітизації аналізу через «пласку онтологію»: увага до матеріальної агентності не означає відмову від аналізу влади, а навпаки – виявляє, як влада здійснюється завдяки речам, а не лише людським акторам. Подібну проблему недостатності антропоцентричної рамки ставлять і сучасні українські дослідники, констатуючи «методологічне виснаження антропоцентризму» в умовах стану постлюдського і постлюдського стану в умовах війни [37], що спонукає визнати агентність нелюдських сил не як теоретичну провокацію, а вже як емпіричну даність, яка потребує дослідження та осмислення.

Якщо Б. Латур «заземлює» нелюдську агентність у мережевих відносинах, то концепція живої матеріальності (*vibrant matter*) Джейн Беннетт [4] локалізує її в самій речовині, вводячи поняття «сили речей» (*thing-power*), яке позначає здатність нелюдських сутностей виходити за межі задуму проєктанта та мати власну агентність. На прикладі душової лійки вона простежується під час матеріальної деградації, що супроводжується накопиченням мінеральних відкладень у форсунках, деформацією ущільнювачів, обростанням водоростями тощо. У цих процесах асамбляж матеріалів, вологи, органічних залишків та живих організмів продукує зміни, незалежні від інтенції дизайнера, і зрештою змушує користувачів рахуватися з наслідками: чистити, ремонтувати або замінювати артефакт.

Постфеноменологічна рамка, розгорнута Доном Іде [15] і Петером-Паулем Вербеком [31; 32], пропонує детальний опис того, як технології формують структуру людського досвіду. Відносини «людина–технологія» аналізуються як відносини медіації, коли технології – не нейтральні посередники, а активні медіатори, що трансформують і суб'єкта, і світ, який через них переживається. П.-П. Вербек [31] розрізняє чотири форми медіації: втілення (коли технологія інкорпорована в тілесну схему, як окуляри в акт зору), герменевтичну (технологія «прочитується» як знак, як температура на термометрі), фонову (технологія формує контекст досвіду, не будучи в його центрі) та іншість (з технологією взаємодіють як із квазі-Іншим – наприклад, як клієнт банку з банкоматом). Окрему продуктивність для нашого кейсу має концепція мультистабільності Роберта Розенбергера [25], згідно з якою один і той же артефакт може підтримувати множинні, принципово різні відносини «людина–технологія», причому залежно від контексту. У дослідженні пожежного гідранта Р. Розенбергер [26] якраз і показує, що агентність повсякденних об'єктів – не одинична, а множинна, і зрозуміти її можна лише за допомогою постфеноменологічної чутливості до структури досвіду. Концепт мультистабільності природним чином поєднує постфеноменологічну рамку з онтологічною множинністю об'єктів, артикульованою Аннамрі Мол [23]. У дослідженні атеросклерозу як медичної патології А. Мол показує, що тіло хворого в різних практиках діагностики, аналізу і лікування існує не як один і той же об'єкт у багатьох контекстах, а як множина різних об'єктів.

Якщо постфеноменологія проливає світло на досвідний вимір агентності об'єктів, то теорія практик зосереджується на рутинному, темпоральному й колективному. В інтерпретації Андреаса Реквітца [24] практика як рутинізована діяльність існує завдяки поєднанню в конкретний момент таких взаємопов'язаних компонентів, як люди, знання та речі. Цю ідею розгортає Елізабет Шов [27], яка простежує, як щоденне приватне прийняття душі, що сьогодні видається природним і самозрозумілим, поступово викристалізовувалося як продукт коеволюції технологій (сантехніка, водонагрівачі), інфраструктури (централізоване водопостачання), значень (нові стандарти чистоти та нейтрального запаху тіла) і компетенцій (засвоєні послідовності змочування, намилювання, ополіскування). Мет Ватсон і Е. Шов [33] розвивають цю лінію далі, простежуючи взаємне формування інфраструктур і практик у тривалій історичній перспективі на прикладі поширення централізованого газового опалення у Великобританії. В українській соціології ця рамка дедалі частіше використовується для аналізу змін у повсякденних практиках і стилі життя в умовах війни [40]. Однак обмеження більшості досліджень, які спираються на теорію практик, полягає в тому, що окремо взятий матеріальний об'єкт здебільшого зливається з ширшою категорією матеріального в практиці та втрачає свою специфічну агентність.

Описане вище відсилає нас до Норберта Еліаса [11], який довів, що історично повсякденний догляд за тілом змістився з публічного простору в приватний, а зовнішній контроль над тілесними проявами інтерналізувався як саморегуляція. Відповідно, щоденний прийом душі вдома – це пізні досягнення процесу цивілізації. Марсель Мосс [20] раніше показав, що ходьба, сон, прийом їжі, плавання – не природні чи фізіологічні дії, а культурно специфічні та соціально засвоєні техніки тіла, які варіюються між суспільствами та поколіннями. Однак у цій лінії – від М. Мосса та Н. Еліаса до сучасної рецепції, у якій прийняття душі розглядається як одна з технік тіла, що сприяє турботі про себе [21], – бракує апарату для опису того, як самі речі беруть участь у передачі та координації технік тіла.

Тут Роберт Ван Крікен [30], звертаючи увагу на ситуації інфраструктурного збою, війни й розпаду інституцій, вводить поняття процесу децивілізації – зворотного руху стандартів самоконтролю та порогів сорому. Софі Чао [6] застосовує цю оптику до пандемії COVID-19: адже нові обов'язкові техніки тіла – часте миття рук, дезінфекція поверхонь, фізичне дистанціювання, носіння масок – за лічені місяці увійшли в габітус, а зі зняттям обмежень так само швидко з нього випали. Це підкріплює тезу, що цивілізаційні зрушення в тілесних практиках можуть бути не лише тривалими й односпрямованими, але й короткими та зворотними, – і що саме матеріальне облаштування середовища (наявність умивальника й мила, маски, дезінфектора, розмітки на підлозі) часто визначає, чи здатна нова техніка тіла закріпитися. Цей механізм Томас Лемке [19], інтерпретуючи Мішеля Фуко, концептуалізує як «урядування речами» (*government of things*), коли регулювання поведінки відбувається через організацію матеріального оточення, яке забезпечує «скеровування поведінки» (*conduite des conduites*), тобто формування поля можливих дій в термінах М. Фуко [12].

Мета статті. В оглянутих вище традиціях на перший план виходять різні виміри участі об'єктів у виробництві соціального: мережевий, досвідний, рутинний, владний. Наш аналіз спирається на їхнє поєднання, розглядаючи артефакт паралельно у всіх цих вимірах. Мета статті – на емпіричному прикладі ручної багаторежимної душової лійки побудувати модель того, як буденні артефакти інтимного користування беруть участь у виробництві соціального порядку, і показати продуктивність поєднання різних теоретичних оптик, які в наявних дослідженнях розвиваються переважно паралельно: акторно-мережевої теорії та нового матеріалізму, постфеноменології, теорії практик і концепції урядування речами (разом з техніками тіла).

Виклад основного матеріалу статті з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. *Методологія дослідження.* Запропоноване нами дослідження є якісним інтерпретативним і виконане в симетрично-аналітичній традиції [5; 18], яка передбачає рівну аналітичну увагу до людських і нелюдських акторів – не для того, щоб приписати душовій лійці інтенційність на людський лад, а щоб простежити, як цей артефакт реорганізує і підтримує мережі відносин, у які вбудований. Емпіричною базою стали дванадцять напівструктурованих глибинних інтерв'ю з користувачами багаторежимної ручної душової лійки. Гайд інтерв'ю охоплював повний цикл взаємодії з предметом: виникнення приводу для покупки та критерії вибору, інсталяцію, щоденне використання, досвід обслуговування. Дані первинно зібрано в межах маркетингового якісного дослідження користувацького досвіду і повторно проаналізовано в соціологічній перспективі. Респондентів відбирали за цільовою стратегією серед покупців лійок, ідентифікованих за даними платформи електронної комерції. Інтерв'ю тривалістю 45–60 хвилин проводились англійською мовою у 2023 році з респондентами з Північної Америки засобами онлайн-відеозв'язку. Перед аналізом персональні дані респондентів було видалено, а бренд лійки анонімізовано як «багаторежимна ручна душова система»; усі цитати подаються в українському перекладі автора.

Спектр теоретичних традицій, розглянутих в огляді літератури, у роботі з емпіричними даними уцілюється до чотирьох інтерпретативних реєстрів, які застосовуються паралельно. Акторно-мережевий реєстр (спільно з живим матеріалізмом Дж. Беннетт і концепцією де-скрипції М. Акріч) зосереджується на делегуванні, сценаріях та агентності під час інфраструктурних збоїв. Постфеноменологічний реєстр – на типах відносин «людина–технологія» і мультистабільності артефакту в різних контекстах. Реєстр теорії практик – на матеріальному компоненті прийняття душу як практики. Реєстр урядування речами – на ознаках делегованої тілесної дисципліни і матеріальній регуляції технік тіла, що вписує кейс у тривалу історію приватизації гігієни. Сам аналіз здійснюється абдуктивно [29], тобто через ітеративний рух емпіричним матеріалом за чотирма реєстрами, що дає змогу зберегти аналітичну чутливість та виявити змістовно важливі теми, які в гайді не виносилися на перший план. Для зручності викладу знахідки розгортаються в кількох послідовних фокусах: збій, сценарії та спроектований користувач, мультистабільність, тілесні техніки, стратегії й тактики. Один фокус задіює, як правило, два-три реєстри, а один реєстр з'являється в кількох фокусах. Виклад починається зі збою – моменту, у якому агентність артефакту стає аналітично найбільш помітною.

Інфраструктурні збої. За нормальних умов лійка діє непомітно – і ця прозорість є умовою її ефективності, а не випадковою рисою. Розглядати цю «невидиму агентність» варто щонайменше в трьох вимірах. По-перше, багаторежимна душова лійка перетворює потік водопровідної води на чуттєвий та емоційний досвід – через форми струменя (режими дощу, масажу, туману тощо). По-друге, вона матеріалізує припущення дизайнерів і продавців, ким є (і ким не є) користувач і що він робитиме з предметом. По-третє, вона з'єднує приватний простір ванної кімнати з масштабними інфраструктурними мережами – водосховищами, очисними спорудами, насосними станціями, трубами, у функціонуванні яких задіяно багато різних акторів.

Поки лійка справна, усі виміри її агентності лишаються так чи інакше прихованими від користувача, і ця «прозорість» руйнується під час виходу з ладу. Так, у нашій вибірці найпоширенішим приводом для придбання нової лійки був не позитивний мотив (бажання осучаснити ванну, отримати ширший набір режимів), а негативний – поломка, явне погіршення функціональності, втрата зовнішнього вигляду (через протікання шланга, накопичений мінеральний наліт, відшарування фарби, вицвітання кольору). Коли цівки води починають «вистрілювати» з отворів лійки в непередбачуваних напрямках через забиті або зламані форсунки, це оприявнює силу і присутність речей [4]. Розчинені у воді мінерали, вступаючи в реакцію з металевими і пластиковими поверхнями, поступово змінюють спроектований функціонал лійки та змушують користувача рахуватися з ними – наприклад, підбирати кут розташування лійки відносно тіла так, щоб мінімум води потрапило за межі ванної чи душової kabіни, або ж інакше витирати вологу підлогу. Цвіль і водорості у ванній кімнаті – інший такий приклад: асамбляж органіки, вологи й тепла продукує матеріальну зміну середовища, незалежну від інтенцій дизайнера задіяних артефактів і їхніх користувачів.

Душова лійка стає «моторошною» (uncanny) [16] у момент несправності, постаючи як вимогливий і чужий об'єкт у просторі: для шести з дванадцяти опитаних користувачів попередня несправність (тріснутий пластик, забиті форсунки) увійшла в процес вибору нової лійки як матеріалізована пам'ять, коли вони

шукали на сторінках продавців інформацію про матеріал виробу, наприклад, щоб лійка була з металу, а не суцільно з пластику, а форсунок – силіконові з метою легкості чистити їх.

Якщо в побуті північноамериканських користувачів збій здебільшого лишається поодиноким та локальною подією (наприклад, несправна лійка на тлі загалом надійної інфраструктури), то в українському контексті після 2022 року інфраструктурні збої стали системними й масовими. Удари по енергетичних мережах зупиняють електропостачання; разом з ним падає або зникає тиск води, бо насосні станції не можуть функціонувати; руйнування теплоелектростанцій і котелень спричиняє перебої в постачанні гарячої води й опаленні. Сама душева лійка лишається технічно справною, але її роль у підтримці повсякденної гігієни тимчасово припиняється, і користувачеві доводиться свідомо координувати послідовність дій під час купання, які в звичайних умовах виконувались напівавтоматично (наприклад, поливати себе водою з кружки). Лійка втрачає здатність виконувати делеговані їй функції, оскільки деформується або розпадається ланцюг асоціацій, що тягнеться від лійки як кінцевої точки до водопровідної труби, насосної станції, електропідстанції, енергоблоку, системи протиповітряної оборони тощо. Інфраструктурний збій не спростовує, а підсилює загальний аргумент: видимість артефакту як актора залежить від того, наскільки явно він відсилає до інфраструктурного цілого, у яке вписаний (і відповідно – скільки функцій повертається в поле уваги користувача).

Сценарії та спроектований користувач. Якщо несправність виявляє агентність душевої лійки ретроспективно, то процес вибору та установки – перспективно. Багаторежимна ручна душева лійка з гнучким і довгим шлангом, перемикачем режимів розпилення, конкретним діаметром головки матеріалізує певні припущення про користувача, що простежується в текстах і візуалізаціях на сайті продавця та упаковці. Цей спроектований користувач виконує кілька завдань від особистої гігієни до миття тварин та прибирання, тримаючи предмет у руці та активно спрямовуючи потік води, і відрізняється від користувача стаціонарного душу, який стоїть під вертикальним стовпом води, чи користувача гідромасажної ванни, яку приймають лежачи.

Критерії, які респонденти згадували, описуючи свій вибір ручної душевої лійки, дають змогу реконструювати, як вони «зчитують сценарії», вписані в матеріальну конфігурацію артефакту. Серед цих критеріїв – високий тиск води на виході, кілька режимів розпилення, довгий шланг, проста інсталяція без спеціальних інструментів, зовнішній вигляд (зокрема узгодженість кольору з іншою сантехнікою та інтер'єром). Кожен критерій матеріалізує певне очікування щодо майбутнього досвіду: високий тиск – про чуттєве задоволення та швидке змивання мильних засобів («...у мене довге волосся, і за слабкого тиску змивати шампунь забирає час...»), багаторежимність – можливість варіювати способи купання під ситуацію («...я просто хотів мати різні налаштування: більший тиск, менший тиск, режим дощу, бо не був упевнений, який режим мені сподобається найбільше...»), довгий і гнучкий шланг – розширення ситуацій користування та збільшення діапазону дії («...мати щось, що я можу зняти і що є гнучким, щоб легше мити моїх собак...»; «...щоб сполоснути всю кабінку, душ має принаймні покривати її розміри...»).

Розрив між сценарієм і реальністю, який М. Акріч називає де-скрипцією [2], на отриманих даних простежується щонайменше у двох аспектах. Перший – «розрив» між сценарієм і реальним користувачем: виробник надає друковані та відеоінструкції, але реальний користувач відхиляється від проекту, який уважно слідує алгоритму монтажу. Серед респондентів, які встановлювали лійку самостійно без допомоги партнера, більшість лише ритуально переглядала інструкцію, щоб упевнитись у відсутності аномалій, а не дотримувались чіткої послідовності кроків: «Я пробігся очима, щоб переконатися, що там немає якихось нестандартних особливостей і чогось дійсно важливого, про що мені потрібно знати». Другий аспект де-скрипції – розрив між сценарієм і самим артефактом у його матеріальній конфігурації. Один із респондентів виявив, що інструкція з установки не відповідала артефакту, який він отримав: «В інструкції було вказано, що цю деталь потрібно з'єднати з цією. Я дістаю лійку з коробки, а вона вже зібрана. Я передивився інструкцію, щоб пересвідчитися, що нічого не пропущено, та все на своєму місці». Дана ситуація могла виникнути через те, що користувач отримав лійку, яка була попередньо придбана й повернута до магазину іншим користувачем, якому не підійшла, у частково зібраному стані. Таким чином користувач опиняється в позиції арбітра між двома версіями артефакту: тією, яку виробник вписав у текст інструкції і яка потребує складання, і тією, яку бачить перед собою.

Інший приклад того самого аспекту стосується маркетингової обіцянки, що установка лійки не потребує інструментів. Один із респондентів сформулював розбіжність прямо: «На коробці написано, що для монтажу не потрібні інструменти. Так, але мені знадобилися інструменти, щоб це встановити: неможливо затягнути цю штуку вручну. А вони подають це так, ніби це легко зробити». Де-скрипція тут бере початок не з інтенції людського актора, а спричинюється фізичними властивостями різьби у сантехнічних з'єднаннях конкретного помешкання, які змушують користувача залучати додаткові засоби, не передбачені в комплектації та інструкції, щоб затягнути чи ущільнити контакт (гайковий ключ, сантехнічну стрічку, допоміжні відео на YouTube, якщо бракує досвіду).

Мультистабільність. У викладеному вище лійка розглядалась як єдиний і однорідний для всіх користувачів об'єкт, але дані виявляють щонайменше три з чотирьох типів відносин «людина–технологія» за Д. Іде [15] під час взаємодії з лійкою: втілення, герменевтичні і фонові.

Втілення спостерігається в користувачів, для яких пріоритетним є емоційний досвід під час купання. Респонденти описують своє перебування в ванній як важливий ритуал чи мікроподію, яку переживають окремо: «Я проводжу в ванній багато часу, щоб насолодитися, бо це приємно та розслабляє. Я просто хотіла зробити прийняття душу комфортнішим». Лійка медіює ставлення до власного тіла як джерела відчуттів, які можна отримати від потоку води різної інтенсивності та форми. М'якість чи сила тиску в різних режимах, гнучкість шланга, ергономічність ручки й розмір головки респонденти відзначають як важливі з огляду на здатність лійки структурувати потік води в чуттєвий досвід.

Герменевтичні відносини: у більшості опитаних користувачів герменевтична інтерпретація лійки – це короткий епізод на стадії вибору, після якого взаємодія переходить у режим втілення або фоновості. Лійку «прочитують» крізь призму співвідношення кількості режимів і вартості, якості та довговічності використаних матеріалів, довжини шланга та діаметру головки, кількості позитивних відгуків тощо. У респондентів, які проживають в орендованому помешканні, до цих критеріїв додаються тимчасовість користування житлом і жорсткість обмежень з боку орендодавця. Нова лійка інтерпретується з огляду на те, чи виправдане вкладання коштів у житло, яким користувач не володіє («Я орендую квартиру, тому не хочу витратити багато на ванну кімнату, але хочу, щоб вона була комфортною»), наскільки легко її можна демонтувати при виїзді, чи підійде вона до різьби змішувача в конкретній ванній кімнаті. Лійка тут виступає об'єктом, чію сумісність із наявною інфраструктурою належить перевірити, щоб усунути тривогу щодо матеріального: «Я не знав, що діаметри душових шлангів універсальні, і це мене трохи турбувало. Я намагався знайти розмір на сайті, але не зміг, тому не був упевнений, чи душ підійде, чи зможу я його прикрутити. Мені довелося погуглити».

У користувачів, які не підносять душеву лійку до рангу «гаджетів» і байдужі до кастомізації ванної кімнати, бо сприймають купання радше як рутину, *відносини з артефактом тяжіють до фонових*. Фоновий режим можливий, якщо досягається сумісність технік різних тіл: жіночих і чоловічих; дорослих і дитячих; повільних і швидких; технік купання когось (дитини чи тварини). Інакше кажучи, якщо лійка надійно та передбачувано задовольняє потреби всіх мешканців та гостей, викликаючи мінімум клопоту в того, хто відповідальний за побут, вона ефективна та непомітна.

Іншість. Взаємодія з артефактом як із квазі-Іншим, що має власну лінію поведінки (як банкомат, який «вирішує» дати гроші чи не дати; або алгоритм соціальної мережі, який «радить» контент), на наших даних не простежується. Респонденти не описували механічну душеву лійку як квазі-агента, з яким час від часу вступають у квазі-діалог. Гіпотетично цей тип відносин може виникати у цифрових душевих системах з датчиками, екранами й голосовим керуванням та системах «розумного будинку», здатних запропонувати наочний інтерфейс для «перемовин», або ж безпосередньо в момент зупинки подачі води, коли лійка стає першою «інстанцією», якій користувач висловлює свої претензії щодо перерваного купання, але наразі це не було виявлено.

Викладене вище ілюструє тезу Р. Розенбергера [25] про мультистабільність: один фізично ідентичний артефакт здатен підтримувати декілька структур досвіду. У термінах представників теорії практик [28] це означає паралельну участь одного об'єкта в кількох конфігураціях практики, у яких матеріальні обставини, значення і компетенції рекомбінуються по-різному. Визнання стабільних режимів відносин «людина–технологія» як різних конфігурацій практики наближає кейс агентності душевої лійки до ідеї множинної онтології артефакту за А. Мол [23], коли артефакт функціонує не як один об'єкт у багатьох контекстах, а як множина об'єктів.

Техніки тіла та хореографія прийняття душу. Різні конфігурації душевої лійки уможливають чи обмежують певні рухи, не вимагаючи від користувача рефлексії та свідомого засвоєння. Опозицію стаціонарної та ручної лійки, окреслену раніше, можна розгорнути також через техніки тіла. Стаціонарний душ зумовлює відносно статичну позу: людина стоїть прямо під потоком води, голова злегка нахилена, руки вільні; тіло переважно пасивне відносно води; вода рухається по ньому під дією сили тяжіння. Ручний душ передбачає іншу хореографію: користувач тримає лійку в руці, спрямовує струмінь на певні ділянки тіла, постійно змінюючи кут і відстань. Тіло тут є мобільним, рука активно задіяна, взаємодія між тілом і водою – результат цілеспрямованої координації, а не відносно пасивного стояння.

Користувачі описують ці відмінності як можливості й обмеження, які формують не лише техніки тіла, але й тілесні відчуття. Респонденти характеризували режим високого тиску як ефективний для імітації масажу та розслаблення м'язів після тренування; виокремлювали режиму туману для швидкого ополіскування у спеку; зазначали корисність довгого шланга для миття ніг у сидячому положенні або купання собаки після прогулянки. Останні дві техніки зі стаціонарною лійкою були б ускладненими або неможливими, тому сукупно ручна багаторежимна лійка робить можливим помітно ширший спектр технік тіла, ніж стаціонарна. Скоординовані артефактом, вони дають змогу користувачеві відповідати культурно специфічним нормам чистоти з мінімальними зусиллями. Достатньо взяти лійку в руки чи закріпити над

головою, і хореографія практики – засвоєна послідовність змочування, намилювання, змивання, кондиціонування – активується напівавтоматично, зокрема і тому, що матеріальна конфігурація лійки робить одні рухи ергономічно природними, а інші – незручними. Таке делегування тілесної дисципліни є прикладом урядування речами [19]. Саме так лійка не лише проєктує відповідну техніку тіла, але й матеріально схиляє користувача до її практикування.

Стратегії і тактики на «останньому метрі». Душова лійка – не лише координатор тілесних технік і медіатор чуттєвого досвіду, але й точка прикладання політик, де в термінах М. де Серто [8] сходяться стратегії (виробників, регуляторів, орендодавців) і тактики (користувачів). Коли виробники постачають душеві лійки з вбудованими обмежувачами потоку, що відповідають нормам водозбереження в регіонах поставки, політичне рішення щодо розподілу ресурсу перетворюється на матеріальне обмеження, чинне для кожного користувача незалежно від його вподобань. Замість наказу економити воду користувач отримує лійку з певною пропускною здатністю води на хвилину. Утім, така стратегія залишає шлях для свого обходу: обмежувач потоку зроблений знімним: виробник, передбачаючи антипрограму користувачів (які відмовляються економити воду через власні переконання), дає змогу його зняти. Формально користування лійкою без обмежувача є тактикою користувача, але її матеріальна передумова свідомо закладена виробником і прокомунікована продавцем у характеристиках товару як одна з опцій як мінімум в маркетингових цілях. Але такий «союз» тактик та стратегій, ніяк не відрефлексованих тим же М. де Серто, є надзвичайно перспективним напрямком подальшого дослідження, який досі нам ніде не зустрічався.

Заміну стаціонарного душу на ручний (або старої ручної лійки – на нову), яку респонденти пояснювали потребою в підвищенні власного комфорту, купанні домашніх тварин та зручному митті ванни або душевої kabіни, можна розглядати як тактику освоєння простору. Особливо яскраво вона проявляється, якщо помешкання орендоване і ванна кімната користувачу не належить, а зобов'язання перед орендодавцем виключають значні зміни. Ця тактика стає матеріально можливою завдяки гнучкості та довжині шланга, а також «відкручуваності», яка дає змогу швидко зняти душеву лійку, щоб повернути назад стару, а придбану забрати з собою в разі переїзду та потім встановити в іншій ванній кімнаті.

Висновки. Отже, по-перше, агентність буденного артефакту найкраще «видно» в моменти збою, коли він перестає функціонувати. Поки річ є справною і функціональною, вона інтегрується в повсякденність і не привертає увагу як окремий об'єкт. Вихід з ладу робить артефакт помітним, а разом із ним – спектр виконуваних функцій і зв'язків. Для душевої лійки це підтримання комфорту купання, забезпечення гігієнічної рутини і поєднання приватного простору з ширшою мережею об'єктів і відносин. По-друге, буденний артефакт регулює поведінку не через припис, а через матеріальну конфігурацію: ергономіка предмету робить одні рухи зручними, інші – складними; матеріальні властивості визначають рамки того, що користувач може робити з предметом, а що ні, і як легко він зливається з рутинною. Регуляція через матеріальне не вимагає активної згоди, що робить її ефективним інструментом процесу цивілізації: те, що людський актор переживає як особистий і самозрозумілий вибір, насправді структуроване дизайном артефакту. По-третє, побутовий артефакт інтимного користування, яким є душева лійка, є вузлом матеріалізації (та оприявлення) різних мікро- й макрополітик, від норм споживання ресурсів, майнових відносин між орендарем і орендодавцем до безпекового режиму в конкретному регіоні. По-четверте, концептуально делегування є двостороннім процесом, напрям якого залежить від стану інфраструктури: у стабільних умовах функції підтримки порядку переходять до одних матеріальних об'єктів, у ситуаціях інфраструктурного збою – повертаються до людських акторів із залученням інших, резервних предметів. По-п'яте, фізично ідентичний предмет побуту може одночасно підтримувати декілька стабільних режимів відносин «людина–технологія» – від втілення до фонові присутності. Це робить продуктивним опис буденного артефакту як онтологічно множинної сутності, чия конфігурація щоразу перебирається в конкретній практиці, а не як самототожного об'єкта в різних контекстах.

Проведене дослідження має низку *обмежень*, про які варто згадати окремо.

Специфіка вибірки. Опитування респондентів, які живуть у Північній Америці, накладає на результати конкретний інфраструктурний контекст: водопровід є в кожному помешканні, вода відносно дешева, щоденна гігієна – усталена практика. Цей контекст в цілому є релевантним і для України, але лише частково, оскільки в частині регіонів централізоване водопостачання перестало бути безумовним або зникло через руйнування внаслідок бойових дій. Крім цього, відбір серед верифікованих покупців платформи електронної комерції додатково зміщує склад вибірки в бік користувачів з вищою цифровою грамотністю і купівельною спроможністю.

Вторинний характер даних. Дані спочатку збиралися в межах дослідження користувацького досвіду, тому гайд інтерв'ю не охоплював широкого кола тем, релевантних для нашого кейсу: екологічної етики споживання, матеріального боку гендерного розподілу домашньої праці, взаємодії з рештою артефактів ванної кімнати, рефлексій про тілесні техніки тощо. Абдуктивне кодування дало змогу частково реконструювати ці теми з зібраного матеріалу, але в повній мірі це не компенсує відсутність сфокусованих на них обговорень.

Одиничний об'єкт замість асамбляжу. Дослідження свідомо фокусується на душовій лійці як предметі, ілюстративному для практики купання. Однак практика залучає ціле гноно артефактів, з якими взаємодіє людський актор: крани, змішувач, злив, мило, шампунь, рушник, сантехнічну інфраструктуру за стіною тощо.

Вищевказане, а також наш аналіз детермінують декілька перспективних напрямів подальшого дослідження даної проблематики. Це і *двосторонність делегування*, адже зворотне делегування та процеси децивілізації, коли делеговані функції повертаються до людських акторів, заслуговують окремої емпіричної перевірки в умовах розтягнутих у часі інфраструктурних збоїв та перегляду порогів сорому щодо «недостатньої» чистоти тіла. Це і *розумні будинки*: цифровий інтерфейс, інтегрований у душову систему, здатен зробити «відсутню масу» частково видимою, коли актор бачить дані про взаємодію з артефактом – об'єм спожитої води, тривалість душу, температурний профіль, рекомендації щодо купання тощо. Чи змінює така цифрова надбудова динаміку делегування і технік тіла, чи лишається вона лише верхнім шаром поверх незмінної матеріальної основи – це потребує окремого дослідження. Це і *різні інфраструктурні режими душової лійки*: у регіонах з регулярним дефіцитом води матеріальні й регуляторні умови формують іншу конфігурацію душу як практики, ніж контекст відносно дешевого та загальнодоступного водопостачання. Порівняльне дослідження дозволило б з'ясувати, як агентність артефакту змінюється залежно від інфраструктурного, регуляторного й екологічного середовища. Це і *вбудованість душової лійки до асамбляжу ванної кімнати*: як було згадано вище, прийняття душу залучає багато речей, і повноцінний опис практики мав би простежувати, як вони взаємодіють між собою. Це дасть змогу реконструювати ванну кімнату не як простір для одного артефакту, а як мережу, у якій агентність розподіляється між кількома акторами одночасно.

Описані перспективи окреслюють поле для досліджень нелюдської агентності, у яких розгорнуту аналітичну рамку можна валідувати та деталізувати на ширшому колі буденних артефактів попри те, що класичні латурівські приклади стосувалися публічного, а не інтимного простору.

Список літератури:

1. Addison C., Neale T., Lancaster K., Kearnes M. Latour and after, or what comes after Latour? *Science, Technology, & Human Values*. 2023. Vol. 48, no. 5. P. 969–972. DOI: <https://doi.org/10.1177/01622439231190895>
2. Akrich M. The de-scription of technical objects. *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change* / W. E. Bijker, J. Law (eds.). Cambridge, MA : MIT Press, 1992. P. 205–224.
3. Akric, M. Actor network theory, Bruno Latour, and the CSI. *Social Studies of Science*. 2023. Vol. 53, no. 2. P. 169–173. DOI: <https://doi.org/10.1177/03063127231158102>
4. Bennett J. *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham, NC : Duke University Press, 2010. 176 p.
5. Callon M. Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge?* / J. Law (ed.). London : Routledge, 1986. P. 196–233.
6. Chao S. Health, harm, and habitus: Techniques of the body in COVID-19. *Thesis Eleven*. 2023. Vol. 177, no. 1. P. 103–116. DOI: <https://doi.org/10.1177/07255136231186642>
7. Dahlin E. And say the AI responded? Dancing around «autonomy» in AI/human encounters. *Social Studies of Science*. 2024. Vol. 54, no. 1. P. 59–77. DOI: <https://doi.org/10.1177/03063127231193947>
8. de Certeau M. *The Practice of Everyday Life* / S. Rendall (trans.). Berkeley : University of California Press, 1984. 229 p.
9. Ejsing M. The arrival of the Anthropocene in social theory: From modernism and Marxism towards a new materialism. *The Sociological Review*. 2023. Vol. 71, no. 1. P. 243–260. DOI: <https://doi.org/10.1177/00380261221106905>
10. Ejsing M. Why the turn to matter matters: A response to post-Marxist critiques of new materialism. *Thesis Eleven*. 2024. Vol. 181, no. 1. P. 56–71. DOI: <https://doi.org/10.1177/07255136241240086>
11. Elias N. *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations* / E. Jephcott (trans.). Rev. ed. Oxford : Blackwell, 2000. 592 p. (Original work published 1939)
12. Foucault M. *Le sujet et le pouvoir. Dits et écrits 1954–1988*, Tome IV : 1980–1988 / D. Defert, F. Ewald (eds.). Paris : Gallimard, 1994. P. 222–243. (Original work published 1982)
13. Gram-Hanssen K. et al. Sequence of practices in personal and societal rhythms – showering as a case. *Time & Society*. 2020. Vol. 29, no. 1. P. 256–281. DOI: <https://doi.org/10.1177/0961463X18820749>
14. Heidegger M. *Being and Time* / J. Macquarrie, E. Robinson (trans.). Oxford: Blackwell, 1962. 589 p. (Original work published 1927)
15. Ihde D. *Technology and the Lifeworld: From Garden to Earth*. Bloomington : Indiana University Press, 1990. 226 p.
16. Kaika M. Interrogating the geographies of the familiar: Domesticating nature and constructing the autonomy of the modern home. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2004. Vol. 28, no. 2. P. 265–286. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.0309-1317.2004.00519.x>
17. King A. Dis-assembling the actant: A valediction to actor-network theory. *Journal of Classical Sociology*. 2024. Vol. 24, no. 3. P. 272–294. DOI: <https://doi.org/10.1177/1468795X231186010>
18. Latour B. Where are the missing masses? The sociology of a few mundane artifacts. *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change* / W. E. Bijker, J. Law (eds.). Cambridge, MA : MIT Press, 1992. P. 225–258.
19. Lemke T. New materialisms: Foucault and the «government of things». *Theory, Culture & Society*. 2015. Vol. 32, no. 4. P. 3–25. DOI: <https://doi.org/10.1177/0263276413519340>
20. Mauss M. Les techniques du corps. *Journal de Psychologie*. 1934. Vol. 32, no. 3–4. P. 271–293.

21. Mendes M. I. B. S. Weaving relationships between «body techniques» and «self-care». *Frontiers in Sociology*. 2025. Vol. 10, 1554665. DOI: <https://doi.org/10.3389/fsoc.2025.1554665>
22. Mladenović I. Beyond the network: A critical inquiry into the limits of the actor-network theory. *Гласник Етнографског института САНУ / Bulletin of the Institute of Ethnography SASA*. 2025. Vol. 73, no. 1. P. 247–268. DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI2501247M>
23. Mol A. *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*. Durham, NC : Duke University Press, 2002. 196 p.
24. Reckwitz A. Toward a theory of social practices: A development in culturalist theorizing. *European Journal of Social Theory*. 2002. Vol. 5, no. 2. P. 243–263. DOI: <https://doi.org/10.1177/1368431022225432>
25. Rosenberger R. Multistability and the agency of mundane artifacts: From speed bumps to subway benches. *Human Studies*. 2014. Vol. 37, no. 3. P. 369–392. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10746-014-9317-1>
26. Rosenberger R. On the hermeneutics of everyday things: Or, the philosophy of fire hydrants. *AI & Society*. 2017. Vol. 32, no. 2. P. 233–241. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00146-016-0674-3>
27. Shove E. *Comfort, Cleanliness and Convenience: The Social Organization of Normality*. Oxford : Berg, 2003. 221 p.
28. Shove E., Pantzar M., Watson M. *The Dynamics of Social Practice: Everyday Life and How It Changes*. London : Sage, 2012. 191 p.
29. Timmermans S., Tavory I. Theory construction in qualitative research: From grounded theory to abductive analysis. *Sociological Theory*. 2012. Vol. 30, no. 3. P. 167–186. DOI: <https://doi.org/10.1177/0735275112457914>
30. Van Krieken R. The age of anger and social media: Elias, technology, civilizing/decivilizing processes and resentment. *Theory, Culture & Society*. 2024. Vol. 41, no. 7–8. P. 19–39. DOI: <https://doi.org/10.1177/02632764241299767>
31. Verbeek P.-P. *What Things Do: Philosophical Reflections on Technology, Agency, and Design*. University Park : Pennsylvania State University Press, 2005. 264 p.
32. Verbeek P.-P. *Moralizing Technology: Understanding and Designing the Morality of Things*. Chicago : University of Chicago Press, 2011. 200 p.
33. Watson M., Shove E. How infrastructures and practices shape each other: Aggregation, integration and the introduction of gas central heating. *Sociological Research Online*. 2023. Vol. 28, no. 2. P. 373–388. DOI: <https://doi.org/10.1177/13607804211055495>
34. Winner L. Do artifacts have politics? *Daedalus*. 1980. Vol. 109, no. 1. P. 121–136.
35. Дейнека А. В. *Агентність у соціологічних теоріях дії: евристичний потенціал акторно-мережевої теорії* : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. 209 с. URL: https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/deineka_a._thesis.pdf (дата звернення: 30.04.2026).
36. Костенко А. Повернення в деокуповане місто: відчуття дому в зруйнованому російсько-українською війною просторі. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*. 2025. Т. 8. С. 82–90. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2025.8.82-90>
37. Костенко Н. Ідентичності у «posthuman» стані: локальність війни та глобальний світ. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2023. № 4. С. 5–21. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.005>
38. Лавренюк С. Трансформація повсякденності людей з інвалідністю через російське повномасштабне вторгнення в Україну. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*. 2025. Т. 8. С. 132–140. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2025.8.132-140>
39. Лавренюк С., Одусанво В. Бар'єри в повсякденному житті українців з інвалідністю в умовах повномасштабного російського вторгнення. *Український соціум*. 2024. № 1–2 (88–89). С. 118–134. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2024.01-02.118>
40. Школяр М. В. Повсякденні практики та стиль життя українців на тлі війни. *Габітус*. 2023. Вип. 46. С. 47–53. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.46.6>.
41. *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023* : колективна монографія / С. Дембіцький, В. Резнік, О. Злобіна та ін. ; за ред. Є. Головахи, С. Макеєва ; НАН України, Інститут соціології. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. 343 с. URL: https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2023/Maket_Ukr_suspilstvo_2023.pdf (дата звернення: 11.04.2026).

Статтю отримано 15.04.2026

Статтю рекомендовано до публікації 15.05.2026

Статтю прийнято до друку 25.05.2026

Статтю опубліковано 29.05.2026

ABSENT MASSES IN THE BATHROOM: THE SOCIOLOGY OF THE SHOWER HEAD

Tyaglo Vladyslav – PhD student, Department of Sociology, Educational and Scientific Institute of Sociology and Media Communications, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody square, Kharkiv, 61022, Ukraine, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3288-0984>; e-mail: marooceano@gmail.com

The article offers a sociological analysis of the shower head as an example of the «missing mass» in Bruno Latour's sense – that is, as an everyday material delegate participating in the production of the social. The empirical basis is twelve semi-structured in-depth interviews with users of a multi-mode handheld shower system, conducted as part of a user experience study and re-analyzed from a sociological perspective. The author analytically combines several traditions that develop mostly in parallel in the existing discourse: actor-network theory and new materialism, post-phenomenology, practice theory, and the concept of governance of things. The presentation is organized in five focuses. It shows how the shower head becomes analytically «visible» in moments of failure; it demonstrates the practice of systematic «rewriting» by users of scripts written by the manufacturer; it is analyzed how one artifact

physically supports several stable types of human-technology relations, which empirically confirms the post-phenomenological thesis of multistability; it is investigated that the watering can coordinates culturally specific body techniques and materially supports bodily discipline; finally, it is identified how various micro- and macro-politics converge on it as the «last meter». The contribution of the article is three-dimensional: empirical (ANT-sensitive analysis of a household artifact of intimate use), theoretical (demonstration of the complementarity of several optics on one case) and conceptual (extension of the idea of «missing masses» to the sphere of intimate space and formulation of the thesis about the two-way delegation, the direction of which depends on the state of the infrastructure). Separately, the resonance of the expanded framework with the Ukrainian context after 2022 is discussed, in which systematic Russian attacks on energy and water supply networks reveal non-obvious functions initially delegated to infrastructure.

Keywords: things, actor-network theory, delegation, multistability, government of things, techniques of the body, showerhead, everyday artifacts, infrastructural breakdown.

References:

1. Addison, C., Neale, T., Lancaster, K. and Kearnes, M. (2023). 'Latour and after, or what comes after Latour?', *Science, Technology, & Human Values*, 48(5), pp. 969–972. DOI: <https://doi.org/10.1177/01622439231190895>
2. Akrich, M. (1992). 'The de-scription of technical objects', in W. E. Bijker and J. Law (eds) *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge, MA: MIT Press, pp. 205–224.
3. Akrich, M. (2023). 'Actor network theory, Bruno Latour, and the CSI', *Social Studies of Science*, 53(2), pp. 169–173. DOI: <https://doi.org/10.1177/03063127231158102>
4. Bennett, J. (2010). *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham, NC: Duke University Press.
5. Callon, M. (1986). 'Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay', in J. Law (ed.) *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge?* London: Routledge, pp. 196–233.
6. Chao, S. (2023). 'Health, harm, and habitus: Techniques of the body in COVID-19', *Thesis Eleven*, 177(1), pp. 103–116. DOI: <https://doi.org/10.1177/07255136231186642>
7. Dahlin, E. (2024). 'And say the AI responded? Dancing around «autonomy» in AI/human encounters', *Social Studies of Science*, 54(1), pp. 59–77. DOI: <https://doi.org/10.1177/03063127231193947>
8. de Certeau, M. (1984). *The Practice of Everyday Life*. Trans. S. Rendall. Berkeley: University of California Press.
9. Ejsing, M. (2023). 'The arrival of the Anthropocene in social theory: From modernism and Marxism towards a new materialism', *The Sociological Review*, 71(1), pp. 243–260. DOI: <https://doi.org/10.1177/00380261221106905>
10. Ejsing, M. (2024). 'Why the turn to matter matters: A response to post-Marxist critiques of new materialism', *Thesis Eleven*, 181(1), pp. 56–71. DOI: <https://doi.org/10.1177/07255136241240086>
11. Elias, N. (1939/2000). *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Rev. edn. Trans. E. Jephcott. Oxford: Blackwell.
12. Foucault, M. (1982). 'Le sujet et le pouvoir', in D. Defert and F. Ewald (eds) *Dits et écrits 1954–1988*, Tome IV : 1980–1988. Paris: Gallimard, 1994, pp. 222–243.
13. Gram-Hanssen, K. et al. (2020). 'Sequence of practices in personal and societal rhythms — showering as a case', *Time & Society*, 29(1), pp. 256–281. DOI: <https://doi.org/10.1177/0961463X18820749>
14. Heidegger, M. (1927/1962). *Being and Time*. Trans. J. Macquarrie and E. Robinson. Oxford: Blackwell.
15. Ihde, D. (1990). *Technology and the Lifeworld: From Garden to Earth*. Bloomington: Indiana University Press.
16. Kaika, M. (2004). 'Interrogating the geographies of the familiar: Domesticating nature and constructing the autonomy of the modern home', *International Journal of Urban and Regional Research*, 28(2), pp. 265–286. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.0309-1317.2004.00519.x>
17. King, A. (2024). 'Dis-assembling the actant: A valediction to actor-network theory', *Journal of Classical Sociology*, 24(3), pp. 272–294. DOI: <https://doi.org/10.1177/1468795X231186010>
18. Latour, B. (1992). 'Where are the missing masses? The sociology of a few mundane artifacts', in W. E. Bijker and J. Law (eds) *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge, MA: MIT Press, pp. 225–258.
19. Lemke, T. (2015). 'New materialisms: Foucault and the «government of things»', *Theory, Culture & Society*, 32(4), pp. 3–25. DOI: <https://doi.org/10.1177/0263276413519340>
20. Mauss, M. (1934). 'Les techniques du corps', *Journal de Psychologie*, 32(3-4), pp. 271–293.
21. Mendes, M. I. B. S. (2025). 'Weaving relationships between «body techniques» and «self-care»', *Frontiers in Sociology*, 10, 1554665. DOI: <https://doi.org/10.3389/fsoc.2025.1554665>
22. Mladenović, I. (2025). 'Beyond the network: A critical inquiry into the limits of the actor-network theory', *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA*, 73(1), pp. 247–268. DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI2501247M>
23. Mol, A. (2002). *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*. Durham, NC: Duke University Press.
24. Reckwitz, A. (2002). 'Toward a theory of social practices: A development in culturalist theorizing', *European Journal of Social Theory*, 5(2), pp. 243–263. DOI: <https://doi.org/10.1177/1368431022225432>
25. Rosenberger, R. (2014). 'Multistability and the agency of mundane artifacts: From speed bumps to subway benches', *Human Studies*, 37(3), pp. 369–392. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10746-014-9317-1>
26. Rosenberger, R. (2017). 'On the hermeneutics of everyday things: Or, the philosophy of fire hydrants', *AI & Society*, 32(2), pp. 233–241. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00146-016-0674-3>
27. Shove, E. (2003). *Comfort, Cleanliness and Convenience: The Social Organization of Normality*. Oxford: Berg.
28. Shove, E., Pantzar, M. and Watson, M. (2012). *The Dynamics of Social Practice: Everyday Life and How It Changes*. London: Sage.
29. Timmermans, S. and Tavory, I. (2012). 'Theory construction in qualitative research: From grounded theory to abductive analysis', *Sociological Theory*, 30(3), pp. 167–186. DOI: <https://doi.org/10.1177/0735275112457914>

30. Van Krieken, R. (2024). 'The age of anger and social media: Elias, technology, civilizing/decivilizing processes and resentment', *Theory, Culture & Society*, 41(7–8), pp. 19–39. DOI: <https://doi.org/10.1177/02632764241299767>
31. Verbeek, P.-P. (2005). *What Things Do: Philosophical Reflections on Technology, Agency, and Design*. University Park: Pennsylvania State University Press.
32. Verbeek, P.-P. (2011). *Moralizing Technology: Understanding and Designing the Morality of Things*. Chicago: University of Chicago Press.
33. Watson, M. and Shove, E. (2023). 'How infrastructures and practices shape each other: Aggregation, integration and the introduction of gas central heating', *Sociological Research Online*, 28(2), pp. 373–388. DOI: <https://doi.org/10.1177/13607804211055495>
34. Winner, L. (1980) 'Do artifacts have politics?', *Daedalus*, 109(1), pp. 121–136.
35. Deineka, A. V. (2018). *Agency in sociological theories of action: Heuristic potential of actor-network theory* [Candidate's dissertation, Taras Shevchenko National University of Kyiv]. https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/deineka_a_thesis.pdf
36. Kostenko, A. (2025). Return to a de-occupied city: The sense of home in the space destroyed by the Russian-Ukrainian war. *Scientific Notes of NaUKMA. Sociology*, 8, 82–90. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2025.8.82-90>
37. Kostenko, N. (2023). Identities in the «posthuman» state: The locality of war and the global world. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 5–21. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.005>
38. Lavreniuk, S. (2025). Transformation of everyday life of people with disabilities due to the Russian full-scale invasion of Ukraine. *Scientific Notes of NaUKMA. Sociology*, 8, 132–140. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2025.8.132-140>
39. Lavreniuk, S., & Odusanwo, V. (2024). Barriers in the everyday life of Ukrainians with disabilities in the context of the full-scale Russian invasion. *Ukrainian Society*, 1-2(88–89), 118–134. <https://doi.org/10.15407/socium2024.01-02.118>
40. Shkoliar, M. V. (2023). Everyday practices and lifestyle of Ukrainians against the backdrop of war. *Habitus*, 46, 47–53. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.46.6>
41. Dembitskyi, S., Reznik, V., Zlobina, O., et al. (2023). *Ukrainian society in conditions of war. Year 2023*. Ye. Holovakha & S. Makeiev (Eds.). Institute of Sociology of NAS of Ukraine. Retrieved April 30, 2026, from https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2023/Maket_Ukr_suspilstvo_2023.pdf.

The article received 15.04.2026

The article is approved for publication 15.05.2026

The article is recommended for publication 25.05.2026

The article is published 29.05.2026

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ ТА МОЛОДІ

DOI 10.26565/2227-6521-2026-56-11

УДК 316.614-056

ОСВІТА В НОВІЙ СОЦІАЛЬНІЙ РЕАЛЬНОСТІ: РЕСУРС ІНКЛЮЗІЇ

Дікова-Фаворська Олена Михайлівна – докторка соціологічних наук, професорка, Житомирський інститут післядипломної педагогічної освіти, 10000 м. Житомир, вул. Михайлівська, 15, Україна, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1600-6875>, e-mail: favorska@gmail.com

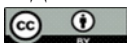
У статті окреслено вплив війни на освіту в Україні. Розглянуто та проаналізовано актуальні дослідження та публікації, що розкривають стан вивчення означеної проблеми. Розкрито зміст поняття «соціальні технології», зокрема запропоновано авторську дефініцію даного поняття, а саме: соціальні технології - це система науково обґрунтованих прийомів, методів та засобів, реалізація яких дозволяє досягти бажаного стану функціонування певної соціальної сфери, в тому числі освітньої. Наголошено, що поява в українському суспільстві численних нових груп «виключених», а саме осіб, які пережили психологічну, емоційну та фізичну травми війни, потребує активізації впровадження інноваційних педагогічних та соціальних технологій, реалізація яких сприятиме подоланню бар'єрів соціальної інтеграції представників цих груп, які перебувають у ситуації ексклюзії. Акцентовано, що соціальною технологією, яка має забезпечити успішний вихід зі стану соціального відчуження, виступає технологія інклюзії. Розглянуто зміст цієї технології, її місію та структуру. Окреслено очікувані результати її реалізації, що передбачають формування необхідних соціальних умов та мотивації особистості на побудову власної успішної життєвої стратегії. Представлено результати здійсненого авторкою емпіричного дослідження, зокрема дані інтерв'ю з педагогічними працівниками Одещини та Житомирщини. У фокусі уваги цих інтерв'ю були питання впровадження інклюзії у практичній діяльності закладів загальної середньої та вищої освіти. Продемонстровано, що респонденти в цілому розуміють зміст та призначення технології інклюзії. Показано, що ця технологія впроваджується перш за все для здобувачів освіти, які мають серйозні вади здоров'я, інвалідність або ментальні порушення. Визначено переваги застосування інклюзії в освітньому процесі як фактору соціалізації. Окреслено недоліки в процесі впровадження зазначеної технології: по-перше, низька готовність вчителів та асистентів вчителів до роботи в інклюзивному форматі; по-друге, суттєві труднощі створення безбар'єрного середовища через брак фінансування; по-третє, упереджене ставлення батьків учнів до спільного навчання. Виявлено, що опитані освітяни, усвідомлюючи потребу чутливого професійного супроводу учнів, травмованих війною, далеко не завжди впроваджують соціальну технологію інклюзії, яка дозволяє виявити бар'єри на шляху до інклюзивного освітнього середовища та створити умови для їхнього подолання. Зазначено, що недостатній рівень обізнаності респондентів щодо інклюзії, в тому числі зумовлює низький рівень її впровадження в навчально-виховний процес. Сформульовано рекомендації оптимізації інклюзивного освітнього процесу, зокрема з групами осіб, що пережили травму війни.

Ключові слова: освіта, війна, соціальні технології, інклюзія, ексклюзія, нові групи «виключених».

Для цитування: Дікова-Фаворська О. М. Освіта в новій соціальній реальності: ресурс інклюзії. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2026. Випуск 56. С. 105-113. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-11>

How to Cite: Dikova-Favorska, O. (2026). 'Education In The New Social Reality: A Resource For Inclusion'. Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods. 56. pp. 105-113. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-11> [in Ukrainian]

Постановка проблеми та актуальність статті. Повномасштабна війна росії проти України розбалансувала діяльність всіх соціальних інститутів нашого суспільства, в тому числі освіти. Особливо вразливим у новій соціальній реальності стало те, що заклади освіти ще не відновилися і не стабілізували свою діяльність після тривалого карантину, пов'язаного з COVID-19. Загострилася проблема безпеки, актуалізувався запит на пошук моделі організації освітнього процесу в нових умовах.

За даними МОН, 4456 закладів освіти постраждали від бомбардувань та обстрілів, з них 408 були зруйновані повністю [1]. Відчутно зменшилася кількість як учнівської, так і студентської молоді у зв'язку з її виїздом за кордон.

В поточній ситуації саме освіта, і перш за все шкільна, віддзеркалює виклики та травмуючі впливи війни. Заклади освіти через виїзд з країни або переїзд до інших регіонів України своїх працівників пережили певний організаційний виклик «розірваних колективів», невизначеної моделі навчання, що було зумовлено небезпекою, пов'язаною з війною. В деяких областях навчання було призупинене у зв'язку з тимчасовою окупацією або знаходженням близько до зони бойових дій.

Внаслідок війни в середовищі учнівської молоді сформувалися нові групи «виключених», тобто осіб, що перебувають у стані соціальної ексклюзії через емоційні, психологічні та фізичні бар'єри та обмеження, спровоковані пережити ними в умовах воєнного стану стражданнями: голодуванням, втратою близьких, зґвалтуванням, пораненням та каліцтвом тощо. Підкреслимо, що ознаками ексклюзії найчастіше виступають порушення соціальних зв'язків, досвіду комунікацій та обмеження або неможливість виконання типових соціальних ролей.

Робота з такими учнями та студентами потребує чітких алгоритму та програми дій, тобто технології, що дозволить, враховуючи їхні фізіологічні, ментальні, емоційні та поведінкові особливості, створити безпечний, доброзичливий та чутливий до запитів таких людей соціальний простір. Це необхідно для подолання бар'єрів, які створюють перепони для соціально активного життя, та побудови середовища психологічного комфорту та емоційного відновлення цієї соціальної групи, в тому числі та, на нашу думку, перш за все дітей.

Отже, представлена вище проблемна ситуація свідчить про необхідність розробки або поглиблення інструментів технології інклюзії, яка відповідала б запитам нової соціальної реальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Акцентуючи увагу на ефективності інклюзивної освіти в питанні подолання соціальної відчуженості (ексклюзії), підкреслимо необхідність розробки соціальних технологій, що допоможуть здійснити перехід соціальної системи з одного якісного стану в інший для досягнення бажаного результату. У цьому контексті зазначимо, що соціальна технологія розглядається нами як певний спосіб здійснення діяльності, спрямованої на досягнення суспільно значущих цілей, як сукупність способів, прийомів, методів та засобів людської діяльності, що впливають на соціальні процеси.

Для прискорення процесу адаптації до нових соціальних реалій та входження в нові соціальні процеси необхідна розробка моделі цільової технології, спрямованої на роботу з особами, що мають функціональні обмеження здоров'я та інші бар'єри, пов'язані з пережитою травмою війни, в отриманні освіти і працевлаштування.

Аналіз публікацій та досліджень з обраної проблематики. Інклюзію як потужний ресурс залучення осіб з різними формами нозологій та різним рівнем психологічного та фізичного розвитку досліджували як західні (П. Абрахамсон, П. Фореман, Р. Левітас, Х. Сільвер), так і українські науковці (С. Оксамитна, А. Колупаєва, Н. Черниш, С. Міронова, І. Мажак, Н. Софій, Ю. Савельєв, О. Фудорова, І. Нечитайло, І. Микитюк) [2-11].

Цінними для прийняття управлінських рішень є результати таких соціологічних досліджень, як «Війна та освіта: як рік повномасштабного вторгнення вплинув на українські школи», проведеного соціологічною групою CEDOS у 2023 році на замовлення міжнародного благодійного фонду savED за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» [12], «Війна та освіта. 2 роки повномасштабного вторгнення» (вересень-жовтень 2023 року, соціологічна агенцією Vox Populi на замовлення БФ savED, у межах проєкту «Надання освітніх послуг в умовах війни в Україні» за підтримки Програми «U-LEAD з Європою») [13], «Війна, освіта та соціальний капітал. Три роки повномасштабного вторгнення» (травень-червень 2025 року, соціологічна агенція Vox Populi на замовлення БФ savED) [14].

Представлені дослідження, окреслюючи численні проблеми, пов'язані з впливом війни на систему освіти в Україні, не висвітлюють питання вирішення означених нами проблем, які залишаються відкритими. Зокрема в організації інклюзивного навчання на національному та регіональному рівнях простежується чітке дотримання концепцій цивілізованого світу у формуванні рівного доступу до якісної освіти всім без виключення особам [13-18]. Проте у нових соціальних реаліях, зумовлених російсько-українською війною, вітчизняні педагоги-практики потребують нових інструментів та нових методик для роботи з вразливими групами тих, хто навчається. Важливим є пришвидшення процесів модернізації навчального процесу за рахунок впровадження технології інклюзії, яка вже засвідчила досвід успішних практик у роботі з особами, що мають певні бар'єри, які ускладнюють їхню інтеграцію у соціальний простір та не дозволяють повноцінно і активно виконувати соціальні ролі в процесах соціальної взаємодії.

Мета статті – визначення ступеня використання ресурсу інклюзивного навчання педагогічними працівниками закладів середньої та вищої освіти України в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Перш за все підкреслимо, що *теоретичну базу* нашого дослідження складають напрацювання зазначених вище західних та українських науковців. Спираючись на їхні ідеї

щодо інклюзії як категорії та феномену, ми розуміємо інклюзію як технологію, що має чотири ключових аспекти:

- інклюзія є процесом безперервного пошуку ефективних способів урахування питання багатоманітності. Інклюзія навчає співіснувати з відмінностями, які мають сприйматися як стимул для росту та заохочення;
- інклюзія спрямована на виявлення та усунення бар'єрів, передбачаючи збір, узагальнення та оцінку інформації з метою удосконалення державної, зокрема й освітньої, політики та практики;
- інклюзія створює умови для включення, участі та досягнення, що забезпечують активне відвідування та присутність, якісний рівень виконання поставлених завдань та позитивні результати діяльності, а в кінцевому результаті – ефективної соціалізації;
- інклюзія вимагає підвищеної уваги до представників «групи ризику», а в нашому випадку – групи нових «виключених», тобто тих, хто знаходиться в стані соціального відчуження через травму емоційного, психологічного та фізичного характеру.

Інклюзія як концепція знаходиться в стані постійного розвитку, що вкрай важливо для формування політики і стратегії, спрямованих на усунення причин та наслідків дискримінації, нерівності та ексклюзії (соціального виключення). Значення цінності багатоманітності, врахування відмінностей, вразливостей та станів гострих переживань і страждань, створення комфортного середовища, зокрема освітнього, – основа для організації навчання на засадах рівності прав та можливостей, поваги до людської гідності, недискримінації та інклюзивності.

Акцентуючи увагу на ефективності технологій впливу на людей вразливих категорій, які виникли в умовах війни, зокрема тих, хто отримав психологічну травму та / чи інвалідність, необхідно при наданні йому професійного супроводу враховувати конкретну ситуацію, рівень маркованості хворобою, самоідентифікацію індивіда. Важливо також враховувати ставлення до цієї групи з боку оточуючого середовища, що є однією з сензитивних складових цього процесу. Безумовно, інклюзія – це здобуток цивілізованої демократичної освітньої системи, що покликаний стерти кордони, які виникають у певних груп людей, що мають обмежену соціалізацію.

Емпіричною базою цієї публікації є результати здійсненого нами зондажного дослідження, яке мало на меті вивчення практик роботи освітян з учнями та студентами, які в умовах російсько-української війни належать до групи так званих «виключених». Дослідження було проведено протягом січня - травня 2025 року; основним методом збору емпіричних даних було обрано структуроване інтерв'ю, що дало змогу здійснити порівняльний аналіз індивідуальних професійних рефлексій респондентів. Рекрутинг респондентів (педагогічних працівників вітчизняної системи загальної середньої та вищої освіти) здійснювався серед слухачів курсів підвищення кваліфікації у Житомирському інституті післядипломної педагогічної освіти та в Одеській академії безперервної освіти, що дозволило залучити освітян з різних типів населених пунктів (обласні центри, районні центри, сільська місцевість). Ключовим критерієм відбору респондентів був наявний практичний досвід роботи педагогів в інклюзивних шкільних класах/студентських групах українських закладів загальної середньої та вищої освіти, а також управлінський досвід керівників цих закладів, які мали практику організації інклюзивного формату навчання тривалістю не менше трьох років. Належність респондентів до групи фахівців, які працюють з учнями / студентами з досвідом соціального виключення, з'ясовувалася на етапі первинного скринінгу через уточнення їхнього професійного досвіду роботи з дітьми та молоддю з підвищеною вразливістю (зокрема внутрішньо переміщеними особами (ВПО), учнями з досвідом втрати близьких, тривалого стресу, соціальної ізоляції, економічної нестабільності тощо). Визначення групи «виключених» ґрунтувалося не на загальному факті травматизації війною, який є спільним для більшості громадян України, а на наявності додаткових структурних, соціальних або освітніх бар'єрів, що ускладнюють повноцінну участь учнів та студентів в освітньому процесі. Опитування проводилося у змішаному форматі (онлайн та офлайн), залежно від безпекової ситуації та організаційних можливостей закладів освіти. Загалом у дослідженні взяли участь 82 педагогічні працівники з Житомира, Одеси, Житомирської та Одеської областей, серед яких 18 учителів закладів загальної середньої освіти та 12 директорів шкіл Житомирської області, а також 26 учителів і 16 директорів шкіл Одеської області. Крім того, у дослідженні взяли участь 10 викладачів закладів вищої освіти, які представляли Житомирський державний університет імені Івана Франка (n=2), Державний університет «Житомирська політехніка» (n=2), Поліський національний університет (n=1), Ізмаїльський державний гуманітарний університет (n=1), Міжнародний гуманітарний університет (n=1), Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (n=1) та Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського (n=2). Представлене зондажне дослідження не забезпечує статистичної репрезентативності та не претендує на екстраполяцію отриманих результатів на всю сукупність освітян України, які мають досвід роботи в умовах інклюзивного навчання. Проте ці результати дозволяють окреслити актуальні тенденції та практики використання ресурсу інклюзії в освітньому процесі в умовах російсько-української війни.

Аналіз отриманих нами даних почнемо з відповідей респондентів (56 вчителів та 16 керівників закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО)) на запитання про сутність інклюзії як освітньої технології:

«Інклюзивна освіта – це підготовка до самостійного життя» (м. Житомир, вчитель української мови);

«Інклюзія передбачає психолого-педагогічний супровід особливої дитини, і цей супровід має мати командний формат» (м. Одеса, директор ліцею); *«Інклюзія – це процес збільшення залученості громадян до активного соціального життя, і мова тут йде не тільки про освіту»* (м. Житомир, вчитель географії); *«Інклюзивна освіта, в широкому сенсі, має розглядатися як створення рівних можливостей для всіх категорій дітей, жоден з них не має відчувати себе іншим, зайвим, небажаним. В цьому я бачу головне завдання інклюзії»* (село Червоне Житомирської області, директор ліцею); *«Інклюзивна освіта має бути відкрита до різноманіття, де гарантується забезпечення потреб учнів і повага до їх можливостей і здібностей»* (м. Одеса, заступник директора ліцею); *«Інклюзія – це соціальна адаптація, завдяки якій дитина починає відчувати себе частиною суспільства»* (м. Андрушівка Житомирської області, вчитель початкових класів); *«Інклюзивна освіта – процес складний, багатограний, який стосується наукових, методологічних і нових адміністративних ресурсів»* (м. Звягель Житомирської області, директор гімназії); *«В ідеалі інклюзивна освіта сприяє покращенню якості життя всіх людей»* (м. Ізмаїл Одеської області, вчитель математики); *«Інклюзивна освіта – це найбільш сучасна форма соціально-педагогічної реабілітації, що має стати пріоритетом національної політики»* (м. Одеса, вчитель англійської мови); *«Інклюзія – це соціальна технологія, яка базується на ключових аспектах, що пов'язані з цінностями, інформаційним наповненням та законодавчим супроводом»* (м. Бердичів Житомирської області, директор ліцею); *«Впровадження інклюзивної освіти в Україні – це стратегічний пріоритет, оскільки інклюзія – складова гуманітарної політики, яка покликана захищати основоположні права людини, зокрема право на освіту та свободу від дискримінації»* (Одеська область, директор гімназії).

Як бачимо, опитані нами освітяни (причому як вчителі, так і керівники ЗЗСО) достатньо високо оцінюють значення процесу спільного навчання типово розвинутих дітей та учнів, що мають глибокі вади здоров'я, роблячи наголос на реалізації права дитини на саморозвиток, соціальну участь, повноцінне життя.

Відповіді керівників закладів середньої освіти відрізняються більш глибоким розумінням значущості інклюзивного навчання та готовністю впроваджувати цю соціальну технологію в діяльність педагогічних колективів, які вони очолюють. Так, акцентуючи увагу на гуманістичній спрямованості інклюзивного навчання, вони підкреслюють необхідність опанування освітянами інноваційними методиками. Їх застосування сприятиме професійному саморозвитку, творчому самовираженню педагогічних працівників, формуванню відповідальності за результати своєї роботи з «особливими» учнями. Процитуємо одного із наших респондентів: *«Надзвичайно важливо враховувати, крім активності вчителя та його професійного саморозвитку, ще компонент налагодженого партнерства, здатність працювати в команді, до якої входять представники не тільки педагогічних професій. В ідеалі в таких командах я хочу бачити медиків, дитячих психотерапевтів, психотравматологів, логопедів. На жаль, бюджети громад цього не передбачають»* (м. Житомир, директор ліцею).

На думку респондентів, окрема увага має бути приділена формуванню комунікативної толерантності вчителя, від якої залежить як психологічне самопочуття дитини, що має вади здоров'я, так і психологічний клімат в інклюзивному освітньому середовищі в цілому.

Успіх роботи в такому середовищі залежить від багатьох факторів. На думку близько чверті опитаних нами освітян, її ефективності перш за все сприяє сформованість позитивного емоційного сприйняття «інакшості» людей, які мають певні поведінкові або ментальні відмінності, що в умовах сучасної України в тому числі пов'язані з травмою війни. Величезне значення має також професійна підготовка шкільних вчителів / викладачів ЗВО до організації інклюзивного навчання. Такої думки додержується абсолютна більшість наших респондентів.

«Дуже важко працювати в класі, не маючи відповідних знань з корекційної педагогіки, а також з основ психології. Все треба шукати самостійно, і цей пошук не завжди вдалий» (село Слобода-Романівська Житомирської області, вчитель української мови); *«Готовність до роботи в інклюзивному класі у мене була недостатня. Я не володіла методиками, не була емоційно готова до роботи з особливими дітками, не розуміла принципів інклюзії. Все прийшло з часом»* (м. Житомир, вчителька математики).

Отже, на думку респондентів, набуття знань з питань організації та здійснення інклюзивної освіти, розуміння принципів відповідної технології, ознайомлення з успішними практиками, зокрема провідних західних країн, – це те, чого сьогодні потребує педагог, який працює в інклюзивному середовищі.

В межах нашого дослідження ми отримали цікаві дані щодо першої реакції опитаних на повідомлення про навантаження в інклюзивних класах: *«Коли дізналася, що буду працювати в класі з особливими дітьми, стало страшно»* (м. Одеса, вчителька математики); *«Зіткнулася з психологічною та емоційною проблемою всередині. З'явився страх. Страх невідомого»* (м. Одеса, викладачка ЗВО); *«Моє перше враження – неймовірний страх, я не знаю, як поводитися з такою дитиною, не могла зрозуміти, чи*

розуміє вона мене....» (м. Коростень Житомирської області, вчителька географії). Як засвідчують наведені цитати, перша реакція вчителів, яким було доручено працювати в інклюзивних класах, була гострим психологічним напруженням, відсутністю готовності до роботи в такому форматі.

Емоційне ставлення педагогів до інклюзивного навчання може мати широкий спектр реакцій – від зневіри в успішність самої ідеї інклюзії та страху зустрічі з особливими учнями до усвідомлення збільшення обсягу навантаження, яке суттєво позначиться на їхньому фізичному, психологічному та емоційному стані.

Безумовно, брак знань зі спеціальної освіти, основ психології, навичок домедичної допомоги, розуміння особливостей життєдіяльності дітей з різними вадами здоров'я, а також емоційне несприйняття таких дітей – це фактори, подолання яких вимагає розробки нових інструментів та методик застосування інклюзивного навчання, а також створення комфортних умов для роботи педагогічних працівників в інклюзивному форматі.

Не менш цікавими в цьому світі є відповіді наших респондентів на запитання про місце асистента вчителя в інклюзивному освітньому процесі. Дослідження не виявило однозначного розуміння ситуації щодо партнерської співпраці в класі вчителя/вчительки та його/її асистента. Асистент вчителя одночасно має забезпечувати особистісно орієнтоване спрямування освітнього процесу, спостерігаючи за дитиною, підтримуючи її, допомагаючи учневі виконати навчальне навантаження. Оцінюючи допомогу і підтримку колеги-асистента в інклюзивному класі, тільки 12 вчителів з 56 опитаних вказали на позитивний досвід співпраці, наголосили на кваліфікованій допомозі асистента як дитині, так і вчителю в організації навчального процесу.

Більшість вчителів (N=30) зауважили, що асистенти не мають відповідної освіти: *«Будь-який педагог може бути прийнятим на посаду асистента»* (м. Бердичів Житомирської області, вчитель біології); *«Зазвичай цю підробітку беруть пенсіонери, яким важко працювати з хворою дитиною»* (м. Одеса, вчитель початкових класів); *«Не всі асистенти планують працювати на цій посаді постійно, зазвичай їхній статус тимчасовий»* (м. Кодима Одеської області, вчитель географії).

Отже, як бачимо, позиція асистента вчителя в інклюзивному класі залишає більше питань, ніж відповідей. Педагог, який має брати на себе відповідальність за організацію навчального процесу всіх категорій дітей, з якими він працює, не має достатньої кваліфікаційної допомоги в особі асистента вчителя.

Що стосується типово розвинутих учнів та їхньої реакції на появу в класі учня з глибокими вадами здоров'я або ментальними порушеннями, то всі без виключення опитані вказали на переважно позитивне ставлення до них учнівських колективів: *«Діти швидко адаптуються до ситуації, демонструють емпатію та співчуття. Учні до особливих ровесників ставляться з повагою, турбуються про них, терпляче чекають, поки особливі діти відповідають, не перебивають їх. На перерві супроводжують їх у разі потреби»* (м. Житомир, заступник директора з навчально-виховної роботи ліцею).

Визначаючи необхідні умови організації інклюзивного навчання, керівники закладів освіти одноставно наголосили на формуванні міждисциплінарної команди, яка має забезпечувати професійний супровід і допомагати вчителю, який працює з «особливими» дітьми. До такої команди рекомендують вводити психолога, медика, представника адміністрації, логопеда (за наявності). Надзвичайно результативною, на думку керівників закладів освіти, є співпраця з місцевими інклюзивно-ресурсними центрами (ІРЦ), які мають не тільки розробляти рекомендації та складати карти індивідуального супроводу своїх підопічних, але й коригувати свої рекомендації, побажання та зауваження залежно від результатів їхнього впровадження.

Близько половини вчителів (N=28), які брали участь в інтерв'ю, наголосили на важливості співпраці з батьками, які виступають помічниками, партнерами, учасниками різних навчальних та виховних заходів. Один із керівників закладу загальної середньої освіти та три вчителі, які брали участь в інтерв'ю, поділилися досвідом проведення тренінгів для батьків, зокрема в організації дистанційного навчання. Це, на думку опитаних, надзвичайно оптимізувало освітній процес, зокрема для дітей, які мали ментальні порушення.

Оцінюючи результати діяльності з навчання та виховання особливих дітей в інклюзивному форматі, наші респонденти одноставно відзначили позитивні зміни в поведінці, у ставленні до однолітків, у комунікаційних практиках та прискоренні розвитку дітей, що мали направлення до місцевих інклюзивно-ресурсних центрів. Серед переваг впровадження технології інклюзії були визначені такі:

- розвиток комунікаційних та інших соціальних навичок;
- посилення мотивації до навчання;
- покращення концентрації уваги;
- формування нових соціальних зв'язків;
- реалізація нових повсякденних практик.

Все це, безсумнівно, суттєво поліпшує процес соціалізації дітей з вадами фізичного та ментального здоров'я, полегшує їхню інтеграцію в соціумі.

Серед проблем впровадження зазначеної технології, які були окреслені респондентами, можемо відзначити такі:

- недостатній рівень готовності освітян до роботи в інклюзивних класах;
- відсутність фахівців з організації індивідуального фахового супроводу «особливих» дітей;
- законодавча невизначеність рівня глибини захворювання дитини, зокрема ментальних порушень, що є суттєвою перешкодою у вирішенні питання її навчання в інклюзивному класі або перебування в спеціалізованих закладах освіти;
- створення безбар'єрного середовища, яке не стало архітектурно зручним для учнів з вадами руху;
- затримка фінансування, зокрема коштів субвенцій в організації інклюзивного навчання;
- обмежене фінансування (або повна його відсутність) на оплату додаткових занять та послуг для дітей з функціональними обмеженнями здоров'я;
- відсутність гнучких навчальних стандартів для учнів, які мають різний рівень глибини ментальних порушень;
- недостатність матеріально-технічного оснащення закладів освіти через обмежене фінансування;
- відсутність у штатному розписі закладів освіти, що впроваджують інклюзивне навчання, додаткових ставок, зокрема для медичних працівників, логопедів, психологів.

Приблизно третина опитаних нами освітян (N=23) наголосила на проблемі необізнаності нашого суспільства, браку знань, упередженого ставлення до досвіду спільного навчання типово розвинутих дітей та дітей з інвалідністю, а також на стереотипному сприйнятті їхніх відмінностей. Також деякі респонденти (N=8) відзначили, що саме батьки типово розвинутих дітей потребують додаткової роботи, спрямованої на поліпшення їхнього сприйняття інклюзивного формату навчання.

Українські освітяни усвідомлюють універсальність інклюзії як технології, яка дозволяє долати бар'єри та соціальне відчуження, відсторонення від виконання типових соціальних ролей у зв'язку з особливими життєвими ситуаціями, зокрема пов'язаними з війною. Адже сьогодні в закладах освіти знаходяться діти, що пережили окупацію та знаходились в зонах, наближених до бойових дій, діти, які втратили близьких і рідних на війні, діти, травмовані та покалічені в результаті обстрілів та замінування, діти, які зазнали сексуального насильства.

Наші респонденти зазначали, що в сучасних умовах окрема увага має бути спрямована на обдарованих дітей, які демонструють не тільки яскраві академічні, але й творчі, спортивні тощо здібності. Означені категорії дітей також складають групи «нових виключених», тобто тих, хто потребує сьогодні додаткової уваги, професійного супроводу відповідних фахівців. За цих умов саме інклюзія є універсальною технологією, що здатна підтримати та забезпечити комфортне навчання та перебування в освітньому середовищі, а також гармонійний розвиток особистості. Як з'ясувалося в ході опитування, тільки 8 вчителів та 4 керівника закладів освіти засвідчили, що ресурс інклюзії як соціальної технології дійсно є достатньо гнучким для дітей, вже охоплених інклюзивним форматом навчання. При цьому вони говорили про дітей з ромських сімей та учнів з сімей вимушених переселенців, які успішно адаптувалися в інклюзивних класах.

Всі без виключення респонденти погодились, що до нашого інтерв'ю вони мали достатньо звужене розуміння та сприйняття інклюзії, розглядаючи її ресурс як такий, що може допомогти організувати навчальний процес з урахуванням запитів, потреб, особливих поведінкових проявів учнів: *«Це дійсно сьогодні ... унікальна можливість оновити навчальний процес, наповнити його новим змістом, емоційним контекстом та створити умови для повноцінної самореалізації всіх без виключення суб'єктів навчального процесу»* (м. Житомир, вчитель української мови).

Що стосується інтерв'ювання викладачів ЗВО (N=10), то відповіді на запитання про зміст інклюзії були достатньо поверхові, суто емоційно-оціночні, що свідчить про низький рівень розвитку інклюзивних процесів у закладах вищої освіти Житомира та Одеси: *«Інклюзія – це щось про інвалідів»* (м. Житомир, викладач, ЗВО); *«Інклюзія дуже важлива, про неї часто чую, але не можу сказати, що це»* (м. Одеса, викладач університету); *«Інклюзія – це включення, але кого те стосується, не можу сказати точно»* (м. Ізмаїл Одеської області, викладач ЗВО). Також викладачі ЗВО зазначили, що у випадках, коли в аудиторії з'являється особливий студент, взаємодія з ним здійснюється у форматі індивідуальної роботи.

Отже, проведене дослідження засвідчує недостатнє використання ресурсу інклюзії як соціальної технології, що долає всі форми нерівності, дискримінації та емоційного відчуження, пов'язані з різними життєвими ситуаціями людей і потребує промоції та активного впровадження на всіх рівнях освіти. Отримані дані доводять, що за сучасних умов термін «особа з особливими освітніми потребами» не має використовуватись тільки у випадку наявності інвалідності. Таким поняттям сьогодні має позначатися особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на освіту. Щоб така підтримка була ефективною, має бути сформований глибокий

рівень готовності, професійної обізнаності, емпатії наставників зазначених осіб, що дозволить їм створити простір доброзичливого освітнього процесу для всіх здобувачів освіти.

Проведене опитування дозволило нам сформулювати деякі рекомендації оптимізації інклюзивного навчання в умовах війни та повоєнний час:

- вітчизняним закладам вищої освіти необхідно забезпечити якісну професійну підготовку своїх випускників до роботи в аудиторії з різними категоріями вразливих школярів та студентів;
- підготовка має включати формування психологічної готовності до такої роботи, тобто внутрішні настанови, самооцінку здатності працювати з «особливими» учнями/студентами, мотивацію до цієї роботи;
- педагоги мають володіти вузькопрофільними знаннями про фізичні вади, ментальні порушення, кризові стани, культурні відмінності своїх вихованців;
- освітній простір має бути адаптованим і зосереджений на потребах тих, хто навчається;
- реалізація технології інклюзії передбачає командну роботу, тобто спільні зусилля фахівців різних галузей: педагогів, медиків, психологів та інших спеціалістів;
- асистент вчителя має мати розуміння свого функціоналу та вміти надавати учням з особливими освітніми потребами багаторівневий супровід у процесі засвоєння ними знань;
- в організації інклюзивного освітнього процесу необхідно передбачити супервізію задля уникнення професійного вигорання та підтримки психологічного ресурсу, а також з метою поширення успішних практик та передових методик роботи в інклюзивному середовищі.

Висновки та перспективи подальших досліджень з обраної проблеми. Результати нашого дослідження довели, що інклюзивна освіта як технологія, яка створює умови для доступу до якісного навчання для всіх без виключення здобувачів освіти, в тому числі осіб з функціональними обмеженнями здоров'я (інвалідністю), представників національних та релігійних меншин, обдарованих молодих людей та тих, хто став жертвами війни (вимушеним переселенням, тих, хто отримав поранення та каліцтва, став жертвою сексуального насильства, пережив досвід окупації тощо), перш за все впроваджується у вітчизняних закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО). Це має як об'єктивні, так і суб'єктивні підстави. Адже осіб з функціональними обмеженнями здоров'я значно більше саме у ЗЗСО. Педагогічні працівники цих закладів освіти мають досвід роботи в інклюзивному навчальному середовищі, їх відрізняє більш високий рівень (у порівнянні з викладачами вишів) готовності працювати в такому середовищі, професійної підготовки до цієї роботи, зацікавленості у тому, щоб завдяки допомозі, яку вони надають своїм підопічним, у них з'явився шанс побудувати власну життєву стратегію, наповнити своє життя новим змістом, повноцінно самореалізуватися.

Подальші наукові розвідки з обраної нами проблематики мають бути спрямовані на вивчення факторів, що проблематизують впровадження технології інклюзії, а також на дослідження її результативності в умовах сучасного українського суспільства. Окремий фокус подальших досліджень має бути зосереджений на аналізі впливу нових, актуалізованих війною форм та методів роботи на вразливі категорії учнів і студентів. Отримані результати повинні слугувати науковим підґрунтям для коригування та удосконалення освітніх програм для зазначених категорій здобувачів освіти, а також для формування у вітчизняних закладах освіти такого навчального простору, який був би дружнім, безпечним та емоційно позитивним для всіх суб'єктів освітнього процесу.

Список використаної літератури:

1. Інтерактивна мапа «Освіта під загрозою» Міністерства освіти та науки України. Електронне джерело. URL: <https://saveschools.in.ua/en/>
2. Abrahamson P. Combating poverty and social exclusion in Europe. In: W. Beck, L. van der Maesen, A. Walker (Eds.), *The Social Quality of Europe*. Kluwer Law International. 1997. P. 127-155.
3. Levitas R. *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005. 277 p.
4. Levitas R., Pantazis C., Fahmy E., Gordon D., Lloyd E., Patsios D. *The Multidimensional Analysis of Social Exclusion*. Bristol Institute for Public Affairs, University of Bristol, 2007. 246 p.
5. Silver H. Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review*. 1994. Vol. 133. P. 531-578.
6. Оксамитна С., Хмелько В. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 3. С. 66-77.
7. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. *Інклюзивна освіта: від основ до практики: монографія*. К.: ТОВ «Атопол», 2016. 152 с.
8. Миронова С. П. *Нова українська школа: особливості організації освітнього процесу учнів початкової школи в інклюзивних класах: навч.-метод. посібник*. Тернопіль. Астон. 2020. 176 с. URL: <https://kmd.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/nush-osoblyvosti-orhanizatsiyi-osvitnoho-protsesu-uchniv-pochatkovoyi-shkoly-v-inklyuzyvnykh-klasakh-myronova.pdf>
9. Мажак І. Соціальні нерівності у здоров'ї. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2022. № 1. С. 106-122.
10. Черниш Н., Собко І. Інклюзивна освіта у фокусі культурсоціології. *Вісник Львівського національного університету. Серія соціологічна*. 2019. Вип. 13. С. 20-32.

11. Микитюк І. Соціальна інклюзія : аналіз вітчизняних та зарубіжних практик. Зб. матеріалів IV Всеук. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених «Традиції та новації у розвитку сучасної соціологічної науки» 23 лютого 2022 р. Київ.; КНЕУ, 2022. С.52-54.
12. Війна та освіта: Як рік повномасштабного вторгнення вплинув на українські школи. Дослідження CEDOS на замовлення благодійного фонду savED за підтримки Міжнародного фонду «Відродження». URL: https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/ua-saved_overview-report-2022-web.pdf
13. Війна та освіта. 2 роки повномасштабного вторгнення. Звіт за результатами дослідження. Київ, 2024. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2024/02/10/Zvit.Viyna.ta.osvita.Dva.roky.povnomasshtabnoho.vtorhnennya.2024.ukr-10.02.2024.pdf>
14. «Війна, освіта та соціальний капітал. Три роки повномасштабного вторгнення». Звіт за результатами третього національного дослідження. URL: <https://drive.google.com/file/d/1NBjyG2ZHWJ5uJHd6rDvmFKtN9a61Hi2p/view?usp=sharing>
15. *The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education* (1994). URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000098427>
16. *UNICEF. Inclusive Education Initiatives for Children With Disabilities: Lessons From The East Asia And Pacific Region.* Bangkok, Thailand: UNICEF. 2003. Retrieved from: URL: <https://www.unicef.org/eap/sites/unicef.org/eap/files/2020-07/2739%20UNICEF%20EAPRO%20IE%20Mapping%20final%20low%20res%20140720.pdf>
17. Використання «Індексу інклюзії» як інструменту моніторингу навчального закладу (дофінансування проекту «Використання Індексу інклюзії для розвитку інклюзивної школи»). URL: http://www.ussf.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=168:vykorystannia-indeksu-inkluzii-iak-instrumentu-monitorynu-navchalnoho-zakladudofinansuvannia-proektu-vykorystannia-indeksu-inkluzii-dlia-rozvytku-inkluzyvnoi-shkoly&catid=8&Itemid=115
18. Керівні принципи політики в області інклюзивної освіти [Електронний ресурс]: опубліковано Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури в 2009 р URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0017/001778/177849r.pdf>.

Статтю отримано 12.01.2026

Статтю рекомендовано до публікації 12.02.2026

Статтю прийнято до друку 25.05.2026

Статтю опубліковано 29.05.2026

EDUCATION IN THE NEW SOCIAL REALITY: A RESOURCE FOR INCLUSION

Dikova-Favorska Olena – Dr Habil. (Sociology), Professor, Zhytomyr Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, 15, Mykhailivska, Zhytomyr, 10000, Ukraine, e-mail: favorska@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1600-6875>

The article outlines the impact of the war on education in Ukraine. It examines and analyzes current research and publications that reveal the state of study of the problem. The content of the concept of «social technologies» is revealed, in particular, the author's definition of this concept is proposed, namely: the author defines social technologies as a system of scientifically sound techniques, methods and means, the implementation of which allows achieving the desired state of functioning of a certain social sphere, including education. It is emphasized that the emergence of new numerous groups of «excluded» in Ukrainian society, namely, people who have experienced psychological, emotional and physical trauma of war, requires the intensification of the implementation of innovative pedagogical and social technologies, the implementation of which will help overcome barriers to social integration of representatives of these groups who are in a situation of exclusion. It is emphasized that the social technology that should ensure a successful exit from the state of social alienation is the technology of inclusion. The content of this technology, its mission and structure are considered. The expected results of its implementation are outlined, which include the formation of the necessary social conditions and motivation of the individual to build his own successful life strategy. The results of the empirical research conducted by the author are proposed, in particular, the data of interviews with pedagogical workers of the Odessa and Zhytomyr regions. The focus of these interviews was on the issues of implementing inclusion in the practical activities of general secondary and higher education institutions. It is demonstrated that the respondents generally understand the content and purpose of the inclusion technology. It is shown that this technology is implemented primarily for students who have serious health problems, disabilities or mental disorders. The advantages of using inclusion in the educational process as a factor of socialization are identified. The shortcomings in the process of implementing the specified technology are outlined: firstly, the low readiness of teachers and teacher assistants to work in an inclusive format; secondly, significant difficulties in creating a barrier-free environment due to lack of funding; thirdly, the biased attitude of parents of students towards joint learning. It was found that the surveyed educators, realizing the need for sensitive professional support for students traumatized by war, do not always implement the social technology of inclusion, which allows identifying barriers to an inclusive educational environment and creating conditions for overcoming them. It was noted that the insufficient level of awareness of respondents about inclusion, among other things, determines the low level of its implementation in the educational process. Recommendations for optimizing the inclusive educational process, in particular with groups of people who have experienced war trauma, are formulated.

Keywords: education, war, exclusion, social technology, inclusion, new groups of «excluded».

References:

1. Ministry of Education and Science of Ukraine. (n.d.). Interactive map «Education under threat» [Electronic resource]. <https://saveschools.in.ua/en/> [In Ukrainian]
2. Abrahamson, P. (1997). Combating poverty and social exclusion in Europe. In W. Beck, L. van der Maesen, & A. Walker (Eds.), *The social quality of Europe* (pp. 127–155). Kluwer Law International
3. Levitas, R. (2005). *The inclusive society? Social exclusion and New Labour*. Palgrave Macmillan
4. Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd, E., & Patsios, D. (2007). *The multidimensional analysis of social exclusion*. Bristol Institute for Public Affairs, University of Bristol
5. Silver, H. (1994). Social exclusion and social solidarity: Three paradigms. *International Labour Review*, 133, 531–578.
6. Oksamytna, S., & Khmelko, V. (2004). Social exclusion in Ukraine at the early stage of capitalist restoration. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 66–77. [In Ukrainian].
7. Kolupaeva, A. A., & Taranchenko, O. M. (2016). *Inclusive education: From basics to practice* (Monograph). Atopol LLC. [In Ukrainian]
8. Myronova, S. P. (2020). *The New Ukrainian School: Features of organizing the educational process for primary school students in inclusive classrooms* (Teaching manual). Aston. <https://kmd.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/nush-osoblyvosti-orhanizatsiyi-osvitnoho-protsesu-uchniv-pochatkovoyi-shkoly-v-inklyuzyvnykh-klasakh-myronova.pdf> [In Ukrainian]
9. Mazhak, I. (2022). Social inequalities in health. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 106–122. [In Ukrainian].
10. Chernysh, N., Sobko, I. (2019). Inclusive education in the focus of cultural sociology. *Bulletin of Lviv National University. Sociological Series*, 13, 20–32 [In Ukrainian]
11. Mykytiuk, I. (2022). Social inclusion: Analysis of domestic and international practices. In *Proceedings of the 4th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference of Students, Postgraduates, and Young Scientists «Traditions and Innovations in the Development of Modern Sociological Science»* (pp. 52–54). KNEU [In Ukrainian]
12. CEDOS. (2022). *War and education: How a year of full scale invasion affected Ukrainian schools* (Study commissioned by the savED Charitable Foundation with support from the International Renaissance Foundation). <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/ua-saved-overview-report-2022-web.pdf> [In Ukrainian]
13. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2024). *War and education: Two years of full scale invasion*. Research report. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2024/02/10/Zvit.Viyna.ta.osvita.Dva.roky.povnomasshtabnoho.vtorhnennya.2024.ukr-10.02.2024.pdf> [In Ukrainian]
14. savED Foundation. (2023). *War, education, and social capital: Three years of full-scale invasion*. National survey report. <https://drive.google.com/file/d/1NBJyG2ZHWJ5uJHd6rDvmFKtN9a61Hi2p/view?usp=sharing> [In Ukrainian]
15. UNESCO. (1994). *The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000098427> [In Ukrainian]
16. UNICEF. (2003). *Inclusive education initiatives for children with disabilities: Lessons from the East Asia and Pacific region*. UNICEF EAPRO. <https://www.unicef.org/eap/sites/unicef.org/eap/files/2020-07/2739%20UNICEF%20EAPRO%20IE%20Mapping%20final%20low%20res%20140720.pdf> [In Ukrainian]
17. Ukrainian Step by Step Foundation. (n.d.). *Using the Index for Inclusion as a tool for school monitoring* (Project extension «Using the Index for Inclusion for the development of an inclusive school»). http://www.ussf.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=168:vykorystannia-indeksu-inkliuzii-iak-instrumentu-monitorynhu-navchalnoho-zakladu-dofinansuvannia-proektu-vykorystannia-indeksu-inkliuzii-dlia-rozvytku-inkliuzyvnoi-shkoly&catid=8&Itemid=115 [In Ukrainian]
18. UNESCO. (2009). *Policy guidelines on inclusion in education* [Electronic resource]. <http://unesdoc.unesco.org/images/0017/001778/177849r.pdf> [In Ukrainian]

The article received 12.01.2026

The article is approved for publication 12.02.2026

The article is recommended for publication 25.05.2026

The article is published 29.05.2026

DOI 10.26565/2227-6521-2026-56-12

УДК [316.4:373.5.064]:355.4(477.54)"2022/2026"

ПОРЯДОК, ВЛАДА, ПРОСТІР: ІНТЕГРАТИВНА ОПТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Сопільняк Дмитро Романович – аспірант Навчально-наукового інституту соціології та медіакомунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, м. Харків, пл. Свободи, 4, 61022, Україна, ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0005-6755-3034>, e-mail: dmitrii.sopilnyak@gmail.com

У статті пропонується інтегрована теоретична рамка соціологічного аналізу трансформації порядку шкільної освіти в умовах повномасштабної російсько-української війни на прикладі харківських підземних (метро)шкіл. Підкреслюється, що соціологія освіти теоретизує школу переважно за умов стабільності, тоді як сам порядок освіти та його трансформація зрідка стають самостійним предметом аналізу. Зазначається, що запропонована рамка адресує не гуманітарні наслідки війни для школи й не обсяг освітніх втрат, але саме питання, що саме відбувається з порядком навчання, коли змінюються учасники, місце й режим безпеки. Обстоюється позиція, що відповідь на нього вимагає окремого теоретичного інструмента, який і вибудовується в статті. Доводиться брак теоретичного осмислення даної проблеми. Обґрунтовується доцільність використання не субстанційного, а модального визначення порядку як структурованої ймовірності під'єднання комунікацій. Обстоюється застосування трьох теоретичних оптик до аналізу соціального порядку підземної школи: системної теорії Ніклааса Лумана (питання «що» трансформується), аналітики влади Мішеля Фуко (питання «як» діє влада) та теорії виробництва простору Анрі Лефевра (питання «де», у якому просторі). Акцентується на принципі нееклектичної, цілісної інтеграції зазначених теоретичних підходів, на перетині яких відбувається дослідження соціального порядку підземної (метро)школи. Розглядається онтологічне напруження між «комунікацією без суб'єкта» Н. Лумана і «владою, що виробляє суб'єкта» М. Фуко. Формулюється центральна ідея, а саме що те, що видається поверненням довоєнної школи, є виробництвом нового порядку в «одязі» старого. Презентується авторське тлумачення поняття «біополітика збереження», в якому акцентується увага на захисті життя в умовах оборонної війни. Визначаються можливі напрямки подальших досліджень обраної проблеми та висувуються гіпотези для цих досліджень.

Ключові слова: соціальний порядок, системна теорія, біополітика, виробництво простору, нормалізація, освіта в умовах війни, підземна школа.

Для цитування: Сопільняк Д. Р. Порядок, влада, простір: інтегративна оптика дослідження трансформації шкільної освіти в умовах війни. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2026. Випуск 56. С. 114-121. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-12>

How to Cite: Sopilniak, D. (2026). 'Order, Power, Space: An Integrative Lens for Studying the Transformation of School Education in Wartime'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods*. 56. pp. 114-121. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2026-56-12> [in Ukrainian]

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення росії 24 лютого 2022 року зробило українську школу об'єктом безпрецедентної трансформації. За перші місяці війни звична форма шкільної освіти зруйнувалася: будівлі закривалися або ставали укриттями, навчання перейшло в дистанційний формат. З 2023 року в Харкові, місті під постійними обстрілами, почали діяти підземні школи – спершу на станціях метрополітену, згодом у спеціально збудованих спорудах, першу з яких було відкрито в травні 2024 року, а вже на грудень 2025 року в місті працювало 19 безпечних освітніх локацій, де у змішаному форматі навчалися 18,3 тис. учнів [3]. Дитина знову сидить за партою, лунає дзвінок, триває урок за розкладом, але все це відбувається на глибині кількох метрів від поверхні.

Ця картина спокушає до простого прочитання: держава повернула дітям «нормальне» навчання, школа відновилася. Проте саме слово «повернення» тут вимагає теоретичної пильності. Підземна школа створює принципово нову форму, лише вбрану в одяг старої. Щоб обґрунтувати це твердження, потрібна оптика, здатна запитати принаймні, чи є новий порядок тим самим, що був.

Ми стверджуємо, що аналіз цієї трансформації потребує одночасного застосування трьох теоретичних оптик – Нікласа Лумана, Мішеля Фуко й Анрі Лефевра, – що сходяться на одному об'єкті, підземній школі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наскрізним поняттям нашого аналізу є порядок. Проблема соціального порядку – як можлива впорядкована взаємодія, якщо кожен міг би діяти інакше – є одним із ключових питань в соціології. Класична соціологія дала на нього три великі грона відповідей: нормативно-консенсусну (Е. Дюркгайм, Т. Парсонс) [17; 28], конфліктно-репродуктивну (П. Бурдьє й Ж.-К. Пассрон) [16] та концепцію раціонального вибору (Ю. Елстер; М. Гехтер і К. Горн) [18; 24].

Усі ці три підходи, попри відмінності, пояснюють порядок через щось субстанційне поза комунікацією: спільні цінності, класову структуру або розрахунок індивідів [33]. Тому кожна з них нашою вихідною є власне обмеження щодо нашого об'єкта. Нормативно-консенсусної відповіді тут недостатньо: дослідження фіксують консолідацію ціннісних орієнтацій українського суспільства [2], проте звичний порядок школи все одно зламався, – отже, спільні цінності не є поясненням порядку. Конфліктно-репродуктивний підхід пояснює відтворення порядку й нерівності, але йому бракує пояснення раптовості цього «обвалу порядку» й реконсолідації його протягом місяців (відновлення уроків у дистанційному форматі), а не поколінь. Підхід раціонального вибору зводить порядок до суми індивідуальних рішень і не бачить рівня, на якому школа лишається школою незалежно від рішень окремих родин.

Соціологія освіти як дисципліна успадкувала цю зосередженість в умовах миру. Освіта у війні тут не тематизована, хоча історіографія шкільництва Другої світової війни є докладною [26]; систематичне підземне навчання (як відносно новий феномен), утім, не стало предметом соціологічної теоретизації. Українська соціологія освіти розбудувала ґрунтовну традицію дослідження школи й студентства [11; 9; 4; 6]. Безпосереднім попередником цієї статті є наше емпіричне дослідження суб'єктів системи освіти, що зафіксувало трансформацію соціального порядку шкільного навчання в умовах російської агресії, але не розгорнуло теоретичної рамки такого масштабу [7].

Метою статті є концептуалізація трансформації порядку шкільної освіти в умовах війни на прикладі харківської підземної школи. Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) обґрунтувати модальне визначення порядку як структурованої ймовірності під'єднання комунікацій; 2) інтегрувати три теоретичні оптики – системну теорію, аналітику влади й теорію виробництва простору – на одному об'єкті; 3) визначити поняття біополітики збереження; 4) сформулювати гіпотези для подальшої емпіричної перевірки. Стаття має програмний характер: вона будує, а не перевіряє теоретичний інструмент.

Виклад основного матеріалу. Усю цю рамку уможливорює відмова від субстанційного визначення порядку на користь модального. Порядок для нас не є ані згодою, ані примусом, ані річчю чи станом: він є структурованою ймовірністю того, що комунікація відбудеться певним чином і зможе під'єднати наступну; цю властивість комунікацій Н. Луман позначає поняттям здатності до під'єднання. Її структурують конфігурація влади, що вповноважує та під'єднує комунікацію, і вироблений простір, що робить її матеріально можливою. Тому тотожність системи (комунікація під'єднується – школа лишається школою) і тотожність порядку (як, ким і де ця ймовірність структурується) – різні питання. Наша теза стосується іншого: система вціліла, але режим структурування ймовірності – порядок – став іншим. Це визначення є не нейтральним вихідним пунктом, а аналітичною стратегією, сконструйованою під наш об'єкт [13].

Таке розуміння спирається на системну теорію (автопойєзис комунікацій: відтворення системою власних елементів через власні елементи, що через відтворювані структури очікувань редукує комплексність) і на її українське критичне продовження – соціологію знання О. Голікова, де одне з визначень порядку сформульовано стисло: «спосіб ймовірності взаємодії» [1, с. 159]. Це дозволяє критично розглянути недоступне субстанційним підходам: чи залишається школа школою, коли змінюється все, крім самого факту освітньої комунікації, і яким стає порядок такої школи?

Порядок: системна теорія Лумана (питання «що»)

На питання, що саме трансформується у школі під час війни, відповідає системна теорія Н. Лумана. Ключовим для нас є її розрізнення інваріантної операції та змінних структур. Базовою операцією системи освіти є освітня комунікація; структури ж (розклад, будівля, форма уроку, адміністративна ієрархія) – змінні. Хоч у класі, хоч в укритті, хоч через екран система залишається системою освіти, доки відтворюється освітня комунікація [32]. Система при цьому операційно замкнена: війна не «входить» у неї як операція (бо є зовнішнім середовищем для системи освіти) – система резонує на події власними операціями, перебудовуючи розклади, формати й простори навчання [14]. Сама освітня комунікація двобічна: вона завжди містить селекцію – оцінювання й відбір, що працюють як вторинний код системи [14, с. 64]. Потрібним є тут і розрізнення рівнів: «система освіти» в луманівському сенсі – підсистема суспільства; конкретна підземна школа – організація; урок у ній – інтеракційний порядок співприсутності [31]. Наша теза працює на стику цих рівнів: війна не скасувала функціональної системи, але перебудувала організаційні та інтеракційні порядки, в яких освітня комунікація відбувається.

Робочий критерій для нас є таким: чи під'єднується наступна освітня комунікація до попередньої. Якщо вчителька в укритті веде урок – навіть без програми й оцінок, – система освіти присутня; якщо все

спілкування зведено до розподілу їжі, то «освіти» в цій точці немає попри вивіску та матеріальне оснащення школи.

Війна в системній оптиці постає вибухом комплексності (дестабілізацією очікування) й повертає систему в стан «оголеної» контингентності. У мирний час неймовірність порядку прихована, школа функціонує «сама собою»; війна, як раніше пандемія COVID-19, знімає цю прихованість і робить видимою ту безперервну працю відтворення, завдяки якій порядок узагалі існував. У цьому світлі підземна школа є радше місцем, де оголена праця відтворення освітнього порядку триває в спроектованому середовищі, ніж «відновленою нормальністю».

Але системна оптика бачить лише, що відтворюється, і є сліпою до того, хто це вповноважує й кого формує: питання влади, доступу й нерівності вона виносить за дужки. Щоб повернути їх, звертаємося до М. Фуко.

Влада: аналітика Фуко (питання «як»)

Там, де Н. Луман бачить комунікацію (як операцію) без суб'єкта, М. Фуко бачить владу, що суб'єкта виробляє. Дисципліна, урядовість (governmentality) і біополітика співіснують і діють одночасно, утворюючи трикутник «суверенність – дисципліна – урядовість» з населенням як головною мішенню й апаратами безпеки як сутнісним механізмом [21, с. 107 – 108]. Підземна школа розміщена всередині трикутника «суверенність (захист від ракет), дисципліна (розподіл тіл у захищеному просторі) та урядовість (доступ до освіти на рівні населення)», які працюють у ній одночасно. Дисциплінарний кут трикутника додає концепт, без якого наша теза не працює, – нормалізацію: дисциплінарна влада порівнює, диференціює, ієрархізує і в такий спосіб сама встановлює норму [8]. Влада у М. Фуко є продуктивною: вона виробляє суб'єктів, знання і саму «нормальність», яка тому не передує владі, а є її продуктом.

Концептуальним ядром фуколдіанської оптики для нашого кейсу є біополітика, тобто влада «робити живим» [22, с. 241]; подвійність біополітики й біовлади осмислює й український соціально-філософський дискурс [10]. Український випадок радикалізує захисний полюс цього вектору: держава, будуючи підземні школи, мобілізує владу над життям, щоб зберегти його під загрозою знищення ззовні. Спираючись на лінію імунітарної та стверджувальної біополітики в сучасній літературі [19; 30] та на поняття гуманітарної влади, чие завдання «просто відстрочити смерть», а не «оптимізувати й плекати життя» [27, с. 815], під біополітикою збереження ми розуміємо режим біовлади, за якого домінантою є не оптимізація таких показників населення як народжуваність, смертність, тривалість життя [22, с. 243 – 246], а утримання здатності населення відтворювати інституційні форми свого існування під загрозою знищення. Об'єктом захисту тут стає не тривалість життя, а можливість продовження під'єднання комунікацій, що його організують.

Від сусідніх понять термін відрізняється предметом: гуманітарна влада утримує «голе» виживання, відстрочуючи смерть [27], тоді як біополітика збереження зберігає й форму життя – функціонування освіти. З імунітарною парадигмою Р. Еспозіто зв'язок глибший: модерна влада, за цією логікою, захищає життя, вводячи його в захисні оболонки, і такий захист має ціну – він розмежовує тих, кого охоплює, і тих, кого ні. Підземна школа є імунітарним диспозитивом у майже буквальному, архітектурному сенсі, і з цієї логіки прямо випливає гіпотеза про нерівний розподіл захисту. Межу переносу ми тут фіксуємо одразу: тут захищають від реальної зовнішньої загрози. Тезу про зміщення домінанти при цьому ми подаємо як припущення, а не доведений висновок, і цю тезу потрібно ще буде доводити.

Захист життя розподіляє шанси нерівно вже кількісно: у змішаному форматі на безпечних локаціях навчається 18,3 тис. учнів – близько п'ятої частини всіх школярів, що навчаються в харківських закладах середньої освіти, і третина тих, хто фізично перебуває в місті [3]. Захищеність у такому разі стає ресурсом із градієнтним розподілом: підземна школа гарантує безпечну освіту одним дітям і виписує інших у чергу, дистанцію та залежність від спроможності міста забезпечити доступ. Так ми підходимо до класичних соціологічних питань про нерівність, доступ і відтворення переваг (зокрема переваг очного формату над дистанційним), які довоєнна соціологія ставила щодо класу, а війна переформулювала щодо безпеки простору. Соціальна структурованість цього доступу лишається при цьому гіпотезою для польової перевірки.

Проте М. Фуко, багато говорячи про простори влади – огорожу, тюремну камеру, мілье (milieu), паноптикон – і навіть присвятивши окремий текст «іншим просторам», тобто гетеротопіям [20], не пропонує теорії суспільного виробництва простору. Для об'єкта, сама можливість якого є інженерно й політично виробленою, цю прогалину не заповнити без третьої оптики.

Простір: А. Лефевр (питання «де»)

Обидві попередні оптики беруть простір як нейтральне «місце», де відбувається комунікація чи діє влада. І ось тут погляд Анрі Лефевра нам нагадає, що простір є соціальним продуктом, вироблюваним і навантаженим владою. Робочим інструментом тут є лефєврова тріада – просторова практика (spatial practice), репрезентації простору (representations of space) і простори репрезентації (representational spaces) [25]. Для підземної школи показово розходяться два з них: репрезентації простору – архітектурні плани й безпекові нормативи (протирадіаційне укриття як умова дозволу на очне навчання) – творять фортифікаційну споруду, тоді як прожитий простір має відтворювати довоєнну класну кімнату.

Дематеріалізація школи робить проблемою простір співприсутності: взаємодія через екран оприявнює «мерехтливую, контингентну природу (спів)присутності, відсутності та інакшості»¹ [23, с. 57] – окрему проблему онлайн-освіти [5]. Підземна школа є активно виробленим простором: держава, архітектори й педагоги створюють середовище, у якому «нормальний» освітній порядок стає можливим.

Підземна школа відтворює атрибути довоєнної нормальності – парти, дзвінки, розклад, святкові лінійки, – але відтворює їх під землею. Таке відтворення ми пропонуємо читати як інсценування нормальності, яка вже неможлива на поверхні, – і кожна оптика називає власний механізм цього інсценування. У луманівській мові відтворюється семантика школи – звичні самоописи, образи та атрибути «нормального» навчання, – тоді як структури, що несуть освітню комунікацію, вже інші: розрізнення освітніх структур і освітньої «культури»-семантики належить самій системній теорії [14, с. 3]. У фуколдіанській мові нормальність виробляє нормалізаційна влада, про яку йшлося вище. У лефеврівській мові – у розходженні вимірів тріади, показаному вище. «Звичне» навчання постає в усіх трьох прочитаннях як ретельно вироблений ефект – тобто як новий порядок в одязі старого.

Але й просторова оптика мовчить про соціальну функцію, яку цей простір відтворює, і про владу, що його вповноважує. Саме таким чином кожна оптика вказує за власну межу – до наступної.

Інтеграція: чому саме три оптики

Чи не є одночасне застосування трьох різнорідних теорій еkleктикою і чи не досить було б однієї або двох? Відповідь, як нам видається, може бути знайдена в синтезі трьох аргументів різної природи.

По-перше, опис підземної школи фіксує три риси, жодна з яких не зводиться до інших: освітня комунікація тут не перервалася; сама можливість цієї комунікації створена державним рішенням про захист життя дітей; реалізоване це рішення лише у спеціально спорудженому середовищі. Незвідність тут може бути перевірена на емпіричних випадках: комунікація тривала й без нового простору (дистанційний формат), споруда може існувати без освітньої функції, а рішення влади – лишитися на папері без інженерного втілення. Кожна риса, відповідно, вимагає концептуального апарату, в якому вона є первинним теоретичним об'єктом, а не похідною: для комунікації як одиниці соціального – це системна теорія; для влади, що адмініструє життя населення, – аналітика влади; для простору як суспільного продукту – теорія його виробництва.

Другий аргумент пояснює, чому саме ці три. Кожна з обраних теорій сама позначає власну межу, і ця межа щоразу лежить у полі наступної. Луманівський підхід не тематизує владу, що виробляє суб'єкта: безсуб'єктна комунікація не розрізняє, хто і кого вповноважує [15]. Фуколдіанський погляд тримає простір полем операцій влади, а не її продуктом [20]. Лефеврівський, своєю чергою, не має критерію функціональної тотожності, за яким вироблений простір є простором саме освіти. Дефіцити, отже, утворюють замкнене коло: від Н. Лумана до М. Фуко (влада), від М. Фуко до А. Лефевра (простір), від А. Лефевра назад до Н. Лумана (функція).

Нарешті, по-третє, інтеграція відбувається на рівні об'єкта, а не на рівні теорій. Три оптики тут сходяться на одному явищі – підземній школі, яку доцільно мислити за аналогією з межовим об'єктом (boundary object) С. Л. Стар і Дж. Грізмера [29, с. 393]: з поправкою на те, що йдеться про кооперацію оптик, а не соціальних світів, підземна школа є достатньо міцною, щоб утримувати їхню спільну референцію, і достатньо пластичною, щоб кожна бачила в ній власний аспект.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підземна школа утримує спільну референцію трьох оптик і водночас позначає межі кожної. Те, що кожна оптика відсилає за власну межу – до наступної, – і робить рамку інтегративною.

Ця стаття задає рамку для порівняння фаз воєнної трансформації школи – колапсу, дистанційної дематеріалізації, фортифікації (створення освітніх безпечних осередків). Поза українським кейсом вона придатна для інших надзвичайних контекстів – від пандемічних локдаунів та надзвичайних станів до конфліктів по всьому світу (підвальні школи Сирії², бункерні школи М'янми³) – де порядок освіти відтворюється поза звичною «нормальною» формою. Поняття біополітики збереження, своєю чергою, може прислужитися й ширшим дослідженням урядування у воєнних суспільствах – усюди, де влада над життям працює в режимі його захисту та збереження.

Відповідаючи на поставлену мету, сформулюємо, чим саме є трансформований порядок підземної школи. Якщо порядок є структурованою ймовірністю під'єднання освітньої комунікації, то трансформація полягає не в зміні змісту навчання й не в переліку нових атрибутів, а в тому, що цю ймовірність тепер структурує безпековий критерій. Раніше під'єднання уповноважувала освітня адміністрація, а простором його можливості була будь-яка шкільна будівля; тепер його уповноважує ще й безпекове рішення, що можливе лише в сертифікованому безпечному просторі (підземна (метро)школа чи наявність протирадіаційних

¹ Переклад наш.

² <https://www.unicef.org/stories/basement-schools-provide-safety-for-syrian-children>

³ <https://www.france24.com/en/live-news/20251010-myanmar-air-strikes-force-youth-into-bunker-schools>

укриттів). Довоєнні атрибути при цьому збережено – і саме тому порядок видається тим самим: змінилася не семантика школи, а критерій, за яким розподіляється ймовірність того, що урок відбудеться.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що уперше порядок шкільної освіти воєнного часу описано модально – як структуровану ймовірність під'єднання комунікації, – що дозволило відрізнити збереження системи від перебудови порядку й показати, що структуратором цієї ймовірності став безпековий критерій. Нами удосконалено розуміння місця школи в системній архітектурі суспільства: підземну школу запропоновано розглядати як місце структурного поєднання системи освіти із системою війни, яку можна визначити як паразитарну (дис)функціональну систему з кодом «друг / ворог» [12, с. 14–16]. Війна лишається зовнішнім середовищем освіти й не входить у неї як операція (бо соціальні системи у нас операційно замкнені), проте саме це середовище виявляється не порожнім: у ньому діє система з власним кодом, і поєднання з нею є структурним. Звідси випливає, що під загрозою перебуває не зміст навчання, а сам статус освіти як автономної функціональної системи, оскільки система війни витісняє первинність функціональної диференціації [12, с. 237]. Захисна інфраструктура, яка дозволяє освіті тривати, водночас робить поєднання (структурне зчеплення за Н.Луманом) освіти із системою війни довготривалим, адже «втільене в бетони» [12, с. 61] буде раз за разом запускати комунікацію системи війна – бінарний код «друг / ворог» буде відтворюватися не лише при спостереженні зруйнованих шкіл, а й при погляді на збудовані підземні (метро)школи чи укриття. Проте висновку ми з цього не робимо, що укриття не потрібні, навпаки – тут можна казати про співеволюцію (збільшення загроз підвищує захисну відповідь на ці загрози). Однак ми маємо зафіксувати те, що засіб збереження освіти у такий спосіб є водночас засобом стабілізації поєднання цих систем.

Другою межею є характер нерівності, яку захисна інфраструктура виробляє. Нерівний розподіл захищеності не зводиться до нерівності доступу до послуги: М. Фуко визначає «вбивство» розширено – як будь-яку форму непрямого вбивства, зокрема «підвищення ризику смерті для одних людей» [22, с. 256]. Отже, нерівний розподіл захисту – це і є той спосіб, яким біовлада вбиває. Водночас М. Фуко вважає расизм у широкому сенсі неодмінною передумовою цієї функції [22, с. 254–256], а в нашому випадку кваліфікаційного розрізнення життів усередині населення немає (жодної доступної інформації про розподіл доступу до гібридної освіти в Харкові не було знайдено). Отже, теоретично цієї альтернативи не розв'язати – саме вона й робить описану нижче гіпотезу Н2 не описовою, а теоретично навантаженою.

Обмеження проведеного дослідження фіксуємо разом із результатами. По-перше, запропонована рамка є теоретичним інструментом, а не результатом: жодна з двох гіпотез, що сформовані нижче, тут не перевіряється. По-друге, кількісні співвідношення, на які ми спираємося, обчислені за адміністративним джерелом і потребують додаткового підтвердження (описаний стан в держдокументі, на жаль, може відрізнятися від фактичної картини). По-третє, реконструкція війни як системи розроблена на матеріалі громадянських та етнічних воєн [12] і сама потребує перевірки на прикладі міждержавної повномасштабної оборонної війни. По-четверте, з левеєврової тріади в аналізі працюють два моменти з трьох: просторова практика лишається операціоналізованою тільки в гіпотезі Н1.

Отже, саме в світлі результатів нашої розвідки виникає можливість сформулювати дві гіпотези для подальшої емпіричної перевірки.

Н1. Відтворення довоєнних атрибутів у підземному просторі є випрацюванням ефекту нормальності: порядок підземної школи міститиме структурно нові елементи (безпекові протоколи, селекцію доступу, перепроєктовані просторові практики), відсутні в довоєнному порядку, незалежно від того, чи сприймають учасники навчання як «таке саме, як завжди». Розходження між переживанням неперервності та структурною новизною і буде емпіричним слідом інсценування.

Н2. Влада, що будує підземну школу, зміщує домінанту біовлади від оптимізації й контролю до захисту життя і, ймовірно, розподіляє цей захист нерівномірно. Це, своєю чергою, посилює освітню нерівність в доступі до отримання послуг в офлайн-форматі, не лише в розрізі країни (прифронтові регіони дистанційно вчаться, більш безпечні регіони України – офлайн/гібридно), але й регіонально.

Список використаної літератури:

1. Голіков О. С. *Фабрикація порядку: знання в конституванні соціального* : монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 592 с.
2. Костенко Н. (ред.) *Ідентичність часів війни: трансформації та практики визнання* / В. Бурлачук, Н. Костенко, М. Наумова та ін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. 232 с.
3. *Річний план роботи Департаменту освіти Харківської міської ради на 2026 рік*. Харків : Департамент освіти Харківської міської ради, 2026. 218 с.
4. Сокурняська Л. Г. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської та шкільної молоді України: від цінностей радянських до європейських. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2016. Вип. 37. С. 204–212.
5. Сокурняська Л. Г. Он-лайн освіта як соціальна та індивідуальна проблема. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*. 2021. № 1. С. 4–18.

6. Сокурянська Л. Г., Голіков О. С. Онлайн-освіта як спокуса: неочевидні виклики. *Youth in Central and Eastern Europe*. 2021. Vol. 8, No. 12. P. 4–13. DOI: 10.24917/ycsee.2021.12.4-13
7. Сокурянська Л. Г., Сопільняк Д. Р. Суб'єкти системи освіти про трансформацію соціального порядку шкільного навчання в умовах російської агресії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2022. Вип. 49. С. 55–65. DOI: 10.26565/2227-6521-2022-49-06.
8. Фуко М. *Наглядати й карати: народження в'язниці* / пер. з фр. П. Таращука. Київ : Основи, 1998. 392 с.
9. Чепак В. В. *Теоретико-методологічні засади становлення та розвитку соціології освіти*: монографія. Київ: Геопринт, 2011. 304 с.
10. Шаповалова І. В. Біополітика і біовлада: сутність концептів в соціально-філософських вимірах. *Освітній дискурс : збірник наукових праць*. 2021. Вип. 31 (2-3). С. 19–29. DOI: 10.33930/ed.2019.5007.31(2-3)-2
11. Якуба О. О. *Соціологія : навчальний посібник для студентів*. Харків : Константа, 1996. 192 с.
12. Akbik A. *War as a System: A Luhmannian Approach to the Study of War Recurrence on the Examples of Congo (1998–2003), Liberia (1999–2003), Kosovo (1999), and Chechnya (1999–2009)*: PhD dissertation. Budapest: Central European University, 2016. 340 p.
13. Andersen N. Å. *Discursive Analytical Strategies: Understanding Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann*. Bristol: The Policy Press, 2003. 135 p.
14. Baraldi C., Corsi G. *Niklas Luhmann: Education as a Social System*. Cham : Springer, 2017. 129 p.
15. Borch C. Systemic Power: Luhmann, Foucault, and Analytics of Power. *Acta Sociologica*. 2005. Vol. 48, No. 2. P. 155–167. DOI: 10.1177/0001699305053769.
16. Bourdieu P., Passeron J.-C. *Reproduction in Education, Society and Culture* / trans. R. Nice. London : Sage, 1990. 254 p.
17. Durkheim É. *Moral Education: A Study in the Theory and Application of the Sociology of Education* / trans. E. K. Wilson, H. Schnurer. New York : Free Press, 1968. 288 p.
18. Elster J. *The Cement of Society: A Study of Social Order*. Cambridge : Cambridge University Press, 1989. 311 p.
19. Esposito R. *Immunitas: The Protection and Negation of Life* / trans. Z. Hanafi. Cambridge : Polity Press, 2011. 200 p.
20. Foucault M. Of Other Spaces / trans. J. Miskowiec. *Diacritics*. 1986. Vol. 16, No. 1. P. 22–27.
21. Foucault M. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977–1978* / trans. G. Burchell. New York: Palgrave Macmillan, 2009. 417 p.
22. Foucault M. *"Society Must Be Defended": Lectures at the Collège de France, 1975–1976* / trans. D. Macey. New York: Picador, 2003. 310 p.
23. Gourlay L. Presence, Absence, and Alterity: Fire Space and Goffman's Selves in Postdigital Education. *Postdigital Science and Education*. 2022. Vol. 4, No. 1. P. 57–69. DOI: 10.1007/s42438-021-00276-y.
24. Hechter M., Horne C. (eds.) *Theories of Social Order: A Reader*. Stanford : Stanford University Press, 2003. 344 p.
25. Lefebvre H. *The Production of Space* / trans. D. Nicholson-Smith. Oxford : Blackwell, 1991. 454 p.
26. Lowe R. (ed.) *Education and the Second World War: Studies in Schooling and Social Change*. London : The Falmer Press, 1992. 220 p.
27. Mavelli L. Governing populations through the humanitarian government of refugees: Biopolitical care and racism in the European refugee crisis. *Review of International Studies*. 2017. Vol. 43, No. 5. P. 809–832. DOI: 10.1017/S0260210517000110
28. Parsons T. The School Class as a Social System: Some of Its Functions in American Society. *Harvard Educational Review*. 1959. Vol. 29, No. 4. P. 297–318.
29. Star S. L., Griesemer J. R. Institutional Ecology, 'Translations' and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907–39. *Social Studies of Science*. 1989. Vol. 19, No. 3. P. 387–420. DOI: 10.1177/030631289019003001
30. Tierney T. F. Roberto Esposito's 'Affirmative Biopolitics' and the Gift. *Theory, Culture & Society*. 2016. Vol. 33, No. 2. P. 53–76. DOI: 10.1177/0263276415616502
31. Vanderstraeten R. The School Class as an Interaction Order. *British Journal of Sociology of Education*. 2001. Vol. 22, No. 2. P. 267–277.
32. Vanderstraeten R. The Social Differentiation of the Educational System. *Sociology*. 2004. Vol. 38, No. 2. P. 255–272. DOI: 10.1177/0038038504040863
33. Wrong D. H. *The Problem of Order: What Unites and Divides Society*. New York : The Free Press, 1994. 328 p.

Статтю отримано 12.03.2026

Статтю рекомендовано до публікації 12.04.2026

Статтю прийнято до друку 25.05.2026

Статтю опубліковано 29.05.2026

ORDER, POWER, SPACE: AN INTEGRATIVE LENS FOR STUDYING THE TRANSFORMATION OF SCHOOL EDUCATION IN WARTIME

Sopilniak Dmytro – PhD student, Education and Research Institute of Sociology and Media Communications, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody sq, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: dmitrii.sopilnyak@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0005-6755-3034>

This article presents an integrated theoretical framework for the sociological analysis of the transformation of the order of school education amid the full-scale Russian-Ukrainian war, using the example of Kharkiv's underground (metro)schools. It emphasizes that the sociology of education has theorized the school mainly under conditions of stability, whereas the order of education and its transformation have rarely become an object of analysis in their own right. The article addresses neither the humanitarian consequences of the war for schooling nor the scale of learning loss, but the question of what happens to the order of schooling when its participants, its location and its security regime all change. Answering that question, it is argued, requires a theoretical instrument of its own, which the article sets out to build. The author justifies the use of a modal rather than a substantive definition of order as the structured probability of establishing connections. The paper advocates the application of three theoretical perspectives to the analysis of the social order of an underground school: Niklas Luhmann's systems theory (the question of «what» is transformed), Michel Foucault's analysis of power (the question of «how» power operates), and Henri Lefebvre's theory of the production of space (the question of «where», in which space). The focus is on the principle of non-eclectic integration of these theoretical approaches, at the intersection of which the study of the social order of the underground (metro) school takes place. The ontological tension between N. Luhmann's «communication without a subject» and M. Foucault's «power that produces the subject» is examined. The central idea of the article is formulated: what appears to be a return to the prewar school is in fact the production of a new order «clothed in the old». The author presents his interpretation of the concept of «biopolitics of preservation», which emphasizes the protection of life in the context of a defensive war. Possible directions for further research on the selected problem are identified and hypotheses for these research are proposed.

Keywords: social order, systems theory, biopolitics, the production of space, normalization, education in wartime, underground school.

References:

1. Golikov, A. S. (2018). *Fabrication of order: Knowledge in the constitution of the social*. V. N. Karazin Kharkiv National University Publishing. [in Ukrainian]
2. Kostenko, N. (Ed.). (2023). *Identity in times of war: Transformations and practices of recognition*. Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [in Ukrainian]
3. Education Department of Kharkiv City Council. (2026). *Annual work plan of the Education Department of Kharkiv City Council for 2026*. [in Ukrainian]
4. Sokurianska, L. H. (2016). Dynamics of value orientations of student and school youth of Ukraine: From Soviet to European values. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological Studies of Contemporary Society: Methodology, Theory, Methods»*, (37), 204–212. [in Ukrainian]
5. Sokurianska, L. H. (2021). Online education as a social and individual problem. *Visnyk of the Lviv University. Sociological Series*, (1), 4–18. [in Ukrainian]
6. Sokurianska, L. H., & Golikov, A. S. (2021). Online education as a temptation: Non-obvious challenges. *Youth in Central and Eastern Europe*, 8(12), 4–13. <https://doi.org/10.24917/ycee.2021.12.4-13> [in Ukrainian]
7. Sokurianska, L. H., & Sopilniak, D. R. (2022). Education system actors on the transformation of the social order of schooling in the context of Russian aggression. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological Studies of Contemporary Society: Methodology, Theory, Methods»*, (49), 55–65. <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2022-49-06> [in Ukrainian]
8. Foucault, M. (1998). *Discipline and punish: The birth of the prison* (P. Tarashchuk, Trans.). Osnovy. [in Ukrainian]
9. Chepak, V. V. (2011). *Theoretical and methodological foundations of the formation and development of the sociology of education*. Heoprynt. [in Ukrainian]
10. Shapovalova, I. V. (2021). Biopolitics and biopower: The essence of the concepts in socio-philosophical dimensions. *Educational Discourse*, 31(2–3), 19–29. [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.31\(2-3\)-2](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.31(2-3)-2) [in Ukrainian]
11. Yakuba, O. O. (1996). *Sociology*. Konstanta. [in Ukrainian]
12. Akbik, A. (2016). *War as a system: A Luhmannian approach to the study of war recurrence on the examples of Congo (1998–2003), Liberia (1999–2003), Kosovo (1999), and Chechnya (1999–2009)* [Doctoral dissertation, Central European University]
13. Andersen, N. Å. (2003). *Discursive analytical strategies: Understanding Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann*. The Policy Press
14. Baraldi, C., & Corsi, G. (2017). *Niklas Luhmann: Education as a social system*. Springer
15. Borch, C. (2005). Systemic power: Luhmann, Foucault, and analytics of power. *Acta Sociologica*, 48(2), 155–167. <https://doi.org/10.1177/0001699305053769>
16. Bourdieu, P., & Passeron, J.-C. (1990). *Reproduction in education, society and culture* (R. Nice, Trans.). Sage.
17. Durkheim, É. (1968). *Moral education: A study in the theory and application of the sociology of education* (E. K. Wilson & H. Schnurer, Trans.). Free Press.
18. Elster, J. (1989). *The cement of society: A study of social order*. Cambridge University Press.
19. Esposito, R. (2011). *Immunitas: The protection and negation of life* (Z. Hanafi, Trans.). Polity Press.
20. Foucault, M. (1986). Of other spaces (J. Miskowiec, Trans.). *Diacritics*, 16(1), 22–27.
21. Foucault, M. (2009). *Security, territory, population: Lectures at the Collège de France, 1977–1978* (G. Burchell, Trans.). Palgrave Macmillan.
22. Foucault, M. (2003). *«Society must be defended»: Lectures at the Collège de France, 1975–1976* (D. Macey, Trans.). Picador.
23. Gourlay, L. (2022). Presence, absence, and alterity: Fire space and Goffman's selves in postdigital education. *Postdigital Science and Education*, 4(1), 57–69. <https://doi.org/10.1007/s42438-021-00276-y>
24. Hechter, M., & Horne, C. (Eds.). (2003). *Theories of social order: A reader*. Stanford University Press.
25. Lefebvre, H. (1991). *The production of space* (D. Nicholson-Smith, Trans.). Blackwell.
26. Lowe, R. (Ed.). (1992). *Education and the Second World War: Studies in schooling and social change*. The Falmer Press.

27. Mavelli, L. (2017). Governing populations through the humanitarian government of refugees: Biopolitical care and racism in the European refugee crisis. *Review of International Studies*, 43(5), 809–832. <https://doi.org/10.1017/S0260210517000110>
28. Parsons, T. (1959). The school class as a social system: Some of its functions in American society. *Harvard Educational Review*, 29(4), 297–318.
29. Star, S. L., & Griesemer, J. R. (1989). Institutional ecology, ‘translations’ and boundary objects: Amateurs and professionals in Berkeley’s Museum of Vertebrate Zoology, 1907–39. *Social Studies of Science*, 19(3), 387–420. <https://doi.org/10.1177/030631289019003001>
30. Tierney, T. F. (2016). Roberto Esposito’s ‘affirmative biopolitics’ and the gift. *Theory, Culture & Society*, 33(2), 53–76. <https://doi.org/10.1177/0263276415616502>
31. Vanderstraeten, R. (2001). The school class as an interaction order. *British Journal of Sociology of Education*, 22(2), 267–277.
32. Vanderstraeten, R. (2004). The social differentiation of the educational system. *Sociology*, 38(2), 255–272. <https://doi.org/10.1177/0038038504040863>
33. Wrong, D. H. (1994). *The problem of order: What unites and divides society*. The Free Press.

The article received 12.03.2026

The article is approved for publication 12.04.2026

The article is recommended for publication 22.06.2026

The article is published 29.06.2026

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище та ім'я автора.
4. Назва статті, прізвище та ім'я автора, наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса закладу, де працює автор та поштовий індекс) українською та англійською мовами.
5. ORCID автора.
6. Електронна адреса автора.
7. Анотації до статті українською та англійською мовою (**1800 знаків кожна**).
8. Ключові слова до статті (українською та англійською мовами).
9. Текст статті.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).
2. Шрифт – *Times New Roman*, розмір – 12, інтервал – 1,5
3. Поля – 2 см

Список використаної літератури оформлюється відповідно до Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с. http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/References_settings_0.pdf

Список літератури має складатися не менше, ніж з **20 наукових джерел**, 50% з яких мають бути надруковані **за останні 5 років**, у тому числі у виданнях SCOPUS, WEB of SCIENCE;

Якщо видання, на яке посилається автор, має DOI, то він має бути вказаний наприкінці посилання на джерело (наприклад):

Gao G., Sai L. Towards a 'Virtual' World: Social Isolation and Struggles During the COVID-19 Pandemic as Single Women Living Alone. *Gender, Work and Organization*. №27(5), pp. 754-762. DOI: <https://doi.org/10.1111/gwao.12468> (дата звернення: 10.04.2026)

References – список літератури, **перекладений англійською мовою** та оформлений згідно з міжнародним бібліографічним стандартом *HARVARD style*

<https://www.librarydevelopment.group.shef.ac.uk/referencing/harvard.html>

У кінці перекладеного джерела додаємо [in Ukrainian] без крапки до чи після квадратної дужки.

Статті приймаються електронною поштою socioedition@karazin.ua.

Обсяг статті 20000-30000 знаків.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті (без викривлень позиції автора).

Статті, що подаються на розгляд, обов'язково мають містити такі структурні елементи:

1. **Постановка проблеми** (в загальному вигляді) та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. **Аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. **Формулювання мети статті**.
4. **Виклад основного матеріалу** статті з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. **Висновки і перспективи** подальших розвідок в обраному напрямі.

Ці елементи мають позначатися у тексті статті жирним шрифтом на початку відповідної частини тексту.

Статті підлягають двосторонньому сліпому рецензуванню (рецензент не знає ім'я автора, автор не знає ім'я рецензента), яке здійснюють члени редколегії – фахівці відповідної галузі.

Процес рецензування може тривати від 4 до 8 тижнів.

Автори статей несуть відповідальність за достовірність наведених у статті даних, результатів дослідження та обґрунтованість зроблених висновків, а також за порушення авторських прав при використанні зовнішніх матеріалів. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) ([http://www.isa-sociology.org/about/isa code of ethics.htm](http://www.isa-sociology.org/about/isa%20code%20of%20ethics.htm)), Кодексу професійної етики соціолога (CAU) (<http://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/Kodeks-socziologa.docx>), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

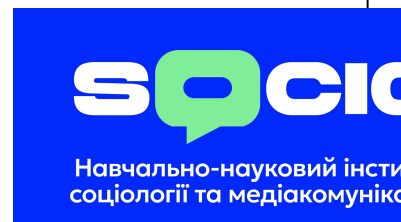
З усіх питань звертатися до **Олександра Голікова** golikov@karazin.ua
Людмили Сокурнянської sokuryanska@karazin.ua

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
СОЦІОЛОГІЇ ТА МЕДІАКОМУНІКАЦІЙ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗИНА**

Адреса: Харків, 61022, майдан Свободи, 6

E-mail: socio@karazin.ua

Навчально-науковий інститут (ННІ) соціології та медіакомунікацій (до 1 липня 2025 року соціологічний факультет) заснований у 1990 році. Він став першим серед соціологічних факультетів в університетах України. Науковою, методичною та кадровою базою розвитку соціологічної освіти в університеті стала створена ще в 1963 році лабораторія соціологічних досліджень – один з перших в Україні та СРСР наукових соціологічних підрозділів. Підготовку фахівців у галузі соціології було започатковано в 1980 році, коли було створено кафедру соціології, що почала здійснювати спеціалізацію з соціології на економічному факультеті.

Фундатором розвитку соціології в Каразінському університеті, засновником визнаної серед вітчизняних та західних науковців Харківської соціологічної школи по праву вважається доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної академії наук вищої школи Олена Олександрівна Якуба (1929-2002).

У складі інституту 5 кафедр: кафедра соціології, кафедра прикладної соціології та соціальних комунікацій, кафедра «Каразінська школа соціальної роботи», кафедра політичної соціології, кафедра медіакомунікацій. ННІ має сучасні комп'ютерні класи, мультимедійні аудиторії та ресурсний центр.

В навчально-науковому інституті соціології та медіакомунікацій навчається близько 500 студентів за спеціальностями «Соціологія» (освітні програми бакалавріату – «Соціально-політичні та маркетингові дослідження», «Соціологія комунікацій, реклами та зв'язків з громадськістю»; магістратури – «Соціальні технології», «Соціальний менеджмент»), «Соціальна робота», «Журналістика», «Медіакомунікації» (освітні програми бакалавріату – «Медіакомунікації та зв'язки з громадськістю»; магістратури – «Медіакомунікації», «Стратегічні комунікації та нові медіа»). Інститут має денне та заочне (дистанційне) відділення. Студенти, що навчаються за зазначеними спеціальностями, вивчають більше 100 навчальних курсів, серед яких «Історія класичної соціології», «Методологія та організація соціологічних досліджень», «Соціологія сім'ї та молоді», «Соціологія економіки», «Соціологія міста», «Соціологія культури», «Соціологічні основи маркетингу», «Конфліктологія», «Етносоціологія», «Зв'язки з громадськістю», «Спічрайтинг», «Гендерні дослідження», «Соціологія реклами», «Соціологія масових комунікацій», «Електоральна соціологія», «Політичні еліти та лідерство», «Політична регіоналістика», «Медіатеорія», «Інтернет-комунікації та веб-дизайн», «Кіберкультура», «Медіамистецтво», «Медіаменеджмент» та багато інших.

ННІ соціології та медіакомунікацій здійснює навчання за освітньо-науковою програмою підготовки докторів філософії за спеціальністю 054 «Соціологія».

Одним із найважливіших принципів діяльності ННІ соціології та медіакомунікацій є органічне поєднання освітнього процесу та науково-дослідницької діяльності. Головним напрямком наукової діяльності інституту є дослідження процесів трансформації українського суспільства, в рамках якого вивчаються найбільш актуальні проблеми сучасності, в тому числі зміни стратифікаційної системи, соціально-політичної та економічної поведінки населення, формування української політичної нації, соціальна стійкість українського суспільства в умовах російсько-української війни, ціннісні зміни в умовах експоненційного розвитку світу, соціальні регулятори трудових відносин, система соціального захисту населення України, якості життя, проблеми молоді та освіти тощо.

Випускники ННІ працюють в органах державного управління та місцевого самоврядування, університетах, дослідницьких та аналітичних експертних центрах, фірмах з вивчення громадської думки, консалтингових, рекламних, туристичних, маркетингових та рекрутингових агенціях, медіабізнесі, прес-службах, засобах масової інформації, соціальних службах по роботі з різними соціальними групами та верствами населення, благодійних установах та громадських організаціях тощо.

ННІ соціології та медіакомунікацій виступає організатором міжнародних наукових конференцій «Харківські соціологічні читання» (з 1994 р.), «Якубінська наукова сесія» (з 2004 р.), «Соціологія у (пост)сучасності» (з 2003 р.), а також Школи молодого соціолога (з 1997 р.). На його базі проводяться Конгреси Соціологічної асоціації України. Всі ці наукові заходи стали популярними та здобули авторитет не тільки серед вітчизняних фахівців, але й серед соціологів ближнього та дальнього зарубіжжя.